

Видання підготоване до 130-річчя з дня народження М.І. Жука

Михайло Жук

Білим і чорним хотів би я бути...

проза, казки, вірші, нотатки, спогади

* Великому Богові строзиданья
Син земли пресвещує.

Білим і чорним хотів би я бути:
В ніжку щоб яєно свійить,
В день же стоїти, мов велетень скрутий, —
В кожному серцю боїтсь.

Одеський літературний музей
Одеса
2018

УДК
ББК

Ж 85

Жук Михайло Іванович

Ж 85 Білим і чорним хотів би я бути...: проза, казки, вірші, нотатки, спогади / уклад. О. Яворська за участю О. Козаченко та К. Романової; Одеський літературний музей. – Одеса: Бондаренко М. О., 2018. – 256 стор.: іл.

ISBN 978-966-555-000-0

М. І. Жук (1883-1964) відомий як видатний художник, яскравий представник українського модерну. Друга частина його творчого доробку – літературна – на довгі роки лишилася забутою.

Це перше видання, що репрезентує для широкого читача літературний спадок М. Жука. Вперше зібрані під однією обкладинкою проза, вірші, казки, спогади та п'єси письменника.

Всі твори друкуються за рукописами з фондів Одеського літературного музею. У текстах переважно збережено правопис, наближений до оригіналу.

УДК
ББК

У книзі використані малюнки та графічні роботи М. Жука.

Публікація п'єси М. Жука «Легенда» зроблена К. Романовою

Дякуємо за допомогу у роботі над книгою доктору мистецтвознавства Л. Соколюк (Державна академія дизайну і мистецтв, Харків), кандидату мистецтвознавства О. Кашубі-Вольвач (Інститут проблем сучасного мистецтва, Київ), О. Барковській (Одеська національна наукова бібліотека), В. Лісничому (Одеса), науковцям Одеського літературного музею Г. Закіпній, Г. Гехтлеру та О. Черненко

ISBN 978-966-555-000-0

© Одеський літературний музей, 2018
© Яворська О. Л.

Присвячується пам'яті вчителя і друга
Сергія Зеноновича Луцика.
З любов'ю і навіки

**ОДЕСЬКИЙ
ЛІТЕРАТУРНИЙ
МУЗЕЙ**

Михайло Жук.

... Що він робить? – маляр, малює квіти. Про людей каже, що їх не варто малювати, бо виходять кращими, ніж вони справді. А от квітки – так ніколи кращими не виходять. А що ви думаєте – може й так.

От і сталося, що він заробляв собі на життя тим, що добре бачив. Воно, правда, не сите життя було, бо жив на світі убогим.

І як він не думав – не міг вирішити: чи варто добре бачити, – за такі речі люде не дуже дякують.

Що ж було приємним, так це те, що пошепки люде казали часом так, як воно є... Біле звали білим, а чорне – чорним.

Дурний, злий і поганий був король тієї країни, де жив маляр.

Коли маляр народився, то король уже був старий. Поки виріс маляр, то помер король. А так, як у його не було родичів, то місце, де король сидів, – лишилось порожнім. Народ захвилювався і на диво почав балакати про все так, як воно було: злодійство взивав злодійством, хабарі – хабарями, морду – мордою, а лице – лицем. І так весело було. Та всі помилилися: знайшлося родичів багато. Спочатку трудно кожному було довести (а деяким і незручно), що вони родичі королю. Так вони трохи пошепталися і погодилися зайняти місце короля разом. І сказали, що працюють од усіх. Всі спочатку здивувалися... щось буркнули під ніс. Потому згадали короля, який завше суворо розправлявся з ними за такі речі, то й замовкли... Не зразу, а поволі.

Та замовкли так же міцно, що тиша настала по всій країні.

І бачив маляр одне, а чув зовсім інше.

І зневірився він у своїх очах. Продав квачики, та купив хліба. Трохи згодом фарби продав і також проїв. Миші ночами гризли його малюнки, а порох запорошував недоїдене.

Літом у хату нахабно заходила спека, а зимою так само холод. І нічого не можна було зробити – сядуть собі і живуть, скільки їм треба.

А на всіх кутках люде кричали, що все гарно. Грали музики, співа-ли замерзаючі та голодні хори, танцювали самі собою ноги, малі діти поверталися у великих злодіїв, а все було гарно... Всі казали, що гарно.

Очі не погоджувалися, і маляр замовк.

Вступ

Ім'я видатного діяча української культури Михайла Івановича Жука (1883-1964) тісно пов'язане з нашим містом. Саме тут він прожив сорок років, виховав не одне покоління художників. Саме в Одесі зберігся величезний архів Жука – попри всі незгоди часу, арешт, перебування у окупації.

Одеса була першим містом України, у якому відбулось повернення для нащадків Жука-художника, саме тут вперше експонувався найвидатніший його твір – найбільше в історії українського мистецтва 1910-х років панно «Біле і чорне».

І саме одесити з середини 1980-х років почали друкувати літературні твори Жука-письменника.

У експозиції Одеського літературного музею Михайло Жук представлений як багатогранний митець – графік, поет, драматург, казкар.

Починаючи з 1997 року, з першої наукової збірки музею «Дом князя Гагаріна», науковці музею постійно публікують твори Михайла Жука та статті, присвячені його творчій долі. Вже побачили світ оповідання, казки, нотатки.

У 2010 завдяки допомозі почесного громадянина Одеси Сергія Гриневецького до фондів музею надійшов літературний архів письменника.

Тепер, після дев'яносторічної перерви – остання книга письменника вийшла у 1928 році – саме в Одесі побачить світ нова книга М. І. Жука.

«Білим і чорним хотів би я бути» – перше видання вибраних творів митця, якому за життя так і не судилося побачити омріяну книгу оповідань.

Названа за рядками з вірша Михайла Жука, книга представляє читачеві і прозу і вірші, і казки і спогади.

Михайло Іванович Жук повертається до читача і займає гідне місце в історії української літератури.

Тетяна Ліптуга
директор Одеського літературного музею

Велетень скрути

Біле і чорне. Успіх і забуття. Буремний вир життя і скніння у глухій провінції.

Життя Михайла Івановича Жука – видатного художника, письменника, казкаря – вражає контрастами.

Син злиденного робітника з Каховки – а навчається в школі Миколи Мурашка та Краківській Академії красних мистецтв, яку закінчив зі срібною медаллю.

Європеєць за освітою та художніми уподобаннями – а викладає малювання у духовній семінарії і дівочому єпархіальному училищі.

Живе у провінційному Чернігові – але серед найближчих людей Михайло Коцюбинський.

Один з перших українських символістів, фундатор української Академії мистецтва, – а більшу частину життя завідує керамічним відділенням Одеського художнього училища.

Автор одинадцяти книжок казок та віршів, що виходили з 1908 по 1928 роки – але так і не зміг видати книгу прози, про яку мріяв до останніх років життя.

Він створив один з перших «вінків сонетів» українською – і писав дитячі п'єски.

Пролетар за походженням – але людина освічена та інтелігентна, тобто, підозріла для влади вже самим фактом свого існування.

Художник і письменник в одній особі – але яке різне ставлення до життя у цих іпостасей!

Художник оспівує яскравість і принадність божого світу, вірячи, що сірість буднів щезне під сонячними променями мистецтва. На картинах досконалі, натхненні людські обличчя, буяють квіти.

А у письменника немає довіри до світу, у якому більшість людства «мріє спокійно дотягти день до вечора, боїться всякої одміни, як 13 числа». Життя безрадісне, одноманітне, невимовно обтяжливе постає з сторінок його прози.

Невисокий на зріст, зовні непоказний – і щедро обдарований талантами. Художник, поет, письменник, драматург, казкаря, перекладач, педагог – здається, немає того, за що б він не брався і чого не вмів. Портрети та декоративні квіти виконані пастеллю, аквареллю, олівцем. Гравюри – на металі, дереві, лінолеумі. Вірші, проза, п'єси, казки, пе-

реклади, мемуари. Книжки, щедро оздоблені малюнками – і друковані, і саморобні.

Жити б йому за часів Відродження...

А судилося – у часи «Розстріляного Відродження». І саме йому випало на долю створити і зберегти портрети митців тієї трагічної доби. Зберегти – попри все: арешт у 1931 році, втечу на порцелянову фабрику у Підмосков'ї після звільнення (так рятувалися від повторних арештів), перебування у окупації, злиденне життя.

Жук-художник на сьогодні повернувся, став відомим, чи не модним – видають альбоми, монографії, створюють виставки. А от Жук-письменник і досі не посів гідне місце в історії літератури. А творчість його на це безумовно заслуговує.

Саме він, цей забутий письменник, був одним з перших представників нової формації в українській літературі. За добором тем, за стильовими особливостями він далекий від традиційної школи, не змальовує етнографічні картини минулого. Уся увага Михайла Жука присвячена сьогоденню, тому прошарку суспільства, що нещодавно сформувався – українській провінційній інтелігенції та міщанству. З цього кола він добирає своїх героїв: дрібних службовців, вчителів, єпархіалок.

Час, історичні події 1910-20-х років обумовлюють звернення до різних літературних жанрів. Потреба у хлібі насущному змушує займатися тим, що може принести хоч якийсь заробіток.

До 1918 Жук здебільшого пише прозу – його перу належать двадцять оповідань, написаних у перший чернігівський період.

Потім, після повернення у 1918 з Києва до Чернігова Жук звертається до казок. За два роки – з 1918 по 1920 – більш тридцяти казок. Писав для синів – старшого Миколки та молодшого Юрка (Георгія), навіть сам гравіював книжку-вірш «Дрімайлики малайцям». Але серед казок його є й політичні, що висвітлюють ставлення письменника до влади: не маючи змоги одверто висловити свої думки у реалістичних оповіданнях, Жук ховав їх у шати казки.

Та навіть у суто дитячих казках влада знаходить щось підозріле – вже в Одесі 1926 року забороняють його дитячу п'єсу «Весна».

Написав Жук вісім драматичних творів, не враховуючи численних дитячих п'єс. Перша п'єса створена у середині 1910-х, остання – в Одесі у 1925 році. Приблизно тими ж роками датуються і переклади, що виразно характеризують літературні смаки та коло інтересів Михайла

Івановича. Перекладав він Л. Андрєєва, О. Блока, Е. Ростана, Ю. Словацького, О. Уайльда.

1913 роком датовані перші спогади – про вчителя та друга Михайла Коцюбинського. А останні, про школу Миколи Мурашка та історію створення Академії мистецтва, написані 1952 року.

До середини 1920-х років Жук занотовував свої думки та враження у грубому зошиті або на клаптиках паперу. І назвав сам – «Нотатки з блокноту». У тридцяті вже не писав – папір, як і люди, міг зрадити.

З початку 1920-х Жук вимушений поступово зректися майже всього, що доти складало сенс його життя: спочатку перестав писати прозу, згодом казки, п'єси, облишив гравіювати. Не зміг лише відмовитися від віршів – перший його вірш датований 1903 роком, останній написано наприкінці 1950-х.

Але він дбайливо зберігає свій доробок.

Художника і письменника – попри всю розбіжність двох іпостасей – об'єднує вибагливість, з якою Жук ставиться до свого твору, чи то намальованого, чи написаного. Безліч шкіців, що за розміром сягають великого панно, складні у виконанні, що вимагали багато праці і часу – і численні рукописи і чернетки. Три, чотири, п'ять варіантів оповідання, казки, сонету. Численні саморобні рукописні книжки, прикрашені віньєтками та мальовничими обкладинками.

І марна надія побачити свої книги надрукованими – у архіві Жука збереглися плани трьох книжок – прози, віршів, казок. У 1918 році мало вийти чотири томи творів, але завадили політичні обставини.

Стали вони на заваді і на початку 1930-х, і у середині 1940-х. Навіть Павло Тичина, колишній учень і натурник (позував у 1912 для панно «Біле і чорне»), що став міністром освіти, лише міг безпорадно писати про видання книги вчителя: «...я знаю: Жука можна б було представити нашій публіці як слід». Але не спромігся представити.

Від безнадії Жук поєднує вірші і кераміку – збереглася його декоративна тарілка з текстом вірша з циклу «Море».

По смерті Михайла Івановича Жука його живопис та літературний архів розійшовся по приватних збірках Одеси. Значна (чи не більша) частина літературного архіву опинилася у краєзнавця та дослідника Сергія Зеноновича Лущика. Він був першим, хто привернув увагу не

лише до Жука-художника, а й до письменника. Спочатку на шпальтах одеських газет, згодом – у журналах.

Саме в Одесі вперше було видано «Панахидні співи» Павла Тичини, рукопис яких вважався втраченим. Зберіг їх Жук, а видав Лущик.

Починаючи з 1997 року у наукових збірках Одеського літературного музею Сергій Зенонович розпочав друкувати літературний спадок Михайла Жука, залучивши до роботи автора цих рядків.

На початку 1980-х Лущик подарував деякі рукописи та графічні твори М. Жука для створення експозиції, присвяченої митцю.

А у 2010 році завдяки допомозі відомого мецената та друга музею Сергія Гриневецького літературний архів М. І. Жука надійшов до фондів Одеського літературного музею.

Книга «Білим і чорним хотів би я бути» побудована виключно на рукописах з фондів музею. До неї увійшли оповідання, які Михайло Іванович мав намір включити до своєї книги прози (два оповідання публікуються вперше) та п'єса «Легенда». До видання увійшли також вірші з першої книги «Співи землі», «Вінок сонетів», окремі сонети з циклу «Море», казки, щоденникові записи та спогади. Видання – перша спроба зібрати під однією обкладинкою тексти, що дають уявлення про постать письменника Михайла Жука.

Олена Яворська
провідний науковець Одеського літературного музею

ОПОВІДАННЯ.

Мені казали: «Ще молодий!»

Відколи прокинулась у мені свідомість життя, від коли почув я в своїх грудях силу, від коли зрозумів світ сонця, – я почав любити.

Що я любив тоді? О, тоді те не мало межі! Все, що я зустрічав на кожному кроці, до чого міг досягнути своїм молодим, бистрим зором – все я любив.

Я, як дикий, що перший раз побачив вогонь, знайшов в оточенні Бога.

Я не казав, як старші, що вогонь пече, бо моя душа була тоді вогнем.

О, бідна, велика душе! Як ти часто мусиш перебувати в тілі корови; як тобі сумно стає дивитися на ясний, широкий світ крізь безжурні, скляні коров'ячі очі!

О, бідна, велика душе, що знає більше, як те, що вода мокра, що золото – гроші!

Я любив...

Аероліт, блискучі зорі на темнім тлі неба, блискавка, що прорізує чорні громади хмар, величній регіт грому – я любив тоді.

Регіт грому...

О, я пізніше зрозумів, чого так пекельно сміється він!..

Я й сам слав свою душу до його – він цілий складається з невдоволених душ...

Слухай! Чуєш? Наче валиться якась велика будова... Чуєш, як там лящить залізо, торохтять каміння? Чуєш голоси? Лиш вони не плачуть, а сміються... О, як вони пекельно сміються !..

Регіт грому !

Земля затихла... Пташина, як куля, поспішає під стріху... Листок ані здригнеться... Травка, квіточки витягли до гори головки і наслухують... Людина, хапаючи свої лахи, хрестячись, ховає їх у хату... Дивись! Чорна безодня над тобою тріснула; земля здригнулася, похитнулось усе, що обсадає землю; в серце тобі наче ніж гострий всадили і обернули. Регіт грому...

Я любив і тому голосно питав і голосно думав про кожну річ, лиш за собою чув голоси: «Молодий – дурний, виросте – і змінить свій погляд, попечеться на вогні, то й на лід дуть стане!» Мені ставало іноді сумно, але вогонь, що ховала моя душа, нагрівав ще цілу мою істоту – я любив тоді...

Погадав я раз піти до святині, аби навчитися розуміти початок і кінець тим речам, які його мають. Прийшов і кажу: «Бажаю взяти те, що ви даєте!». «Іспит, – кажуть – на се є!» Пішов на іспит, серце моє стискалося від радості, що я належу до тих, що хочуть брати. Я мало не заплакав, коли побачив «учителя », чоловіка, що дає. Я тоді любив!.. Через три дні мені сказали, що іспиту я не склав. Спочатку я не міг зрозуміти, що вони кажуть і радісно питаю: «Коли можна взяти те, що ви даєте?» – «Ви іспиту не склали і тому до нас вам ходити не вільно!» – сказав «письменний », доглядач тієї святині. Я відчув, що в мою прохаючу душу поклали холодний камінь. Я заплакав! крізь сльози бачив, як решта, що бажали взяти, котрі склали іспит, раділа, що з ними не сталося так, як зі мною, їх очі вперше пронизали мене таким холодом, що я аж здригнувся. А «письменний», побачивши мої сльози і гадаючи певно, що плачуть лишень діти, сказав: «Ви ще молодий, встигнете пізнати... Старші лишилися і то не плачуть» – додав він і після останніх слів прийняті осміхнулися холодним сміхом щасливих. Лиш вогонь відразу зігрів мене, я зрозумів, що і я так сміяв би ся з другого, як вони сміялися з мене. Я вийшов на вулицю, повний сили, наче з цінним скарбом і не дивлячись на теє, що чув довкола, з уст прийнятих, глум – сміявся в душі гарячим сміхом вогню. Тоді вперше спитав себе: чи не помиляюсь я, що можна любити всіх, чи не буде більше вірним полюбити таку душу, яка зрозуміє тебе і яка пособить тобі досягнути мети, до якої так невпинно поспішаю?

Минуло не мало днів і місяців. Я був наче в чаду, я кохав її, гарну, як лелія, я кохав її, струнку, як тополя. Душа моя завжди співала до неї:

*Гай, схили головоньку до грудей моїх, моя рибонько, моє сонечко!
Розкажи мені тихо казочку, як вітрець розказує в ніч погідною,
В нічку теплую...
Розкажи мені – я послухаю !*

*Гай позволь мені, моя пташечко любая, зазирнуть в твої очі бистрії,
Гай позволь мені косу сплетену вмить фонтаною
Аж до стіп пустить...
Гай позволь мені, зоре ясна !*

*Весну попрошу завітчать тебе; розчесать тебе сонце яснеє;
Кохать тебе вітра з полудня, вітра теплого,
Кучерявого...
Кохать тебе, моя пташечко!*

*Твоє личенько – хмарка ясна, що соромлячись сонця красного,
Зчервоніє вся і хорониться, поспішаючи в шатро синєє,
В глибину небес...
Твоє личенько – хмарка ясна!*

*Садок чарівний – твоє серденько. Там стежок нема,
Все квітки, трава аксамитная, а на ній роса
Сяє радісно:
Діамантами, сріблом, золотом!*

*Гай схили головоньку до грудей моїх, моя рибонько, моє сонечко;
Розкажи мені тихо казочку, як вітрець розкачує в ніч погідную,
В нічку теплую...
Розкажи мені – я послухаю!*

Так я балакав серцем, а в голос не важився сказати їй про те, що крию в своїй найчистішій глибині. І як я міг інакше робити? – вона була для мене гармонія, а своїм словом я боявся перервати музику.

Було се раз весняним вечором у суботу, коли було чути вечірній дзвін. Сонце ховалося за круговид червоне, наче стомлене дорогою, яку воно зробило за цілий день; лани тремтіли золотом; від цілого ряду млинів тягнулися довгі тіни, як постаті чернців із простягненими в небо руками. Ще один поцілунок сонця, ще одно останнє «бам» у повітрі – і починається служба Божа. Чуєш, як усе шепоче довкола тебе дивну молитву; відчуваєш, як квіти кадять із своїх кадильниць і серед синього неба блідо-зелений місяць застиг...

Ми сиділи на перелазі і я, притуливши голову до її коліна, вглядався в небо безкрає, – я шукав у нім ті давно минулі дні, але безодня мріла одноманітно і мовчала, як сфінкс. Ще хвиля і служба Божа видко скінчилась. Все повалило на майдан, одноманітна безодня зарухалась живим натовпом, залунали співи... Земля і небо зійшлися ближче. Вона поклала свою руку мені на плече...

Було се раз весняним вечором у суботу... «Завтра свято, – гадав я –

усе співає, як уміє, і душа моя бажає свій спів прилучити до загальної гармонії». Я розчинив свою клітку і душа, як пташина, якій се зроблять, трохи зупинилась на порозі, стріпнула крильцями, мент непевності... і вона летить у простір співаючи...

Не знаю, як се сталося і не йму віри, що вона відказала так до мене, але в вухах усе чую її сміх і слова: «Ви – ж дитина, ви – ж молодий і багацько разів будете міняти свій погляд». Холодне «добраніч» закінчило все...

Була друга весна і то не була, а наближалася.

Не знаю чи тому, що я не дбав про себе, чи тому, що було холодно і я простудився, але лікар сказав, що в мене сухоти...

Було се раз весняним вечором. Сонце ховалося за круговид черво-не, наче стомлене дорогою, яку воно зробило за цілий день. Міською вулицею, в напрямі кладовища, тягнеться повільно погребова процесія.

За труною гурток людей, що тихо проміж собою балакають. «Скільки він мав літ?» – питає якась пані сусідку. «Двадцять чотири, чи п'ять – не тямлю... Молодий зовсім». «Ще дитина...» До розмовників наближається ще кілька осіб і всюди чути: «Не до часу, молодий».

Душа моя сміялася тихо: навіть до часу померти не зумів.

Ще один поцілунок сонця, ще одно останнє «бам» у повітрі і про мене забудуть.

Ще молодий !

Чернігів, 1906 року

З наказу губернатора

– Так што їх превосходительство, гаспадин губернатор приказали... Днів три або чотири... штоп, значить, собака побув у вашого панича... А потому вони, гаспадин губернатор, пришлють за їми... за собакою значить... – Так пояснив рябий городовик куховарці завідуючого городським ломбардом.

Куховарка – товста і кремезна баба – витирала рукою червоне і спітніле лице; позирала то на великого собаку, що на ремені держав городовик, то на яскравий відблиск літнього сонця, що так і різав очі од протилежної білої стіни поліцейського будинку. Не дивлячись на втому од спеки і від немилосердного жару, що дихала на неї плита у кухні, – бабині очі всміхалися до сильної фігури поліцейського, а рука, що витирала чоло – зараз же почала обсмикувати тісну і коротку кохту та взагалі робити відповідний порядок на чималому просторі властительки.

– Пожалуйте... пожалуйте!.. – відчинивши більш парадні двері, прохала вона несподівану пару. – Давайте мені собаку – я вже знайду їй місце у хаті... давайте! – І вона схилилася з простягнутою рукою до ременя... але собака вишкірив зуби, блиснув червоним оком і најжачив шерсть на спині...

– Так што злий... і тільки мене знають... – Осміхнувся городовик, підкручуючи вуса... – Дозвольте самому завести на місце.

Куховарка з острахом пустила наперед потворного собаку з поводирем, а сама вже ззаду попрямувала сходами на перший поверх до помешкання свого панича. Через кілька хвилин сердитого губернаторського пса замкнули до кабінету і поліцейський – одягаючи картуза – прохав:

– Немає у вас, Дунічко, водиці холодної... Страсть, как душно об тоє врем'я...

– І не Дунічка я, а Горпина... – сміялася куховарка. – Пачему нету вадиці?.. Єсть, как з льодом... Пожалуйте... – Завернувши сходами у сутерину, припрохувала вона городовика.

Городовик вихилив повну бляшану кружку холодної води, витер рукавом мокрі вуса і голосно крякнув од приємности.

– Хароша водиця, как маладиця... Тільки і душно ж у вас у кухні... страсть... Моє вам благодарствіє! – простягнув він велику долоню до Горпини. Та взяла його за руку і щоб продовжити розмову – додала:

«Ну й морда у собаки... зовсім кирпатий ніс, якісь покручені ноги, губи поввисали, наче борода у индика... Тьфу!» – плюнула вона у бік.

– Єто німецький собака... Так скажіть же паничу, што три-чотири дні... Досвідання! – Він лівою рукою піддержав шаблю, праву притулив до дашка на картузі і вийшов з кухні через двір на вулицю.

За пів години перед обідом повернув до дому і сам господар. Се невеличкого зросту чоловік з чорною, ріденькою борідкою, з пожовклим і сухим лицем... Од самого ранку він мусив вибігати половину города за різними справами, а зробити таку подорож, коли реомюр на сонці показує 28 – навіть з червоним лицем дуже трудно – не те що людині з малою фізичною силою. Після ж того, коли куховарка сповістила, що до кабінету не можна добитися, бо там замкнено губернаторського собаку і що собака злий, – він якось спалахнув увесь, наговорив їй цілу купу дурниць, навіть по адресі губернатора, а найбільше дісталось самому собаці.

Тепер він зовсім потратив останні сили, та якось безвладно примостився біля дверей на кінчику кресла... «Три-чотри дні, – з острахом думав він про собаку, – та ж я погину за цей час... Навіть спати не маю де... Навіть гроші роздобути не можу, бо вони замкнені у мене... в кабінеті.»

Ще у школі знали про Срібного, що він боявся собак. Часто постерігали товариші на якісь безлюдній вулиці Сергія, коли він спинявся за кілька дворів перед випадковою собакою і чекав щасливої хвилини або якогось дорослого, щоб разом з ним поминути страшливого ворога. Багато тоді з його насміхалися, але огида і страх так міцно засіли у грудях Сергія, що й досі він полишився тим самім малим хлопцем і так само стерювався, коли зустрів злого пса.

Кілька день тому повертав він пізно увечері додому і раптом з під воріт загавкав на нього собака. Се так налякало Сергія Івановича, що холодний піт уквив його чоло, по хребті побігли комашки, а серце застукало голосну тривогу.

«Ще як би се не губернатор прислав – можна було б покликати двох-трьох людей і поспекатися таким чином небажаного пасажира... А попробуй ти губернаторського собаку вигнати з хати?.. Попробуй!...» подражнив у голос себе Сергій Іванович. «А двацять чотири години – посварився він пальцем комусь у просторінь. Тут він устав потихенько і надійшов до дверей кабінету...»

Двері було замкнено на ключ, який він міцно затискав у руці, але виявилось, що перед тим, як їх замкнути, служниця забула позасовувати петники і через те кожної хвилини сильний собака міг одімкнути їх

і таким чином зайняти ще одну хату... Сергій Іванович переконався у тому ще більше тоді, коли помітив, що половинки дверей зробили уже тупий кут і що неможливий помешканець мабуть пробував здобути собі як не свободу, то хоч право вигнати господаря з його хати.

Се так вразило Сергія Івановича, що він на хвилину заляк біля дверей. Потім так же потихеньку, на шпиньках, він надійшов до кнопки електричного дзвоника, натиснув з тривогою кілька разів, а сам знову повернув до дверей... Прийшла Горпина.

– Горпино! – пошепки, але злісно озвався він. – Подержи мені тут двері, а я присуну їх канапою... Ти ж бачиш, сто чортів, як ти добре замкнула!.. Горпина спочатку осміхалась, а потім, коли зрозуміла дійсну небезпеку, щільно притулилась спиною до дверей і необережно заторохтіла круглою ручкою. Сього було доволі, щоб з кабінету озвався сердитий голос собаки... Він видно спинався лапами об двері, бо чути було, як шкрябали пазурі... Сергій Іванович довго пітнів над важкою канапою, але через який час загороду було зроблено і ворожий голос гавкотні не так уже хвилював його полохливе серце. Крім канапи Сергій Іванович присунув ще маленьку шаховку з книжками, а поки поверх того не виложив з великої шахви усю Брокгаузівську Енциклопедію – не міг заспокоїтися.

– Давай обідати! – кричав він спересердя на Горпину. – Я тобі ще покажу, як без мого дозволу пускати кожного у хату.

– Та чим я винна, паничу, перед вами... Адже городовий од губернатора...

– Іди ти до сто чортів з твоїм губернатором... Я сам у себе губернатор у хаті... То тільки він тобі страшний а мені он що... – і Сергій Іванович зробив коліном такий рух, наче викидав з хати настерного шевця.

– У, морда! – з презирством закінчив він до Горпини і спокійніше додав: «Давай обідати!»

Обід майже зовсім пропав для його. Кожний необережний стук ложкою об тарілку – турбував в'язня у кабінеті і він бурхливою хвилею накидався на двері, то знову чути було, як кружляв по хаті і починав разом, і вити, і гавкати, і скавуліти. Що ж зовсім доконало Сергія Івановича так це та хвилина, коли почулося падання якогось шкла, що розколослося з лоскотом на дрібні шматочки. Сергій Іванович покинув ложку, підхопився і з стисненими кулаками надбіг до дверей от кабінету.

– Вазу розтовк, проклятуший, вазу... дорогу і хорошу вазу! – яось простогнав він.

– Та я ж тепер ні на що не подивлюся, сто чортів на твою погану голову! Ти думаєш, що твій губернатор не заплатить мені за твої збитки... ого-го-го... Фіу!... – свиснув він. – Знаємо... Бачили... Не налякаєш мене, що двадцять чотири години... Я чоловік!... Чуєш ти анахтема, що я чоловік... – Бігаючи уже по хаті викрикував Сергій Іванович.

Ваза ж тільки подала гасло до цілого ряду інших подій; спочатку падали речі і Срібний тоді вияснив собі, що розтовклося, а пізніше просто пам'ять і рівновага зреклися од такого підрахунку... Він тільки щоразу підхоплювався з місця або обертався у другий бік і міцно затуляв пальцями вуха. Години тягнулися повільно і кожна хвилина, здавалося, підстерігала його, щоб викинути таку штуку, од якої страшно було б поворухнутися. Сергій Іванович рішуче сів біля столу і почав заспокоювати себе. Якийсь час його турбували недоїдки од обіду, а потім він наказав Горпині і їх повиносити, щоб на самоті поміркувати і придумати якийсь вихід з такого становища. «Вигнати!» – товклася неспокійна думка у голові. – «Бунт... Буде чистісінький бунт...» – змагалася друга. Аж раптом, наче несподіване світло, засяло лице у його. Він навіть посміхнувся, підняв до гори голову, що бувало тільки у випадках повного задоволення, із долини у гору погладив свою борідку. Потім, не поспішаючи, надійшов до дверей і спинившись боком біля шаховки, що виявляло у його цілковиту байдужість до когось або до чогось, попитав – «Може ви зголодніли, ваше превосходительство?.. Тепер саме година, коли губернаторські собаки обідають...»

– А-гу-у! - почулося з кабінету.

– Знаєте, що куховар заслаб сьогодні... і ви вже, вибачайте, завтра якось поснідаєте... Ха-ха-ха!.. – Пирснув од сміху Сергій Іванович аж вуса роздмухались. – Ха-ха-ха!.. Го-го-го... А ще губерн... хі-хі-хі! губернаторським прозиваєтесь.. А висте, прости Господи, як останній волюцюга, що бігає городом без нумеру...

– Гав! Гав! га-ву-у-у! – знову почулася відповідь і знову щось ляпнуло на підлогу.

– От і ще загрибли вашому панові руб двадцять копійок... Тепер разом 18 р. 86 к. буде... А з рештою – сто чортів! – захвилювався Срібний, – се просто нахабність: прислати тобі чорт зна що у хату... змучити... і по якому то праву? Я ще з вами побалакаю, пане губернаторе!

Сергій Іванович просто розгорнувся – та постійна жовч, що жила у ньому проти всевладних, зараз розлилася і під впливом роздратовання готова була потопити собаку, як щось найгірше, як щось таке, що при-

йме на себе усі провини ображених людей. Він почув право говорити і говорити стільки, скільки забажає його душа щирого горожанина.

І Сергій Іванович говорив:

– Ти осліпнеш у мене... подохнеш з голоду за ці чотири дні! – кидав він, ступаючи по хаті там і назад. – Бо у вас, голубчику, нюх занадто добрий і апетит чималий... А тепер – підкрутить хвоста і сядьте... у, свиня ти остання! Друг чоловіка за те, що лижеш людські руки, та вимахуєш дурною хвостякою...

Після такої промови він примостився біля вікна і розгорнув свіжу газету. Кожна стаття і, майже, кожний рядок були зв'язані у його з присутністю небажаного гостя... Труси, арешти, – з одного боку; крадіжки і шахрайства – з другого, переповнювали газетний листок по самісінькі береги – до самих оголошень, що пропонували найкращі годинники, найкраще проносне, яке впливає без болю і дозволене лікарським головним урядом. Але Сергій Іванович уперто переступав очима з рядка на рядок, наче довгими сходами у якесь безглузде, смердюче помешкання і невимовно радів, коли перечитував звістку про сенаторську ревізію...

Одного разу не здержався і викрикнув до дверей: «Почекайте! – я ще вам пропишу такого «Сен-Рафаєля», що ви на стінку полізете... А як же!»

– А-гу-у! – почувлася відповідь.

Тільки хоч пізно, а сутінки виповнили хату і примусили господаря згадати про чай і про вечерю.

Ніколи Сергій Іванович не хвилювався так, як свої ночі: тільки він примостився на стільцях і тільки злетіла до його солодка дрімота, як заметушився знову собака... Довге і протягле виття його порушило темряву і спокій, а Срібного, наче хто холодною водою облив і викинув на мороз сохнути. У одну хвилину Сергій Іванович стояв біля дверей, трусився, як у пропасниці, і викрикував – сам не розуміючи – якісь нісенітниці.

– Пішов вон!.. Покличу городового і в часть заберу, до сто чортів... До мирового напишу!... Ти мені ще тюрми понюхаєш...

Потім зрозумів, що надаремне витрачує слова... але не міг здержати злості. Запалив свічку, одягнув літнє пальто, що було згорнене під головами замість подушки, подзвонив у кухню до Горпини і почав чекати. Розмовляв тільки для того, щоб не слухати собаку і тим задовольнити власну потребу повної безпорадності.

«Скільки завгодно... хоч пельку перерви, а не випущу тебе з хати! Може думаєш, що губернатора твого боюся? або може тебе налякався? – а як же: просто принцип у мене такий, що мушу покарати за нахабність. Ти ж знаєш, що нічого мені не трудно, хоч зараз викинути тебе на двір».

Горпина не з'являлася і Сергій Іванович подзвонив удруге. Він по дорозі до дзвінка загортався у пальто, з під якого було видно частину нижньої одежі, ступав не зашнурованими черевиками, що одягнув на босу ногу і скулювався од якогось внутрішнього холоду.

– Треба раз один провчити вас гарненько, а то ви просто верх узяли і думаєте, що можете і збоку притиснути, та ще поміями запаскудити... Сто чортів!.. Се можна зробити з якимись меншими, а не зі мною... – Він щось подумав хвилину, а потім забрав зі столика свічку і попрямував до виходу. Довго треба було стукати у двері од кухні, поки озвалася звідти Горпина і після довгої суперечки їх одімкнула. Сергій Іванович сердився, лаявся, а в кінці наказав суворо:

– Пустила собаку? тепер іди спати до неї... а я тут одягнуся, та піду до гостиниці... Ступай принеси одяжу!..

Горпина аж тепер зрозуміла до чого воно ведеться... Спочатку їй видавалося, що панич має якісь інші заміри на її особу і це обурювало, а тепер, коли все перейшло на звичайну річ, – Горпина навіть трохи образилася.

– Не могли самі захопити одяжі... Тепер ніч... мені треба виспатися... Але все ж вийшла з гасничкою у сіни.

Одягнувся Сергій Іванович з твердою постановою, щоб піти до гостиниці... Потім постояв серед кухні, подумав і сів на ослоні, де звичайно спала куховарка. «Незручно якимось іти... подумав він. – Всі мене знають у місті: потім якісь балачки, насмішки будуть, що налякався собаки... Якимось і тут передрімаю до рання... Він замкнув двері, потушив свічку і заснув на місці Горпини.

Прокинувся Срібний дуже рано од цілого табуна мух, що так і лізли, то до вуха, то у ніс, то просто по лиці; або заплутавшись у вусах шумливо вилітали, лишаючи неприємне вражіння на губах. Голову розломило так, що підлога хиталася під ногами, а почервонілі очі немилосердно різало, наче він запоросив їх хмарою дрібного пилу; твердий ослін – теж поклав на його тіло болючі плями: саме на стегно і на плече правої руки, якою трудно було одразу поворухнути. Він пішов і розбудив Горпину, наказав їй приготувати до себе сніданок, а сам пішов до купальні

на річку, щоб розігнати сон і щоб холодною водою оздоровити розм'якле тіло.

У десять годин він уже сидів у ломбарді і записував до великої книги кількість грошей, що видавав у позику під різні речі. Руки у його помітно тремтіли, перо тягом вишкрібало якусь гущу з каламаря і робило несподівані плями, що ще більше драгувало і так напружені нерви. Оцінщик підходив до нього і показував то двоспальну ковдру, то поїдене молями хутро, то погнутий мідяний самовар... Срібний тільки сердився на його оцінку і кричав – з презирством тикаючи пальцем, то на самовар, то на ковдру: «Як ви можете давати таку ціну? Та ж хіба ви не бачите, що це і копійки не варто... Ви скажіть мені по щирості – так, як би ви для себе купували – дали б ви таку ціну за сю drankу? Дали?» – чіплявся він до оцінщика. Той тільки знизував плечима, брав назад нещасливу ковдру і, повертаючи властителю, казав: «Добродій завідуючий не приймає... Не може...»

– Та ж вона зовсім ще новенька, – запевняв голос.

– Не може, – рішуче додав оцінщик. – Зверніться самі до добродія завідуючого... Я не може... Правда, що не може...

Після роботи у вечері, щоб перебити свій поганий настрій і щоб десь прогаяти трохи неприємного часу, – Сергій Іванович одягнувся і потягнув у городський сад на гуляння. Різні думки турбували його по дорозі, то йому хотілося піти до губернатора і з'ясувати собі у розмові з ним – нащо він прислав до нього собаку, то знову друга думка глузувала і казала, що по перше губернатор не прийме його, а по друге, коли так йому заманулося, то ніяка розмова ні до чого не допровадить. Він навіть малював собі таку картину: видає губернатор наказ, щоб половину города вигнати на поле... І що ж – згоджується його фантазія – і вижене... поки там те або друге, а ти собі висидиш серед степу... під зоряним небом... Он же якийсь губернатор наказав розслідувати діло крамоли серед божевільних. А хіба попередній губернатор у нашому місті не розчищав зимою дорогу на протязі сорок верстов, од снігу, щоб можна було їхати не санками, а каретою... по «делам служби».

«Добрий вечір!» «Доброго здоров'я!» – віталися знайомі до Сергія Івановича, але він якось розкидливо відповідав на уклони.

Пізно уже Срібний повертався додому... Голова у нього крутилася, а лице і руки були товсті і наче затерпли...

– Тепер поміряюся з тобою... Поміряюся, сто чортів!.. – бубонів собі тихенько він і чомусь високо підносив ноги у гору перед тим, як поста-

вити їх на землю і зробити ступінь уперед. «Що ти губернаторський?... брешеш!.. Ти звичайний собака, а той гірше, як звичайний, бо ти свиня... Заліз у чужу хату – от свиня! й Богу свиня!..»

– Може підвезу, паничу? – проснувшись од такої балачки запропонував звощик.

– Добре... Ломбард! – згодився Сергій Іванович і за допомогою звощика сів у дροжку.

В хаті Сергій Іванович запалив свічку і якийсь час наслухався до життя у кабінеті. Там було тихо. Йому раптом схотілося руху, голосу, хоть і найгіршого, аби не тривожна мовчанка. Сергій Іванович комусь зло посміхнувся, видно якась надзвичайна думка залетіла в голову... Сів на м'яке крісло і почав розшнуровувати черевик. Черевик уже скинув, а усмішка здригається, немов здержує голос, що так і стискає груди.

– Ха-ха-ха! – проривається на кінці він і черевик з усього розлюту бухає у двері кабінету. – Ха-ха-ха... –У ту ж мить, наче слухняний відгомін, розлягається по хаті сердите гавкання, а двері хитаються від натиску розлюченого пса.

– Так, так його! Ще... гарненько! – припрохував Сергій Іванович, та злегка хитався вперед і назад. Собака мабуть зрозумів своє становище, покинув напастувати не в чім не повинні двері, а замість того почав завивати на всілякі голоси.

– Щоб ти сказився... промовив спантеличено Срібний. – Так ти собі думаєш, що під такі співи мені краще буде спати. Почекай!.. Зажди!..

Сергій Іванович встав і енергійно взявся до роботи: книжка за книжкою полетіла на підлогу енциклопедія, потім різні книжки з малої шаховки, а собака тим часом надсаджував свою глотку, то злістю, то скаргами, то протяглим виттям.

Тільки Сергій Іванович схилився на канапу, смикнув її, але втратив підлогу під ногами і заснув, як мертвий на тій же канапі. Десь коло десяти години ранку прокинувся він, озирнувся навколо і помітив тільки киплячий самовар на столі...

Горпина уже посклала книжки на місце і взагалі зробила можливий порядок. Сергій Іванович солодко потягнувся, хоч у роті і не було нічого солодкого, встав і тільки тепер помітив, що голова не зовсім була у порядку. Умився, одягнувся, випив дві шклянки чаю з цитриною. І наче знову повернув у свою власну особу.

– Тут вам записка од поліцмейстера... раптом промовила Горпина. – Городовий приніс!.. – і вона подала Срібному згорнений клаптик паперу.

Сергій Іванович прочитав: «Прохаю вас, шановний добродію, зайти зараз до мене у негайній справі... Поліцмейстер Довголапов.»

«Знову якась дурниця»... – пролетіло у голові. – Що там потрібно? – попитав він Горпину.

– Не знаю...

– Собак ви знаєте пускати, а діла ніколи не знаєте... Скажи, що зараз прийду.

– Вибачайте, що так воно сталося! – зустрів Сергія Івановича поліцмейстер. – Дурак городовий переплутав... Його превосходительство послав до ветеринарного лікаря Срібного собаку, а він, дурна голова, запровадив до вас... Сідайте! – і поліцмейстер стиснув руку Срібного, та приязно посадив на стілець.

Сергій Іванович уже був не Сергій Іванович, а людина, яку приймає начальство. Він почав голосно сміятися з такого випадку і тільки одмахнувся рукою, бо не міг вимовити і слова. Поліцмейстер сміявся не менше од Срібного і казав:

– Їх превосходительство прохали у вас вибачення... Казали, що їм дуже прикро, що трапився такий непорядок...

Сергій Іванович зараз полишив сміятися і жваво почав запевняти, хоч у душі ціла буря була проти того, що казав вимуштруваний довгими літами язик:

– Перекажіть його превосходительству, що ніякого клопоту не було... Я, навпаки, дуже люблю собачок... Так воно, знаєте, приємно!.. Я уже кілька літ збираюся придбати для себе... Маю цінні речі у хаті.. А воно – гав-гав-гав! – і злодія вловило. А потім у пана губернатора чудовий собака – такий кирпатий ніс (пригадував він опис куховарки), оригінально покручені ноги... Тільки, видно, випечений собачка – звичайного м'ясця і не понюхав, а мусив дати курятинки йому... А як же !..

– Так я пошлю зараз городового з вами, – перервав поліцмейстер, – а ви там дайте йому собаку... Вибачайте, що мені немає більше часу... Маю честь кланятися! – закінчив поліцмейстер.

Сергій Іванович, спітнілий, повертав до дому разом з тим самим городовиком, що привів до його собаку, але не пішов до хати тільки переказав Горпині, щоб пустила городового і віддала йому пса. Сам же, якось принижений, мовчки засів у ломбарді за велику книгу і цифри закрутилися у його перед очима.

30.V.1911

Пісменник

В провінційному, хоч і губернському місті, все має загальний зміст і вагу. Фігура губернатора настільки пластична, що просто «з рами вилазить дивиться на всі боки», – по влучному виразу людей, які певні, що добре знають малярство. За тою постаттю, звичайно, виступає парафіяльний архієрей, за ним віце-губернатор, начальник жандармського правління, нарешті й начальники різних канцелярій, складаючи «натуральний добір», – утворюють життєву галерею.

В святковий день видається просто, що прорвало державну греблю... Ллються вулицями потоки кокард, одноманітні одяги, зроблені по виробленій урядом програмі з особливими ознаками для кожної канцелярії окремо: в такт руху метляються на руках білі рукавички і все це нагадує переходящі магазини готового одягу... Не помічаєш на перший погляд людей, ні лица, ні виразу, усе те затемнено полиском оправи на костюмах, гудзиками, шпагами, шаблями, острогами та іншими ознаками людської гідності.

Від собору повертає порожній губернаторський фаєтон, що яскраво одсвідчує сонце. Наляканий єврей хапливо скидає котелок перед блискучим коритом, замішується в натовпі на хіднику й просовується повз стіни домів, щоб не звертати на себе ласкавої уваги... Мабуть, той єврей якийсь дрібний гендляр або ремісник, бо вища частина єврейського суспільства з достоїнством скидає капелюха перед губернатором та його повозкою.

Крім урядовців, як прості вузлики на нитці, трапляються – міщани, слуги та учні середніх шкіл. Ні!.. А представник місцевої преси? Се людина, навіть «іберменш», з погляду самого представника. Лице, наче жовтястий лайковий капшук, без ніякої рослинності, як не вважати маленьких колодочок над верхньою губою. Він рахує себе за пісменника і дуже щасливий з тої назви. «Пісменник» носить пальто модного крою, чорний котелок і пенсне на вутячому носі. Мабуть він дуже короткозорий, бо крізь поменьшаючі шкла пенсне, його й так маленькі очиці, – видаються ще меншими. Волосся на голові довге й м'яке – «кольору каштанового», як позначає жіноцтво, – а на малому пальці правої руки перстень з палаючим серцем, на тій же руці і срібний браслет, що дзвонить дощечкою з написом «сувенір». Ще, як доповнення, хлист з голою, вигнутою до гори животом жінкою на

держальці. В кишенях пальто повстромляні різні газети, притиснені жовтими палітурками блокноту.

Коли гарна погода, то голову «пісменник» держить до гори, а коли настерно хляпає дощ і зливає мокрим, благородне обличчя, то він тоді граціозно схиляє її до долу, поступаючись тільки непереможній силі самого «превосходительного» неба. Ще не малу вагу відіграє тут сама публіка, яка оточує «пісменника». Часом і назустріч негоді він підставляє свій вид, аби гоноровито пройти повз знайомого йому колись писарчука з якої канцелярії і показати тим, що він його зовсім не помічає. Кланяється «пісменник» тільки поважним урядовцям, а останнім, коли вони того побажають, салютує по воєнному, злегка доторкуючись до країв бриля.

Побачити «пісменника» можна всюди: на зборах городської думи, на бульварах, в театрі, в кінематографі, в пивних і ресторанах. Але балакають з ним охоче тільки поліцейські надзиратель Се його видно не скільки не турбує: він переконаний, що балакати треба обов'язково, як тільки настане відповідна до того хвилина. Мовчати можна тільки людині, що має твердий ґрунт у товаристві або людині, що нічого не варта – вони від цього ані крішки не втрачають. А коли необхідно утворити кар'єру «пісменника», – треба особливо вміти побалакати.

У розмові з другими «пісменник» держить себе різноманітно. Чи то промовляє дивлячись через пенсне та заклавши руки за спину, чи тільки при участі пенсне, але вже руки повинно тоді притиснути до грудей, чи то зовсім без пенсне та з руками, що напружено ворущаються біля колін. В розмові з вищою адміністрацією він уперто вдивляється у свою жертву і тоді вираз його очей робиться підлесливим та покірним. Як в такі моменти його погляд слизне у бік публіки, то він зразу міняється і стає настільки чванькуватий і презирливий, що навіть він сам у душі почуває страшливий холодок од своєї величності.

Задовольнившись перемогою, він тоді знов повертає до своєї жертви, заспокоєний, наче помстився на других за те, що примушений прилюдно знижувати свою особу. Починає щулитися на важну персону. Тепер «вони», то є публіка, вже повинні знати, що се не знижування самого себе, а тактика або приклад суспільного виховання. Тільки треба, щоб «вони» пам'ятали пре те. І він стає в позу до публіки: на, мовляв, дивись і почувай різницю – «пісменник» і урядовець.

Траплялося, що на вулиці пустопорожні гімназисти кричали йому услід.

– Дурень! – а гімназистки, навіть ті, яких підкоряла його постава, «каштанове волосся» й становище «пісменника», не зважувалися гуляти з ним у людних місцях города. Се він поясняв примхами молодого віку, який і сам перебув, ще як навчався у другій клясі духовної семінарії. Його вигнали відтіля за малий поспіх у науці, та крадіжку книжок і речей у товаришів. Був, правда, тоді і в його момент обурення в душі проти сильних, бо коли зустрічав після того якого навчателя в малолюдному кутку, то лаяв на чому світ стоїть, з особливим притиском і насолодою, задовольняючи тим своє ображене почуття людської гідності.

Тепер чимало одмінилося з того часу, як він перейшов на лінію «пісменника». Деякі учителі запобігають перед ним і дозволяють держати себе без примусу у їхньому товаристві.

– Чому ви не принумеруєте «Кієвляніна» – схилившись до маленького віконечка в кіоску, питає «пісменник».

– Тільки що продали останній номер... Може візьмете «Колокол», – і з віконця виставляється – по-пташиному – боком голова газетяра єврея. Голова ця швидше нагадує потерту, картонну машкару, а не живе обличчя, тільки в вузьких мигдалевих очах грає іскорками життя, затиснене верхньою і нижньою повікою і потоплене у каламутному білку. Голова швидко ховається, а замість неї висовується брудна і виснажена рука з потертим рукавом, що нагадує на кінці коронку як у гішпанського гранда середніх віків; у руці подовгастий номер свіжої газети. «Пісменник» недбало бере газету, пхає її до кишені і, невіразно промимривши, що ніколи немає потрібних газет, – дає гроші й відходить.

Ступаючи по сходах до кінематографу він розгортає тільки що куплений номер і, ніби глибокодумна та розкидлива людина, байдужно проходить мимо контролю білетів, механічно бере програму сеансу, не відповідаючи на чемне привітання капельдинерів. Тільки біля дверей до зали його спиняє хлопчина.

– Через п'ять хвилинок скінчиться програма і тоді можна буде увійти, та сісти, – каже він йому. Тактика розкидливості не допомогла, і «пісменник» шумливо сідає на найближче крісло, роблячи вигляд сильно зацікавленої людини. Поглядом він собі вияснив, що дивитися немає на кого: чоловіка десять семінаристів, група учительок городських шкіл, та п'яненкокий урядовець контрольної чи казенної палати... Урядовець відважно дрімає на своєму кріслі: куточки рота обвис-

ли, як у вижла, а голову наче хто тим часом втиснув у хутрянний комір пальто.

З залі долітає музичне тупання рояля, вищить перша скрипка, щось своє й страшливе товче контрабас, уперто впадаючи усім своїм тілом у інші звуки, як цікавий у натовп.

«Пісменник» уявляє по звукам, що се момент драми на екрані, де може виставлено, як ллеться кров або плаче зведена й покинена дівчина над колискою тільки вчора народженої дитини. Він навіть бачить сю дитину, яку піднімає до себе мати, щоб назавсідги попрощатися з сиріткою: їй обов'язково, нещасливій матері, треба померти, а він такий маленький, тільки вчора народився на світ. Вигляд, правда, у тої дитини не менший, як півроку, але сперечатися з написом комічно, та в дійсності це й не має ваги. «Жиди не спиняються не перед чим... У їх – кагал, гроші й кагал» -- читав він далі передовицю «Колокола».

«Кагал... – осміхнувшись, подумав “пісменник”, – а я собі в дитинстві уявляв, що “кагал”, то страшний лемент і крик».

В цей саме момент він почув, що дзвонять остроги і, ляпаючи шкіряними калошами, хтось увіходе до кінематографу. Газета, мов прилбиця з очей лицаря, падає на коліна. «Пісменник» по ході намагається пізнати одвідача. Але виявляється, що їх ціла кумпанія. Першим виступає офіцер стражників з жінкою. За ним поліцейстер, потому прилизаний студент у щільно застібнутому сюртуці з надмірно викладеними ватою грудями, що загонисто лізуть до підборіддя. Далі ще дві панночки в вузьких спідницях і в таких же візитках. Одежа їх ледве проковтнула і то не зовсім щасливо: по середині стиснений, опуклий зад, ще вище конус, вершечком у низ і в кінці знесилена, роззявлена паща одежі, над якою переможно сміється не проглинута голова у великому капелюсі. У одної панночки на ретязі собачка. Собака з породи голих, вічно тремтячих од найменшого холоду. Благаючий погляд постійно перебуває на постаті пана, застигла поза з піднятою до гори передньою лапою, – все це вимагає уваги і співчуття. Коли ж хазайка байдуже ставиться до вияви такої прихильності, то собака починає стрибати своїй пані на коліна, гавкає й таким чином примушує кинути погляд або погорожуючий жест рукою.

Студент, держучи оддалік картуза, кружляє біля дружини офіцера, нахилиючись при розмові, то з одного боку, то з другого боку до неї. Жінка ласкава до студента: вона голосно сміється на його тиху промову й що разу піднімає голову до гори, заголюючи тілисту, білу шию, за-

плющує очі і, наче чорний птах крилами, майне при тому великим страусовим пером на капелюсі. Од того руху у неї спадає з рамен хутряна горжетка, яку студент граціозно повертає на місце разом з тим наближаючи й свою голову до самого бюсту свавольної жінки. В такі моменти їхні погляди зустрічаються, підпалюють і пестять одне другого.

– Тобі, курочко, не холодно, – питає офіцер дружину. Замість відповіді зневажлива гримаса й непорозумливий рух плечем.

Вся група спиняється на хвилину, бере програми і «пісменник» налучає момент, щоб підійти до них. Він прямує до дружини офіцера. Скинув по дорозі пенсне і капелюха, і простягнув руку, сховавши попереду до кишені держало хлиста з образом голої жінки, що вигнулася догори животом. Але ні дама ні студент не привіталися за руку, й тільки офіцер, хоч і збоку, взяв простягнену долоню «пісменника» в кулак, лівим боком до своєї. Студент обмежився тим, що злегка кивнув головою, а дама просто спитала:

– Що нового трапилося в городі?

«Пісменник» знайшов відповідним засміятися на таке запитання.

– Завтра преосвященний служить у соборі разом з гостючим архієреєм, – відповів він.

– Що ж тут смішного? – здивувалася дама, рухнувши плечем. – А потому се вже нам відомо...

Слово «нам» вона підкреслила, наче показала тим різницю між ним і собою. «Сей ідіот» – подумала вона про нього – «сповіщає про те, про що сам довідався од надзирателя...»

– Нам сповістив по телефону Іпполіт Платонович, – сказала вона вголос. Поліцмейстер стиснув губи, як почув своє ім'я. Рот у його по старечому напіввідкрився, як очко у вулику, і там притулилися почорнілі, зруйновані зуби. Це було подібне на дірку в стіні, що роблять на електричні дроти, з губатою фарфоровою вставкою. Лице у поліцмейстера сухе і жовте, з міцно напнутою шкірою і з безбарвними очима. Воно дуже нагадує своїми зморшками шматок швейцарського сиру, що розрізаний сильно поцербленим ножем. Низько пострижене сиве волосся і шорсткі нафарбовані вуса, наче прикрашають гарніром сирний шматок лица. По зросту він дуже нагадує ринву з оцинкованого заліза. Офіцер стражників, навпаки, повний життя й темпераменту. Він боїться показати себе у всю свою натуру, розгорнути всі плюси й мінуси своєї вдачі. Не знає як стати і що робити у присутності дружини. Коли й пробивається дійсна рисочка його характеру – він момен-

тально збігається. Йому стає тоді совісно, що се помітили інші і щоб затерти те враження – починає стрибати, ухмилитися підробленою по-смішкою, робить при цьому хвацькі рухи і знову припиняється, наче перед неможливим завданням, якого не в силі розв'язати.

«Вона все бачить, все розуміє... І звичайно, сміється над дурнем» – думає він безнадійно про себе. Наче який символ – усе на ньому в обхват – і куртка, й рейтузи, й лаковані чоботи. Мабуть, се не легко дається, бо од часу до часу він нервово згинає то одну, то другу ногу, обсмикуючи тим штани, що ріжуть посередині. Жінка кидає на нього питаючий погляд, підсилуючи його виразним сіпанням свого рамена. Він розуміє той погляд... Пробоє замаскувати невдалий виступ, але то мало допомагає. Взагалі його ноги не мають спокою. Серед розмови він рухає мускулами на них або стукає обцасом і дзвонить острогою, або злегка присідає і раптом випростовується.

– Так, так! – зморщився Іпполіт Платонович. – Я вже сповіщав Євгенію Петровну про службу в соборі з приїжджим архієреєм.

На привітання «пісменника» він потурбував свою руку в білій рукавичці од акуратного згортання програми у віяло і ледве доторкнувся пальцями до дашка на картузі.

«Пісменник» почув, ніби його стиснули острогами. Хоч більше вже ніхто не звертав на його уваги, але він, піддесливо скоцюрбившись, забігав попереду одного або другого, наче зібрався сказати щось надзвичайно інтересне. Поглядом він шукав публіки і співчуття сторонніх. Тепер і семінаристи і вчительки мали своє місце в його очах. Але вирятував тільки п'яненко урядовець. Постава його, як мішок з картоплею, важко засіла у м'яке крісло. Спав він сумлінно, хрпів і присвистував. «Пісменник» нахилився до однієї з панночок і шепнув їй у вухо, показуючи очима на урядовця. Панночка, паче піднятий до гори цмок, звела рамена й нарешті випустила стисненою цівкою сміх. Поліцмейстер насторожився, як почув незвичайний звук, офіцер ухмільнувся і зарухав швидше ногою, навіть собачка, що облутала панночку двічі смичом, висунулась з-поза спідниці і застигла. Тільки Євгенія Петровна і студент були захоплені собою й сміялися самостійно.

– Так поїдеш?.. – Тихо питала Євгенія Петровна.

– Сьогодні не можу... їй Богу не можу!..

Він поправив горжетку і нахилився до неї, але вона вже змахнула пером на капелюсі, зробила тільки невдоволену гримасу, та непорозуміло підняла рамено, яке тільки через секунду повільно пустила.

– В клуб і карти? – ущипливо промовила Євгенія Петрівна.

Студент щось поясняв їй, але вона не слухала і звернулася до Іпполіта Платоновича. «Я ще провчу тебе, поганцю!» – подумала вона про студента. Тут помітила сплячого, бадьоро змахнула пером і голосно розсміялася.

– Тихіше, курочко!.. Се ж не зручно. – Усміхнувшись піддесливим смішком, зашепотів офіцер дружині.

– Прошу без уваг, – перервала чоловіка голосно Євгенія Петрівна.

«Пісменник» сявав од задоволення. Він перший «винайшов» сплячого урядовця, і як би перший виповняв кімнату веселим настроєм. Тільки студент зневажливо пішов до дзеркала і вдивляючись у своє бліде, невиспане через «клубну роботу» лице, запалив папіросу, сильно потягнув перший клубок диму так, що й без того запалі щоки утворили глибокі ямки з блакитною сугою. «Пісменник» образився в душі його поведженням до такого явища, як сплячий урядовець, і пішов нагадати.

– Ви бачили, Миколо Івановичу? Хі-хі! Так...

– Одчепіться! – різко кинув студент. – Я не маю охоти грати з вами дурну комедію... Що там може бути смішного... Ну, що? – чіплявся знервовано Микола Іванович.

– Ні, просто цікаво, як відноситься до суспільного життя середній мешканець, – згадав «пісменник» фельє’тонний вираз, який йому дуже сподобався.

Студент не міг угамуватися. Йому бажалося зірвати злобу, що посяла Євгенія Петровна. В цей саме час розсунулися «декадентські» портъери на входових дверях до салі і публіка почала виходити, жмурачись після темного на світло.

– Ввійдіть, будь ласка! – підбіг хлопчина-послугач до поліцмейстера. Жінки зашелестіли спідницями і попрямували до входу, за ними рушили муштини, тільки «пісменник» був яку хвилину в заклопотанню – покинути йому студента, чи може лишитися з ним, але не здержався і, штовхаючи виходячих, здогнав поліцмейстера уже біля дверей до залі.

Коли вони проходили в двері, де виструнчився поліцейський перед начальством, «пісменник» винайшов якусь дурницю, щоб забалачити до Іпполіта Платоновича. Йому тут страшенно заманулося підкреслити свою близькість, прилипнути хоч би шматочком болота до всевладного чобота. Здається, що трошки вдалося: на витаращані очі

поліцейського він махнув рукою, наче той справді до його відносився з такою пошаною. Потім і сам налякався свого жесту. Його настрахана душа побажала замирити приниженого з принижуючим, підвласного з начальником, який і не помітив тих очей, та феноменальної руки, що стреміла біля картуза, наче забруджений шматок снігу.

Вузький просвіток між стільцями одкривав підлогу, що йшла до гори аж до протилежної стінки вузької кімнати. Поки всі проходили, то послугач-хлопчака уже стояв біля ложі, над якою у вигляді прикраси було намальовано клейовими фарбами страшних амурів. Він прикидав очима місткість, позираючи на кумпанію і на кількість стільців. «Пісменник» чогось старанно метушився. Котелок з'їхав на потилицю, тремтів біля рамена кінчик хлиста з приладом, щоб надівати на руку. Коли публіка посідала у ложі, то він примостився поперед неї біля самої колонки. Поклав важно ногу на ногу і обертався, наче приймав діяльну участь у розмові з усіма. Все то він робив на позір, для інших... Після такої гри поспішав питаючи глянути навколо й переможно почував, що гімназисти помітили його близькість до дійсного... «До якого дійсного? – питав він у думці себе. – Та от... до сих людей, до офіцера, поліцмейстера. Вони тільки тепер і дійсні... решта – смердячі каганці перед електричним ліхтарем». Йому подобалося порівняння і він повторив його кілька разів про себе, щоб не забути. «Гарні фрази так легко забуваються і так рідко трапляють до голови», – трагічно подумав він.

Після третього дзвоника з'явився й студент. Офіцер стражників встав, щоб відступити йому крісло, але Євгенія Петровна посадила чоловіка і Миколі Івановичу лишалося тільки сісти у рядах на вільне крісло. Студент виконав це з повагою, запросивши і «пісменника».

– Сьогодні грає Гаррісон маркіза. Любчику, який він красень, – горлосно промовила Євгенія Петровна. Вона рахувала зачепити тим Миколу Івановича. Але студент навіть не поворухнувся, хоч і помітив кинену стрілку. Євгенія Петровна зовсім образилась. На очі їй трапився чоловік з загадковою ухмилкою, яка чомусь зараз особливо розсердила її. Картуза він зсунув на потилицю, забавлявся темляком, якось увесь випнувшись, і ніби в такт мелодії, що бриніла в голові, похитував ногою.

– Одягни картуза як слід... – причепилася жінка. Чоловік ще більш загадково ухмільнувся.

– Я тебе прохаю одягнути картуза – подільно промовила Євгенія Петровна.

– Та що тобі мій картуз... Мені так зручно!.. – І він ще більше зсунув його на потилицю.

– Добре! – многозначно кинула вона чоловікові, смикнувши при тому раменом. Горжетка злізла й відслонила білу, переможну шию, на яку офіцер не міг байдужно дивитися. Завсігди ця шия позбавляла його волі і в моменти, коли він думав серйозно розійтися з дружиною, що часто йому зраджувала, він не міг забути хвилин насолоди її тілом. Погодитися з думкою, що вже не буде тої шиї – було над силу для нього.

«Пощо вона заголює плечі, коли й так холодно?» – думав він про жінку. Але вже не міг заспокоїтися. Шматочок тіла, наче вексельний бланк, казав йому, що тільки підпишись і монета в руки... «Та не для тебе?» – під'юджував він себе у думці. Він розписувався поцілунками на цьому векселі, діставав хвилеве задоволення... і тільки прибільшував борги. Як тільки починав протестувати – зараз вексель. «Але що робити, що робити?» – часто мучила його ця думка. Мучила тільки тоді і до того часу, поки не трапляв на очі знову вексельний бланк, на якому він знову підписувався поцілунком.

– Глупо! – промимрив він незрозуміло. Простягав руку до картуза і насунув його на лоба, потому обережно поправив хутро, заслонюючи пляму білого тіла. Євгенія Петровна слизнула до бар'єру, висловлюючи тим своє презирство такому піклуванню чоловіка про неї. Знову засміялась і голосно почала захоплюватись Гаррісоном.

«Пісменник» глибокодумно схилився до блокноту, роблячи вигляд, наче щось важне записує. Та згасла електричність, заторохтів апарат, затулав, задуднів оркестр і загальним віддихом публіки читався заголовок картини-драми...

Після першого відділу «пісменник» встав.

– Куди? – Коротко кинув студент.

– Треба, знаєте, в редакцію... Хроніка...

– Гм! – втомлено прогудів Микола Іванович.

«Пісменник» нерішуче спинився, постояв хвилинку, ніби сподіваючись дальшої розмови, а потому діловито підняв комір у пальто, скинув капелюха, кланяючись у напрямі до ложі, і ще раз вклонившись Миколі Івановичу, - бадьоро попрямував до виходу, почувавши себе тут свobodно й значно вищим за натовп.

Дув холодний осінній вітер. Чорнильно-темне небо нависло над містом і насміхалося над рідко поставленими електричними ліхтаря-

ми. Середина неба червоніла од світла, як достигла гноянка на людському тілі, а краї забігали далекі і темні і такі пухнаті, що ховали собою всі контури, всю стурбовану природу. Хтось шумів, хтось чіплявся, натикаючись по дорозі на все, хтось тоненько, пискливо вищав, але хто – не можна було сказати й пояснити.

«Пісменник» скинув пенсне, що спітніло від холоду, й подумав: «Чорт його знає, як писати для тої газети, коли половину написаного викреслює редактор. “Нам, – каже – тільки потрібно своїми словами розповісти те, що вже надруковане по інших газетах і то самий зміст”. А патріотизм наче немає змісту... Пане редакторе? Зібрати відомості – от головна робота... Редактор! Так... моє викреслить, сам допише ще гіршу дурницю, а потому й ділиться зо мною гонораром. Тьфу. (плюнув) Мені ж прочитай отес все» – полапав рукою за кишеню з газетами, – і крім змісту нічого не пиши. За добрих три години роботи – руб, півтора. Чорти! – сердито подумав він. – Хіба піти до жандармського правління?..»

Він витягнув з кишені блокнот і тут же при світі електричності проглянув кілька прізвищ учнів фельдшерської школи і гімназистів «політиків». «Тільки не пам'ятаю цієї адреси, – промайнуло в голові проти одного запису. – Дурниця, знайдуть...» – заспокоїв він себе.

Мимо пройшов присяжний адвокат з дружиною. На минулому благодійному вечорі «пісменник» намагався упадати біля неї. Помінаючи те, що тоді вона гостро поставилася на його запобігання, а під кінець хтось із знайомих їй муштин надійшов до його – звичайно, вона попрохала – й різко наказав перервати усі спроби до упадання. Але помінаючи все, «пісменник» рахував її доброю знайомою і низько уклонився, ступаючи хапливим кроком, як занята людина. Дурний вітер кинув навздогінці – «Нахаба!» яке підхопив од уст обуреної жінчини. А головне, той обидний сміх, наче жменя вогких лушпин з насіння, що розгризли чужі зуби, а вже рука покинула їх... Той сміх вдарив йому у вуха разом з вогким повітрям. «Пісменник» зараз же благодушно вибачив жінчині її легковажність і тільки вираховував, що можна дістати за відомості про політичних у жандармському правлінню.

Чернігів, 1913 р.

Вона

I

У місті курно і душно. Партерові будинки, мальовані вохрою, сірою та темно-зеленою фарбою, давно вже втратили свій вигляд під грубою сугою пороху. Перехожі тягнуться ліниво, захищаючись від спеки парасолями або ховаючись у затінок, який заліг під парканами, деревами й домами з одного боку вулиці. Безхмарне небо застигло й хапає за очі гострим синім тоном, а садки обезбарвлені місцями грубами, а місцями посохлими, а то й пожовклим листям.

Серединою вулиці ледаче плентається підводчик: коняка втомилася й, похнюпивши голову в долину, мотаючи час од часу головою, тягне, мов непотрібний, візок з господарем. Колеса й ноги коня глибоко затоплюються в пісок, який від посухи робився дрібним і легким, як мука.

Господар, трохи п'янений, сидить боком, звівши ноги, в долину і похмуро вглядається в землю, що наче тихо спливає перед очима. Ціла постать виглядає як мішок, випханий чимось м'яким, і як мішок, обсунулась, скрадаючи тим властивий свій вигляд. Великі чоботи, широкі штани, камізельку зверху сорочки, картуза на голові – котрий з'їхав трохи на потилицю – густо припорошило пилом. Спека і горілка налили голову оловом, а тіло зварили, наче у окропі.

«Так живи, як хочеш...» думає він. «На поденній роботі – нічого... Городом зайнявся – нічого... Тепер підводчиком – і теж нічого...»

Він підніс угору опалену, спрацьовану руку і промовив уголос: «Дарма... Все дарма!» Се було висловлено так несподівано і таким незвичайним голосом, що аж коняка піднесла більше догори свою похнюплену голову і смикнула трохи візок. Господар злегка похитнувся і, грізно звернувши голову у бік худоби, крикнув «Тпр-ру!» Візок миттю зупинився. «А то знову що?» – гнівно озвався він до худоби і рука його швидко знайшла батіг. Наче він і чекав тільки сього, наче се була його найкраща мить в життю.

«Так ти так до хазяїна... Так я тебе дурно хлібом буду годувати, а ти посеред дороги станеш з порожнім возом? На ж тобі, на!» І він став обкладати батоном ні в чим неповинні боки і спину худоби. Коняка з усіх сил сіпнула візок і, якимось ненатурально підстрибуючи, побігла вздовж вулиці, збиваючи за собою цілу хмару куряви.

Усе його життя – сіре і безпросвітне, голодне і бездомне – стало перед ним, як на долоні. Він відразу почув себе не чоловіком, а такою ж робочою конякою, і страшенна злість і обурення засяли у нього на червонім, спітнілим обличчі. Уривки гадок, як блискавка, що прорізує чорні хмари, літали у голові. «Так мене змалку ганяли, і я бігав... Так мене били, і я плакав... Так морозом мені дошкуляло, і я мовчав...» – кричало десь глибоко під черепом. « На, н-на, на!...» періщив він коняку.

Через кілька хвилин він заспокоївся: згасла червона радість на лиці; батіг лежав поруч і коняка, відсапуючись, ішла повільню ходою. Але не вдовольнилася його зобіжена душа тим знуцанням. Йому бажалося більшої, повнішої помсти. Він не знав тільки, на чому помститися. Через таку невідомість – йому схотілося або собі яку шкоду зробити, або жінку побити, або доньку вигнати з хати. Очі його раптом зупинилися на невеличкій постаті молоді дівчини, що йшла хідником у протилежний бік тому, куди він їхав.

Він зразу пізнав доньку. Вона була невеличкого зросту, чисто одягнена «панянкою» – як майнуло йому в голову; біленька парасолька ясно світила на сонці, а літній капелюшок злегка відтіняв її лице.

Він ще здалеку спитав її:

– А мати вдома?

– Ні, немає. Пішли на річку, здається, – промовила вона.

Він зупинив коня, дивився хвилю у землю, а потім промовив:

– Обідати є? Голодний я, як собака.

– Там у печі борщ... каша... А хліб у сніях на полиці.

– Сідай зі мною: обідати мені даси.

– Та я так... Я піду пішки... тут недалеко, – промовила вона, плутаючись у розмові. Їй не хотілося сідати у повозку, вистелену сіном: ясна спідничка, літні черевички й цілий одяг був таким контрастом до брудної повозки. І потім ясно, так ясно стала в уяві постать того... чиновника з пошти. Вона могла його зустрінути. І головне, він може бути не сам, а з товаришами, котрі його засміють, що його знайома панна і на простому возі. Всі картини так ясно уявились, що вона рішуче промовила:

– Ви, тату, їдьте, а я здожену вас і пішки.

Він наче зрозумів її гадку: «ясна панна» соромиться їхати з батьком на простому возі; на тому возі, з котрого він годує і її, і жінку. Лице його налилося знову червоною радістю, руки несвідомо сягнули до батога. Але він – навіть хміль його пройшов – держався, зіскочив з повозки і промовив:

– Я рядном застелю. Сідай і поїдем зі мною!

– Та їдьте, а я піду, – промовила вона і обернулася, щоб йти додому.

Наче щось порвалося у його грудях; порвалося і підкотилося до горла.

– А, так ти підеш... – і його уст вирвалася пекельна лайка. Наче каміння, торохтить і падає та лайка на голову дівчині. Усі її можливі і неможливі комбінації пролазили через його уста, мов крізь тісні ворота, а в повітрі розбігалися уразливі і страшні, як холодні, слизькі гадини. Зупинялися люди. За кілька хвилин зібрався їх чималий натовп. А він усе лаявся і лаявся. Наволікав на неї найстрашніші речі: прозивав її розпутною, докоряв тим, що у неї хлопці ночують, що вона у Катеринославі волочилася.

Вона стояла кілька хвилин і слухала, мов скаменіла. Сльози виступили їй на очі, плечі здригалися. Але ось сталось щось неможливе: вона бачить крізь туман у очах, як звивається хутко батіг... Вона починає тікати, а за собою чує грізне «Н-на!» і колюча смужка запекла їй у плечі.

Вона бігла навмання, нічого вже не бачачи і не чуючи. Потом обливалось їй тіло; сонце пекло в лице, а на плечах, мов п'явка, уп'ялася смужка від батога. Вона завернула у знайомий двір і, задихавшись, вбігла до кімнати. Капельюшок з'їхав на бік, пасма волосся поприлипали до мокрого обличчя, а ноги тремтіли і вгиналися під нею.

Вона упала на перше крісло і голосно розплакалася, затуливши долонями лице. Блузка щільно облягала її невеличку плечі, що здригалися від ридання. Знайома їй панна спочатку не знала, що з нею діяти; по тому, зміркувавши, принесла склянку холодної води, скинула її капельюшок і почала умовляти, заспокоювати. Але вона трапила наче у скаженний вир, де крутило її, де витягувало з неї усі фізичні сили, де тягло її на дно – страшне і глибоке дно. Ось вона уже захльобується слізьми-водою, ще коротка мить – і вона зникне, не стане її. Довго прийшлося знайомій вмовляти, поки вона хоч трохи заспокоїлася. Довго вона переповідала своє горе, радилася про те, що їй робити.

– Були добрі, поки їм гроші давала. Усе їм віддавала, що придбала на службі. А тепер немає, і знову мене у шию гонять, – скаржилася вона на родичів. Так переповідаючи, просиділа до самого вечора, а ввечері – згадавши, що має зустрітися з тим, через кого батогом дістала – хутко попрощалася і пішла.

За часом знайомі розмовляли про неї. Розмова котилася тихо і спо-

кійно: почали згадувати про ту саму службу в Катеринославі, почали домірковуватися про її грубі заробітки. Пригадуючи усі чутки про неї, дійшли нарешті до тої гадки, що легкою роботою вона тільки і могла заробити стільки, скільки заробила. Ті гарні шовкові спіднички, ті персні і золотий годинник – не могла вона собі інакше справити, як тільки так.

Тихо і спокійно дивився літній вечір крізь вікно; світло від лампи грало на посуді, на мідному самоварі; метелики стукалися об шибки, пориваючись до світла, і не хотілося вірити, що на світі є зло, що може бути погано.

II

Страшений жаль обхопив її невеличку істоту. Той жаль виповнив груди, що так нерівно дихали; він хапав за горло і давив спазмами сліз, він затуляв туманом очі. Речі свої вона якось механічно лишила в каюті другого класу, а сама – також несвідомо для себе опинилася на грішнім чердаці пароплава, який мав незабаром вирушити в дорогу. Їй чудним здавалося, що навколо неї рухаються і балакають люди. Правда, усі люди були такі чудні: вони наче почаділи, вони так хитаються, а дивує тільки те, чому вони й досі не попадали на підлогу, щоб змовкнути й заснути... мертвим сном.

Вона уже не може більше рухатися: ноги її відмовляють і сили енергії в тілі немає. Вона сідає на лавку і байдужно вдивляється у місто, що темною плямою лежить на золоті вечірнього неба. Фантастичними стали садки: там, де перед хвилиною сховалося сонце, – вони губилися у гарячим пилу його сяйва і злегка тремтіли. Здавалося, що небо у тім місті цілувалося з ними першим поцілунком...

Довкола все стихло. Наче цікаві сусіди – змовкли навкруги дерева й будинки; перші темні, а другі – сірі від тих поговорів, які вони пусять у ночі про той поцілунок проміж собою. Доволі поглянути, як вони стоять нерухомо, доволі побачити ті хатки, що причаїлися між садами, що скрадаються і правого і лівого боку, і ясно стане картина поговору. Небо зробиться темне і синє, зорі – мов квіти – засіють його поля безмежні... Почнуть тоді шелестіти дерева про поцілунок, а далі будуть слухати і сміятися золотими вогниками своїх вікон.

Гудок заверещав пронизливим, тоненьким голосом раз, другий. Вона аж підскочила від жаху. А потім пішла далі на другу лавку і знову сіла, байдужа до всього. Тепер вона була обернена плечима до

міста, і перед її зором розкинулися луги, рясно заставлені копицями сьогорічного сіна. Понад берегом і далі кучками росли верболози, а на круговиді синьою смугою у млі вечірній спочивав ліс. Небо з цього боку було широке і спокійне; синє, залите злегка рожевим тоном від заходу, здавалося, дрімало.

А річка, куди тільки глянеш, лежить спокійно і блищить, мов живе срібло, а місцями – мов вичищений землею леміх. Вогкістю і прохолодою дихає з води.

Так недавно усе було для неї цікаве: музика у міському саду, гуляння на човні по річці. А тепер... Далеким сном усе здається; далеким сном, що зруйнував день своєю байдужою до всього рукою. На одну коротку мить приснилося їй щастя, приснилося і згасло, як гасне іскорка у нічній пільмі. Все відразу втратило для неї свій принадний колір.

Вона так любила золоту осінь, ті теплі дні без вітру, той спокій золотого дня. Чи тому, що вона була зайнята тепер собою, чи воно справді так і є поміж людьми, що усі чужі, незнайомі. А жінки!.. Який то поганий і злий народ. Хто перший ткнув на неї пальцем? – Жінка. Хто вголос кидає їй слова урази? – Жінка. Вона, як той пес поганий, мусила під парканами у пізній вечір вертатися додому. Але часто й се не пособляло бо десь біля воріт чекала її – жінка.

Як часто верталася вона додому, швидко роздягалася, щоб не слухати докорів батька та матері, і плакала до подушки, плакала довго і гірко, поки утома і сон не перепиняли тих сліз. Як часто вона чула від родичів, що їм тяжко на гроші, і що вони не можуть більше її годувати, одягати.

А минулий рік, а те літо!.. Мати насипала борщ у миску, а батько сидів біля столу похмурий і злий. Все лице його було мокре від поту і червоне, а руки на столі спочивали темні, як хліб. Сорочка на йому була навіть місцями мокра, а камізьелку він давно уже скинув. Мати поставила на столі миску і сіла. І вона тоді тільки спитала її, тільки спитала... де її тарілка. Батька наче що укусило: почав докоряти, вимовляти:

– Яка панна! Тарілки заманулося, суча дочка! Я тобі покажу тарілку. Іди служити, а потому і тарілки собі купуй!..

І пішов... Усе тут згадалося. Коли вона спитала родичів, де ж вона буде служити, то почула відповідь: хоч вночі на вулиці. І тоді вона твердо постановила їхати до Катеринослава, а там – що буде. За пару днів вона справді вибралася у дорогу. Сьогодні батько сам завіз її речі на пароплав і вона поїде.

Гудок перший, другий, третій перервав думки, проколов її ціле тіло аж до п'ят. Зашипів, здригнувся пароплав і почав одпливати від пристані. Гуртки людей стояли біля побічниць, скидали картузи, щось кричали або голосно сміялися. Довго обертався пароплав на вузькім просторі річки, аж поки став за водою.

Засвітили світло. Де-не-де заблищали по річці жовті вогник, котрі показували дорогу або мілину. З комина потягнув чорний дим, а хвилями вилітали золотими пасмами іскри. Стало зовсім холодно. Вересень поробив ночі і вечори холодними – те синє літнє небо удень – він заволік ледве помітним сірим тоном.

Вона дивилася просто вперед. Назустріч зору сунулися береги, сунулися темні маси дерев і десь зникали. Шуміла вода під колесами, і той одноманітний шум зникав десь далеко-далеко, б'ючись об береги дрібненькими хвилями.

Хоч і забула вона про людяні відносини, хоч і не дуже пестило життя, а все ж стало обідно, що ніхто не прийшов навіть з чемності відпровадити її в дорогу. А там лишилися її подружки і знайомі, які ще так недавно гуляли разом з нею, цілувалися і кликали поменшеним іменем. Так, наче ніколи нічого й не було. Вона чує привітання до других, бачить білі метелики хусточок, але все те чуже для неї і тільки раниць душу гіркою образою.

Те місто, де вона зросла малою дитиною, забуло про неї, не почувачує навіть того, що його дитина їде покинена усіма, їде далеко, щоб може навіть не повернутися. А їй так хочеться повернутися до нього, хочетеса заснути під теплим захистом його тіла, не клопотатися ні снами, ні тим днем, що настане завтра. Та як його зробити? Ні одні двері не одчиняються для неї. Коли ж може і одчиняться, то тільки одне запитання встане з уст людей: «Спізналися на пароплав? Ах, як це досадно! І як це могло трапитися?» По тому змовкнуть, мов підкорившись невблаганній долі.

Їй зробилося холодно, і вона – більше по звичці – встала і пішла в каюту. За нею полинули її думки. Вона в «дамській». Скинула верхню кофточку, скинула капелюха, поклала під голову звинену ковдру і лягла лицем до стінки. Очі заплющила. Червоне світло повстало в її уяві. Те світло спочатку тільки було світлом, а потім неясно, як пісня, що чути здалека, як крик одинокої людини серед лісу, – почала творитися ціла картина.

Вітальня молодого адвоката. На столі горить лампа, накрита чер-

воним шовковим абажуром; перед столом канапа, а на канапі – вона. По цілій кімнаті розлилося червоне, прикро червоне світло. Он воно так гостро відбилося на склі портретної групи, он побігло вогнистою змієюю на рамі того ж портрету, хопилося і ручки на дверях. Кожна річ, котра тільки вихияля своє лице, – була запорошена тим світлом. У вітальні тихо і тепло. Чути, як за вікном хляпає дощ, як несамовито гуде вітер; той осінній пронизливий вітер. Вона нанялася до адвоката переписувати папери, а тепер... тепер вона не знає, хто їх переписує; тепер їй тепло, вона має гарне одіяння, золотий годинник з ланцюжком, подають їй, приймають за нею, – і вона щаслива, безклопітно щаслива.

Дзвінок. Чує вона, як служниця відчиняє двері, а через кілька хвилин входить до вітальні і сам адвокат. Се ще молодий чоловік з маленькими чорними, закрученими на кінцях вусами. Лице його біле і повне, уста – товсті і червоні. Руки він позакладав у кишені штанів, де брязкав ключами, і йдучи до кабінету – кинув «Добрий вечір» не то канапі, не то сам до себе.

«Обридла я йому. І він гнівається на мене... І чому усі люди (а їх так багато), як тільки обридне їм хто і позбутися його через голос власного сумління їм трудно, – вони починають тоді так несподівано гніватися і мовчати? І чим більше той, що обрид, буде м'яким, делікатним, запобігливим, – тим більше він буде викликати гнів і обурення в такій істоті».

Наче відслонилася якась таємна заслона і змінила усю картину. Без слів і без барв дихнув на неї знайомий образ; рука обхопила її фігуру вище стану; вона чує тремтячі пальці на своїм тілі і гарячі уста, котрі цілують її щоку. Не борониться вона, не каже нічого. На бульварі темно, а буйні дерева закрили навіть вечірне небо з зірками. І тільки характерне електричне світло, що блищить здалека, нагадує їй місто... Хвилю вона упивається тою картиною, а по хвилі сиділа рівно на канапі і вглядалася переляканими очима у протилежну стіну.

«А потім злякався мого життя, і лист, тільки лист написав до мене! "... я знайшов ліпшим не бачити вас більше. Не думайте, що я вас не кохав... Я кохав вас, Але про те, що я довідався і від людей, і від вас..." Ну? – Зупинилася вона на хвилю. – Змусило написати такого листа!» – додала вона в думці.

Увесь пароплав тремтів від руху машини, а в відчинене віконце чувся одноманітний шум води. Хвилями подихав прохолодний вітер і

гойдав фіранкою на віконці. Нафтова лампа на середині каюти горіла тьмяно і, наче сонна, клала світляні плями на спинах сплячих жінок, на високих стегнах. Дві жінки ще сиділи біля столу і пили гербату, а одна у кутку лежачи кормила немовля.

Їй стало душно у каюті; голова боліла а кров на висках бухала тяжко, наче хотіла продерти шкіру і виприснути поверх. Вона дістала теплу хустку, запнулася і пішла нагору. Темно, аж чорно, було на дворі. Холодний вітер ударив їй в лице, порушив волосся на голові, і вона злегка здригнулася. Коли вона йшла східцями нагору, то якийсь панок пустив її наперед і вона відчувала, як він дивиться з долини на її ноги. Тепер вона сидить на лаві, а темна фігура того ж панка раз у раз просовується біля неї і вона чує на собі його очі. Байдужна і незнайома для неї та постать, але їй несвідомо передаються його бажання і вона щільніше загортається в хустку.

«Що, як би він знав моє життя?» – просовується в голові. «він би не ходив так довго мовчки, а відразу почув би право сісти біля мене і дати волю своїм рукам і поганому язичку». Щось наче аж закричало у її серці; кров ще сильніше зарухалася на скронях. Се не вона промовила до нього, а то промовив вітер, що так несподівано схопився у грудях: «Котра тепер година, скажіть, будь ласка?»

Проходячу повз неї темну постать наче хто уколів – так вона здригнулась від несподіванки. Кинулися руку і до сірників і до годинника; блиснув тричі сірничок, котрий миттю задувало вітром. Вона дивилася на усей той поспіх і бачила, як бликав сірничок, що його очі дивилися не на годинника, а на неї. Навіть здивувало її, коли він сказав за третім разом, що година тепер одинадцята. Вона подякувала, а постать, поміркувавши щось хвилинку почала знов ходити там і назад повз неї. Рухи тепер тої постаті стали виразніші й сміливіші. І якийсь гіркий сміх вибухнув у її грудях, як вибухає часом полум'я з тліючої, вогкої деревини.

– Сьогодні холодно і вітер... – промовила фігура, зменшуючи ходу біля неї. Але вона вже мовчала і, непомітно для себе, знову перейшла до картин, які так непокоїли її. «І чому мені так хочеться жити, коли знаю, що життя моє таке, як ся ніч, де не видно ні початку, ні краю а тільки темно і страшно. Треба було відразу покінчити з собою і перервати ту кров, що так неспокійно рухається в тілі, те тіло, що боїться холоду... Штовхає мене якась сила, штовхає у провалля... а я боюся і хочу жити, жити! Який сором, яке безглуздя навколо. Мало того, що

сміялися з мене, коли я повернулася додому від адвоката, ні – хотіли мене ще роздягнути на вулиці і пустити голу. Хто? Товариші того, котрий цілував мене, котрий написав в кінці до мене такого листа. “Не думайте, що я вас не кохав...” Не думаю! Та й даремне думати; даремне питати там, де не відповідають, даремне шукати там, де нічого немає!»

Якусь хвилю вона сиділа спокійно, загортаючись щільніше у хустку. А гадки почали стрибати, мов камінь, кинений з гори. В її уяві уже не проходили цілі картини; мозок її став, як кремінь, з котрого якась непомітна рука кресала вогонь. Ударить раз – посиплються іскри, заболить в голові; ударить другий – знову іскри і знову біль. Аж поки сили не стало, аж тим туманом застелено чуття і вразливість. А ніч стояла чорна, безпросвітна; а зорі блищали рівно і спокійно; а холодний вітер, мов несамовитий, літав над землею і, наткнувшись на якусь перешкоду, гостро бив крильми і тікав, і плакав. Яюсь машинально вернулася вона знов до каюти, лягла і скоро заснула, а біля неї (непомітно для нікого) сидів її сум і чекав, коли вона прокинеться, коли можна буде знову шептати їй про порожню душу.

III

– Тепер уже не може бути сумніву: я знаю бо вона мені сама сказала про те! – Так розважав себе юнак, видавлюючи прища на підборідді, котрий невідомо чого скочив на таке видне місце. У маленькій кімнатці з одиноким віконцем було яюсь непривітно. Біля вікна стіл, а проти столу біля стіни приліпилося ліжко; у кутку миска до умивання, а біля ліжка вішалка з одежею. Три стільця – домальовували цілу кімнату. Перед юнаком – одхитнувшись трохи назад – стояло невелике дзеркальце, а за ним горіла лампа.

– Що ж, хіба я винен, що вона така?! – промовив він, скінчивши роботу і встаючи з-за столу. Та ж з мене, як з дурного сміються, що я закохався у таку дівчину. Там на почті і проходу не дають... – думає далі. Він зупинився серед покою; широко розставив ноги, позакладав руки до кишені і, осміхався, наче комусь тільки йому відомому. Його сухе лице було злегка опалене сонцем, але чорне довге волосся і маленькі чорні вуса стирали те враження. Очі його були розставлені далеко одне від другого і через те ніс видавався широким угорі. На йому була одежа поштового чиновника.

– Ет! Написав листа і годі... Чого там довго міркувати, – махнув

він рукою на так гадку. Після такої постанови він поклався на ліжко, закупив папіроску і байдужно дивився на смужки Диму, що розпливалися тихо у його над головою. Але за коротку хвилину в його уяві повстала вона: маленька і безсила, така маленька, мов лялька з порцеляни.

«Потім батько її якась неможлива людина... лає на вулиці, б'є багатом і докоряє тим, що хлопці у неї ночують», – спускається думка разом із димом.

А йому було гарно з нею. От хоч би тоді на бульварі, коли він так палко її цілував... та хіба тільки тоді? Багато, багато разів...

Він солодко позіхає, потім з силою втягує дим з цигарки, наче довгий, жагучий поцілунок і так само вдихає той дим у груди. Вона йому подобалась ф його тягнуло до неї, але... стали на перешкоді поговори людей і насмішки товаришів. А його душа боїться тих насмішок, коли вони дотикають її своїми колючками. Його родина і він сам виховалися так, що дбали тільки про себе, про свої дрібні справи, і цілий світ складався у їх розумінні – тільки з більших або менших дрібниць.

Батько його був також поштовим чиновником; служив цілий свій вік і уся його увага була звернена тільки на те, щоб ніхто з нього не насміхався. Довго він нікого не запрошував до себе з своїх товаришів тільки через те, що у його не було в хаті канапи на пружинах, двох трьох фотелів, круглого столика перед канапою і лампи з паперовим зеленим абажуром. І він повільною і упертою роботою досягнув своєї мети. Була у нього невеличка вітальня, висіли на стінах портрети вельможних чиновників з хрестами та медалями. Тоді він тільки заспокоївся.

Бути злим – можна, бо від зла будуть плакати і проклинати, а бути смішним – сього ніяк не можна стерпіти. Коли тебе проклинають, то ти почуваш себе тільки ображеним чоловіком, а коли з тебе сміються, то почуваш себе тільки гадиною або маленьким загнаним песиком. Таку гадку не раз висловлював він своїй жінці.

Помер батько і мати померла, а у його лишилося від родичів – заміст спадщини – страх до насмішок. Не раз він за останні роки купував собі білі рукавички і потім бігав містом до втоми, щоб усі знайомі бачили ті рукавички. І так кожна дрібничка носила його, мов на крилах. Правда, він ще не має такої вітальні, але він служить на пошті і буде її мати. Зате з його ніхто ще не сміявся! І тільки через неї, перший раз через неї, сміялися з нього.

Близенько, близенько притулилося личко, шепчуть уста тихо і невиразно, лоскочуть волосинки такі м'якенькі, наче сей дим над головою... То вона притулилася до нього. І чому вони на цілому світі не вдвох? Прокидається несподівано у голові. Тоді б можна було кохати її такою, якою б вона не була... Ні, він покинув... Покинув і більше не хоче гадати про неї. Хіба піти до знайомого і з ним на бульварі погуляти? Се, мабуть, веселіше буде.

І він раптом встає, швидко одягається, гасить лампу і поспішає на вулицю. Тут він уже забув про все. Він тільки дбає, щоб картуз гарно сидів на голові, щоб рукавички не випиналися на щиколотках, щоб черевики не дуже запарошити.

– Добрий вечір! Куди? – питає знайомий глос товариша.

– А... доброго здоров'я! Думаю погуляти, а потім до тебе збирався.

– Знаєш, ми сьогодні на човні на той бік... Поїдеш?

– Чому ж – поїду, поїду.

– Новинка, от новинка! – каже, сміючись, товариш. – Та, знаєш, та... поїхала...

– Справді? – Кидає він байдуже, – поїхала...

Близенько, близенько притулилося личко... шепчуть уста тихо і невиразно...

Лоскочуть волоски такі м'якенькі, такі бажані... І десь глибоко, як немовля в пелюшках, ворухнуться докір.

VI

Була вже перша година ночі, коли вона під'їхала звощиком до того дому, де жив адвокат. Вона сама позносила свої речі і поскладала у темних сінях; потім заплатила звощику і знов вернулася до своїх речей. Серце полохливо стискалося... сили не ставало заспокоїти себе... і вона на хвилину сіла на зв'язаних ковдрі і подушках.

«Чи прийме тепер він мене знову? А може, й двері не одчине...» І на останню гадку вона здригнулася, мов на страшний присуд. «Треба йти!.. треба скінчити...» І вона підводиться, знаходить помацки поруччя... «Треба вийти на перший поверх... двері – направо... Постукати... чи подзвонити? Спершу постукаю... І чому тут так темно... Ось уже й другий поверх, ось і двері... Ух! Треба трохи спочити... Що? Жіночий голос... То, мабуть, покоївка розмовляє...»

Стук, стук! «Тепер уже почують... Безперечно почують... Уже хтось іде. То він! Я пізнаю його ходу... Ні, пройшов мимо, і я поми-

лилась. Чому ж мені наче полегшало? Треба поправити капелюшок» І вона поправляє капелюшок, обсмикуює жакетик.

«А які руки холодні...» І вона хукає на пальці, потім притулює їх до лица, а лице гаряче-гаряче... «А може, не треба більше стукати? Може, завтра краще буде? Ще останній раз і більше не буду...»

Стук, стук, стук! «Ідуть... Що? Жіночий голос...крикнув: Спитай! Так то не покоївка... Може, краще втекти, а завтра...»

– Хто там?

– Одчини... Я, Маруся... Одчини... «Невже він не одчине, невже?»

– До дідька! Я вночі нікого не приймаю... Коли у вас яке діло, то прийдіть завтра...

«Пішов... завтра...» І вона механічно ловить поруччя і сходить в долину. І її наче немає у сій пільмі: вона утопилася, вона злилася з нею у одне ціле і її ніхто, ніхто не вирве, ніхто не знайде, щоб вирвати звідсіля... Сіріють відчинені на вулицю двері, блищать де-не-де криваві вогники у вікнах, стукає вартовий своїм калаталом, – і більше нічого... Вона сідає безвладно на клунок... «Треба скінчити...треба вмерти...» – шепоче вона непритомно.

А над нею схилилася пільма і каже їй свою страшну правду: «Ти будеш жити так, як живуть і багато других дівчат... Ти вип'єш повну чарку життя і всі "чесні" одвертатимуться од тебе, коли ти будеш її пити... Я, пільма, буду тепер твоєю мамою, я схочу тебе од багатьох очей і часто – од твоїх власних. Хіба ти не відчуваєш тепер, що день буде для тебе твоїм ворогом? Потім скажи мені, моя дитино, хіба я, пільма, була коли настирною? Я тільки була і є звичайним краєм, куди збігаються і збігаються пригноблені люде. Я той дїм, де ночують бідаки без притулку... А що я загноєна багном, – так я загноїлася ним од тих одкинутих і забруднених істот... Я, пільма, не люблю тих блисків і розкошів багатих домів; я їх гашу і пригнічую, щоб сховати бездомних... Я – край... а за мною глибоке провалля і смерть. Я навчу тебе бути безсоромною поміж соромливими "грішниками" щоб ти їм казала правду в очі... не плач, не турбуйся, моя бідна дитино!»

«Треба скінчити... треба вмерти!» – шепоче вона непритомно.

Чернігів, 14.III.1908

Сни провінції

Андрій Петрович Полегенько був учителем духовної семінарії. Чоловік, як не рідко бувають і другі люде, – середнього зросту, у потасканій одежі, вічно заклопотаний підрахунками свого місячного бюджету. Лице у нього, правда, трохи незвичайне – з великим, червоним носом, з малюсенькими очима – якимись гострими, мов шпильки – і з шкурою на лиці, що була зроблена ніби з воску, потім хтось пригрів на вогні ту роботу і вона поспливала у низ; кожна характерна риса через те була подвоєна і потроєна довгими патьоками. Руде волосся заледве вкривало його голову, борідка прозора і тільки вуса були густіші, та дико їжачились на усі боки. Він вічно сердився на жидів і доволі було його про щось спитати, як Андрій Петрович посилав на Мойсеєвих родичів таку силу лайливих подарунків, що годі їх підрахувати.

В тому ж самому місті жила і друга помітна фігура – Харитон Платонович Кричка. Харитон Платонович займав видатну посаду – був директором народних шкіл цілої губернії. Його постать коли можна так висловитися, була більше «декораційною» – себто зблизька її не можна було роздивлятися. Оповідують у місті про його багато історій. А одного разу він і сам у веселому настрої переказував панночці – Харитон Платонович вельми кохав молодих дівчат, – так переказував про себе цікаву подію. Їхали вони, той п. директор і панночка, після вечері з ресторану на прогулянку, і їхали тільки у двох. Щоб забавити свою... хоч би свою товаришку, він починав їй оповідати...

– Знаєте, була у мене оце недавно пригода, Наталю... – тут пан директор зазирає у очі Наталі і облизує язиком масні і червоні губи. Поїхав я у своїх справах до округу... Харитон Платонович говорить се не рівно, бо риса.. лежить, мов на крилах, а дрожка підлітає на гумах так, що тіло Харитона Платоновича, наче вода у пляшці, – стрибає під одежею.

– Поїхав я до округу і спинився у «Північному готелі»... Потім, ви знаєте, Наталю, – я дуже люблю порося з кашею... Замовив собі порося – а се було у тому ж готелю тільки в низу, у ресторані... Приносять мені страву... Поруч мене, за другим столиком, сидить компанія студентів і раптом чую я про себе таку розмову – «ну, й морда! Так би й дав по вилицях!...». А другий відповідач – «Хіба калошею, бо шкода руки на таку...». Далі й я вже не слухав, що було сказано. Не хотілося мені з ними чіплятися – округ близько... не зручно... так я у ту ж мить

закликав лакея і умисно голосно сказав – «Дайте рахунок і пальто його Превосходительству». Зараз же одягнувся і вийшов... уявляю, як вони налякалися, коли почули слово – його Превосходительство...

– Уявляю... у...яв...ляю! – ледве вимовляла від сміху паночка.

– Тільки поросяти шкода, як на злість таке рожеве було і така каша... Харитон Платонович стиснув дівчину тою рукою, що піддержував, а рясак летів все далі й далі за місто по шосе.

– Ха-ха-ха!.. сиплеться в темряву дівочий голос – Так було рожеве і ще й ка...аша!.. Ха-ха-ха!..

Така характеристика студентів про лице Харитона Платоновича хоч була і образливою, але од дійсності далеко не відходила. Бо хто тільки сидів коли поруч з ним, то мусив по щирості сказати – збережи нас Боже од пожежі, війни, води, голоду і такого вигляду, як у пана директора. Та поговори людські не жалують навіть своїх улюбленців.

Часто шепотіли про Харитона Платоновича, що він скінчив тільки учительську семінарію з правом на повітового учителя... але що з того! Тепер він, хвалити Господа, статський совітник і директор народних шкіл. Просто він народився під щасливу хвилину – це може кожному посвідчити ціле місто і так посвідчити, що не буде сумління. Як воно почалося цього ніхто не згадає, але вийшло так, що коли кому снилася свиня або Харитон Платонович, то це було ознакою великого щастя. Чиновний люд тоді сподівався якої нагороди або прибільшення платні, а майстри або торговельний елемент – різних вигод од різних комбінацій.

По великих городах люди мало сплять у ночі, а от щодо провінції, то сон тут має велику вагу і через те Харитон Платонович у снах горожан придбав велику прихильність до себе. Йому усе прощалося – його освіта і те, що пошепки сплітав неможливий провінціальний язик про пана директора. Навіть той, хто казав так про Харитона Платоновича, – зараз же кається і починав розповідати благодійні діла його для освіти, і на користь рідному краю.

Андрію Петровичу з сього боку було зовсім погано. Починаючи од того, що він був не жонатий і коли іншій панночці пропонували з ним одружитися, то се тільки викликало такий сміх, що треба було мати лицарську відвагу, або повторити удруге таку пропозицію. Так то хоч би кращі дівчата так звисока дивилися на нього, а то просто от звичайна собі Маруся, що довгими днями сидить біля вікна за шитвом, а лице має ціле засіяне ластовинням і та не раз, коли побачить було Андрія

Петровича, кидає голку, висовує йому язика і кричить навздогінці «Рижий! Ха, ха, ха! Рижий!».

Андрій Петрович спиняється тоді, свариться у бік вікна палицею і сердито бурчить: «Жидівська корова!.. Тьфу!» потім йому стає соромно і він іде далі й, а в думці лає свавільну красуню: «Неодмінно, прокляту-ща жидівка і морда така, що тільки серед їхньої нації можна зустрінути...» Тьфу! Ще раз сердито спльовує він.

Андрій Петрович, правда, був у тих самих літах, що і Харитон Платонович – 48-50, не більше, мав той самий титул статського совітника, тільки ж порівняти тіло Харитона Платоновича і його... то він був утроє тоншим. Правда, коли сміявся Андрій Петрович, то спереду у його стирчав один тільки чорний зуб, а рот і ясна червоніли, що давало враження старої калози з її червоною підшивкою... Лиш се було більше випадкове, більше від тої обережності, яку Андрій Петрович прикладав до грошей. Та й хто звертав би на се увагу – не буде ж справді кожний мешкати у його роті і лазити через переламаного зуба, а просто склалася така дурна лінія – цілком протилежна, як у пана директора, що коли присниться кому з лазити на гору, або стояти у церкві з чорною наміткою на голові, або Андрій Петрович, то се переповнювало положливі серця горожан такою тривогою, що вони проклинали і день і годину, коли народився Полегеньків син Андрій Петрович. Просто якийсь фатум переслідував його. У снах на гору мало лазили може від того, що цілісінька губернія не мала високих місць, а не те щоб місто, до церкви, правда ходили... лишень не привижувався нікому церква у сні, а от Андрій Петрович – особливо останніми часами – просто не давав спокою у городі.

Якось дві неділі, а може й місяць тому назад, пан директор фотографувався у найкращого фотографа на головній вулиці, де й вивіска написана – «Фотографія “Куричніса”», а над дверима «Еп Трее». Так от як тільки була виставлена за шибою карточка пана директора, – так і почали горожами, хто сміливий, то з «Еп Трее», а хто через помийницю з двору, заходити до фотографії і замовляти собі карточки. Деякі навіть довго торгувались, щоб спустив ціну або зробив дві за півтори ціни з того, що прохав жорстокосердий фотограф. Тут на увазі малося, щоб зробити милий і несподіваний презент якомусь родичеві. І все це трапилось через якусь неможливу фантазію, що ніби дивлячись у вільні хвилини на карточку Харитона Платоновича – можна потім побачити його у снах і тим відігнати страшливу мару Полегенька.

Раптом приїхала до міста якась ворожка – хіромантка. «Спешите видеть!» – сповіщала маленька афішка – Тільки проездом через этот город... Знаю все 317 таинственных линий... безошибочно предсказываю прошедшее, настоящие и будущее... верно помогаю любви и даю советы, как избежать несчастий...», і ще багато чого гарного пропонувала кожному цікавому чудодійна істота – хіромантка.

Вийшло так, що за день перед тим снився Андрій Петрович пані Довгоносовій. Пані Довгоносова була відомою вдовою і добродійкою для бідноти; вона власними руками чесала бідних дітей у товаристві «Небесна колисанка», звичайно клопоталася над упорядкуванням благодійних концертів з виписаними «Драматичними тенорами» і «Колоратурними Сопрано», що були відомими, здавалося, на всю водну і земну поверхню, як людям, так і мавпам в Америці, як рослинам на дні морському, так і бідному цвіркуну, що вчиться тільки на городского, імітуючи його свищик серед тиші і спокою ночі.

Найкраща ж частина програми для вдови було те, коли вона брала до ридикюлю благодійні білети з благодійними марками і розвозила їх по усіх інституціях города на продаж. Тут вона могла запевнити, говорити, малювати, – тисячі цікавих речей... «Ви не смійтеся з моїх діток» – казала вона – «Вони у мене рисують – котиків, квіточки, звірят... і усе це по новій школі, не з малюнків, а з натури...». «Як то з натури? – дивувався хто-небудь. – Як наприклад, вони можуть рисувати з натури лева?...». «Ні, поправлялася вона, ми лева розглядаємо тільки по малюнкам, а от у мене є дві чудові собачки – так собачок малюємо...».

Не дивлячись усе ж на її добрі діла у городі пошепки звали Довгоносову «Драгунською Дамою». Трудно пояснити, чому її так прозвали, бо драгуни давно вже поїхали з міста і, мабуть, захопили з собою і усі відомості, що до свого прізвища. А сама пані Довгоносова – зла ніколи не пам'ятає. Так от тільки приїхала хіромантка і пішла до неї, з своєю тугою про неможливий сон, вона. Тільки що встигла роздягнутися, аж хіромантка їй і каже – «Ваше ім'я Ганна Федорівна, вам 32 роки, і вашого покійного чоловіка звали Андроник, і дітей у вас не було!...».

Ганна Федорівна аж похолола відразу. «Справді – швидко думала вона – чоловіка звали Андроник, сказала вона покійного і дітей не було... от що 32 роки... мені 37... але ж се нічого – вона просто з чемності применшила мої роки... От же я дивлюся на неї і думаю, що їй не більше, як 38-м...». Ганна Федорівна прижмурила лукаві очі, а десь в середині якийсь голос, наче курча у яйці, пищав – «Побійся Бога, вона ж

зовсім молоденька ця хіромантка, їй не більше, як 20-ть або 22 роки...». У такому доброму настрої Довгоносова сіла на стілець проти ворожки і вільніше зітхнула. «Тепер ще покажіть вашу долоню» – попросила ворожка і з острахом озирнулася на двері сусіднього номеру, де чиркнув сірничок. «Хто там!» – схвилювалася Ганна Федорівна. Ворожка трохи змішалася, а в кінці промовила «Нічого, там мій чоловік...».

Ганну Федорівну заспокоїла така відповідь і зграбним рухом вона почала розцібувати рукавичку, а в кінці простягнула свою запашну долоню ворожці.

– Вам приснився поганий сон – промовила хіромантка і таємним рухом провела лінію по руці Ганни Федорівни.

Довгоносова трохи здригнулася.

– Приснився вам рудий чоловік, або руда корова – се все одно, – який віщує вам нещастя... «Проклятий!» – думає Ганна Федорівна.

– Я вам казала, що у вас не було дітей... ви мусите бути обережною... – тягнула далі таємнича істота і далі зарисовувала на долоні якісь невідомі лінії.

Ганна Федорівна смикнула руку назад, почервоніла і почала висловлювати свій гнів на нахабність ворожки... Потім кинула їй гроші, бо в другому номері почулися кроки, і швидко вибігла на вулицю. Тут вона зовсім втратила рівновагу... «Запевняла, казала...» – швидко думала вона. Потім з злістю уявляла фігуру товариша прокурора, пізніше своє становище, коли сьому правда.

Але ось Андрій Петрович згадався, як живий, і згадався як раз у такому вигляді, яким вона бачила його у сні – сниться їй, ніби вона сидить у своїй вітальні вечором – на їй модний, легкий капот з великим вирізом на грудях і на спині, – і ніби вона чекає свого «Шурочку». Шурочка звичайно не дзвонить, а приходиться сам, бо вона дала йому ключ од парадних дверей. Увага її напружена і серце стукає сильно-сильно... Раптом чує вона ходу, чує що хтось роздягається у передпокою і починає голосно ськати носа. Вона встає на зустріч і... замість Шурочки Андрій Петрович... Він весело сміється, роззявивши свого однозубого рота, обережно складає хусточку до кишені, потім потираючи руки, розмірно підходить до неї...

– Ги-ги! Ганно Федорівно... Сьогодні Олександро Мионович не прийде... Так дозвольте вас забавити...

Він складає руки, притискає їх до грудей, а віск його лиця спливає навкруги рота, де страшливо стирчить неможливий зуб... На йому чор-

ний учительський фрак з оксамитним чорним коміром, два ряди білих гудзиків з орлами і так ясно виступають на тому тлі – червоні, зморщені, великі руки...

– Як ви трапили сюди... Хто відчинив вам двері... – Турбується Ганна Федорівна...

– Ги-ги! А зуб мій на що... Та я їм і двері можу одімкнути і носа відкусити... – Андрій Петрович надходить до неї, хапає у свої обійми, а вона починає одбиватися... потім – «Ай!» Ганна Федорівна з силою одпихає Андрія Петровича і бачить, як у його на зубові стирчить кінчик її носа... Навіть зараз страшно було згадувати неможливий сон. Вона вмить забула про Шурочку, а ціле своє серце і жовч скерувала у бік Андрія Петровича. «Ну й проклятий! – думала вона. – Чекай я на тебе і без снів напроважу таку біду, що ти її довго не забудеш... Руда собака!»

Тим часом Андрій Петрович нічого не знав про себе – себто загального непорозуміння, що зростало і ширилось серед громадян. Він вийшов зараз з семінарії після зборів учительської ради і обережно сходив у низ по темній і мокрій стежці. Година була одинадцята. Осіння ніч холодна і непривітна; всхідний вітер з силою розвіває дрібненький і мокрий пил і лиш, шумить поміж деревами, а далі й зливається з горною пільмою неба. Невеличка левада побіч семінарії жалібно стогне, а маленький рукавець колишньої річки, що протікає зараз під левадою, – вороже поблискує від електричної лампочки, яка горить на мості через потічок.

Далеко-далеко ясніє великий електричний ліхтар, але Андрій Петрович звертає праворуч, просто у темряву, на зустріч одинокій нафтовій ліхтарні. Трудно зараз іти маленькою стежкою під самим плотом левади. Андрій Петрович обережно пробує ногою кожний виступ, а потім тільки з певністю стає, коли почує твердй ґрунт. Часами парасоль Андрія Петровича готовий полинути з вітром і треба міцно держати щоб якась чорна сила не видерла його з руки; часами нога послизнеться і тоді холодні краплини болота несподівано трапляють на саме лице.

– Гм... сто чортів, – думає він, – революційних книжок захотіли... Сходка... Петиція... Я б вам показав петицію... Жиди, прокляті жиди усе нарobili!

Щось заторохкотіло під ногою, якийсь шматок бляшанки. Він спинився і аж похолонув від страху... «Калоша... Прорізвав!...» майнуло в голову. Притулився до плоту і почав мацати пальцями калошу. Напряма думок одразу повернув на те, що калоші тепер дуже дорогі і що він сам

кілька днів, як справив собі нові. Дуже мало допомогли пальці – шарудів пісок, та мазався бруд і більше нічого.

Він стурбований рушив далі. «І тут ті самі жиди, – сердився він, – хіба ж хто чув, щоб така ціна була на калоші, як тепер». Словом, до самої хати не мав більше спокою – так турбувало його питання про калошу. Всі події семінарії зникли – петиція учнів втратила вагу, вчинок ректора, що заборонив читати книжки, – поблід, а самий бунт і сходка більше не турбували Андрія Петровича. Він швиденько одімкнув двері до свого помешкання, намацав у сінях сірники і свічку, запалив і зараз почав оглядати калоші. Виявилося, що надаремне він хвилювався. Легше тоді стало на душі. Він, заспокоївся, увійшов до кімнати, розкрив і поставив парасоль сушитися, обережно скинув пальто і розвішав на стільцях для тої ж мети...

Потім почав приладнувати лампу. Лампа готова і хата, наче осмикнула на собі одяння, як той гість, що збирається перейти з передньої до вітальні. Все було акуратно і на своїх місцях. Підлога позастелювана вузькими пасмами плахт, книжки на полицках стоять рівно, мов солдат, а зверху останнього ряду сіріє гусяче крило. Канапа і два крісла видно без пилу, хоч матерія місцями облізла, а назви для кольору трудно підшукати.

Андрій Петрович сідає на канапу, захоплює у жменю свою борідку і хитро комусь посміхається. «Гм... мерзоти!.. давайте їм Горького, потім що ж далі? Арцибашева... Ведекінда... Синього птаха... Андреева... Тьфу!» – плює Андрій Петрович на таку хронологію. Потім дивиться на зошити, що стовпчиком стоять на столі, на синій атрамент (червоного він не вживав за його революційність) і думає, що треба ще переглянути роботи учнів на останню тему. Він встає, скидає сурдут, одягає зовсім подерту тужурку, роздобуває з шаховки склянку молока і маленьку булочку, ставляє все на столі і засідає разом до роботи і до вечері, закінчує доносом.

Пізно уже Андрій Петрович Загасив лампу, запалив свічку і пішов до другої невеличкої кімнати, що була за спальню. По дорозі він човгав старими калошами, що були йому замість пантофлів, а під пахвою держав свіжі газети. Довго ще потім не міг заснути – то обтинав собі болючі мозолі, то переглядав газети, що звичайно потай брав зі школи щоб не платити передплати зі своєї кишені, то просто обраховував свої видатки на завтра, хоч вони були йому давно відомі, але хотілося щоразу якось і щось поменшити. Вітер ущух на дворі – замість того шумів

дош, та стукав нічний вартовий у свою голосну колодку. Свічку загасив і невідомо, коли і як – захопив його сон під свою владу.

Останньою ниткою до всіх подій – був городський голова. Людина се полохлива, але разом з тим не без різних нахилів до влади, хоч йому і шкодив його характер. Діло в тому, що ще з малечку у нього була грижа, а пізніше в гімназії, потім в університеті, а далі вже за часів секретарювання у городській думі, – ця слабкість поширилася і часами просто не давала йому спокою.

Діла у городі були позаплутувані і часто, просто хронічно часто платню люди одержували на половину, а то й на цілий місяць пізніше. Тоді городський голова сердився на всіх. Приходили до нього бідні учительки городських шкіл, щоб він підписав їм лист на видачу грошей, а у голови тоді саме починали пекти і крутити...

– Я вам сказав уже двічі, що грошей не маю! Ви мені обридли просто з вашим ходінням...

– Але ж, – боронилася яка-небудь вчителька, – минуло уже 15-ть день до того, коли треба виплачувати!..

Голову починало ще більше пекти і він спересердя кричав:

– Я не хочу з вами балакати! Я покличу послугача і накажу, щоб більше вас не пускали до мене!

Цілком інакше сей чоловік поводився дома перед жінкою і перед іншими панами губернії. Тут він пошепки сварився з своєю хворобою, а уста і очі укладав так, щоб кожному з вищих не робити неприємності своїм виглядом. Навіть, коли уперше визначили його головою, а потім приїхав новий губернатор, то з візитом їздив він до його з своєю жінкою, щоб не так страшно, як запевняла його дружина. Головиха була колись простою куховаркою і мабуть тому у неї виробився особливий погляд на життя: перед панами вона хотіла зрівнятися, а перед звичайним людом – завдати пари, щоб темно було – от як часами бувало у неї на кухні.

Постать у головихи показна, а одяга яскрава і періста; перснів на пальцях у парадних випадках звичайно стільки, скільки може змістити людський палець, але разом з брильянтом синіє каблучка од Св. Варвари.

Ганна Федорівна Довгоносова побувала ще вчора у головихи і розповіла їй сон, навіть трохи у прибільшеному вигляді. Коли і як приснився їй Полегенько. Довго вони удвох сиділи за чаєм і розповідали одна одній усі сонні кривди, які, де і кому поробив Андрій Петрович.

– Тільки ви собі подумайте, моя голубко, – казала головиха і рукою сіпала за плече Довгоносову, – поклалась я на минулому тижневі спа-

ти... Се було зараз після того, як випроводжували з городу директора банку...

– А що ж, вони вже поїхали? – перервала Ганна Федорівна. – А як же з донькою буде... знаєте, що вона ж припадала за Дорошенком?

– Не знаю... Поїхали... Так на ті проводи і я з чоловіком записалася – по три карбованці внесли були, – а піти не могла... трохи голова боліла, – додала у пояснення головиха, бо в дійсності посварилася з чоловіком за нові рукавички. – На другий день зустрічаю упорядника прощальної вечері, а він і каже: стільки – каже – накупили всього, що багато лишилося... я й попитала, що там лишилося...

– А чоловік же ваш був? – знову перервала Довгоносова.

– Був і чоловік... Попитала я, а він мені й каже – пляшок десять вина, багато швейцарського сиру... Я тоді й кажу йому – я ж на вечері у вас не була, а гроші – три рублі – заплатила... Він каже: Правда! – Так ви б мені прислали трохи вина, та сиру – все одно так з марнується... Він згодився і увечері прислали до мене вино і сир.

– І розумно зробили – додала Ганна Федорівна якось роздратовано, бо не любила, коли головиха при розмові сіпала її то за плече, то за краватку, то навіть за маленькі гудзички, що для окраси були попришивані у чотири ряди на її блузці. Знову ж головиха не любила, коли її перебивала у розмові Ганна Федорівна, хоч сама усім і завсігди принципіально заважала балакати. Через те, коли розмовляли головиха і Довгоносова, то розмова їх під кінець робилася сварливою і втрачала рівність, сердечність, спільне захоплення провінціальною новиною.

– Так після того, як прислали мені вино і сир, – підсунувшись ближче до Ганни Федорівни казала головиха і обережно зняла двома пальцями ниточку з її блузи, а потім почала вишукувати місця, де б можна знову доторкнутися, – я поклася спати... і сниться мені Андрій Петрович: приходить і каже: се ви цілком по-моєму зробили!. Дозвольте вас поцілувати... Аж дивлюся я на його: свиняча голова, руки з довгими пазурами, а очі кліпають так голосно, наче на ваших концертах семінаристи у долоні. Я тоді од його! А він все підступає... я ще далій... аж мене розбудив чоловік і каже: «Ти ж мене з ліжка зіпхнеш, що з тобою сталося?!»

– Ох, і я ж вам розкажу... – підхопила Довгоносова і одсунулася трохи од головихи.

– Так що ж ви думаєте, моя голубко, – знову вловивши Ганну Федорівну за краватку казала вона, – на другий день по цілому місті знали уже про те вино і сир.

Тут Ганна Федорівна прорвалася і вже суміш з вставками головихи розказала свій сон. Після того вони пошептали щось одна одній на вухо і от сьогодні головиха застеляє стіл, ставляє те нещасливе вино і сир і взагалі клопочеться за приймання якихось гостей.

– Чи ти не збожеволіла! – кричить вона на служницю, – ще й досі самовар у тебе не готовий... Та зараз же сьома година – люди прийдуть, а ти собі спиш десь у кутку. – Вона сердито крутнула кнопку від електричної лампи і увійшла до кабінету чоловіка, де висів на стіні годинник.

– Так і казала, – почувся її голос відтіля, – чверть на восьму...

До передньої подзвонили. Головиха ще більше сердито крутнула другу кнопку, щоб дати світло на вході, а повз неї просунулась спляча служниця з якимись неясними словами в свою оборону.

У дев'ять годин прибули усі запрохані головою і його жінкою гості: члени городської управи, старші банкові чиновники, та багато жіноцтва на чолі з Ганною Федорівною Довгоносовою. Ганна Федорівна клопоталася більше, здавалося про те, щоб з кожним побалакати. Се немало сердило головиху і вона, наче ненароком, двічі наступила їй на спідницю, та разів зо три штовхнула ліктями під бока.

У нас Ганна Федорівна, як своя... – пояснила головиха групі жінок, коли Довгоносова примушена була піти до другої кімнати, щоб підколоти так нахабно обідрану спідницю.

– Се дуже приємно, коли маєш таку щиру людину за приятеля... А ви б трохи посиділи з нами, Маріє Доремідонтонтовно, та розповіли щось цікаве з вашої подорожі на Кавказ... – казала жінка лікаря з якимсь протягом, наче хотіла продовжити свій голос у безкрай – таким гарним він їй видавався.

– Ой, як там чудово! Ми спинилися у великій гостиниці: мармурові сходи, два здоровезних лева біля воріт, а кімнати... кажу вам кімнати такі, що трудно щось кращого уявити собі... – Далі Марія Доремідонтонтовна сіла уже поруч з жіноцтвом і поїхала по кавказькій лінії у країну власної фантазії.

– А пригадуєте, що з вами трапилося у дорозі, – раптом перервала Довгоносова головиху. Їй хотілося трохи посередити її, а головне, тим подякувати за спідницю.

– Що? Що? – озвалося на раз кілька голосів.

– Може ви самі розкажете? – якось злісно і разом жартівливо попитала Ганна Федорівна.

Марія Доремідонтовна швидко пригадувала з острахом усі події з подорожі, потім якось нерішуче додала: щось не пригадую!..

– Так я зараз розкажу... Їде Марія Доремідонтовна, – звернулася вона до слухачів, – а чоловік її вийшов покурити... Проти неї сидить солідний священник... біля самого вікна молодий, чорнявий грузин... Раптом тунель. У вагоні чим раз робиться темніше, а треба знати, що грузин не раз поглядав на Марію Доремідонтовну.

– Неправда! – хвилюється головиха.

– Ви ж самі так оповідали – спокійно додає Довгоносова.

– Чомусь у вагоні не було світла, – продовжує вона далі, – а коли зовсім зробилося темно, то грузин і поцілував Марію Доремідонтовну.

– І не грузин, а священник... – перериває Марія Доремідонтовна.

– І се ви самі так казали... Ви певне забули... А Марія Доремідонтовна і лягнула по фізіономії... та не постигла грузина, а священника, що сидів на проти, – тягнула Ганна Федорівна. Жінки засміялися, а головиха поривалася якось відмінити неприємну для неї балачку.

– Зчинився крик, – продовжувала Довгоносова, – позбігалися пасажири з цілого вагону; мужчини запалюють сірники, священник держиться за щоку, а грузин хоть би тобі пару з рота – сидить тихенько біля вікна і доводить, то цікавим людям, то самій Марії Доремідонтовні, що він старий на такі вчинки, що в нього сім'я...

– Бо справді, що то він – священник поцілував... – сказала головиха.

– Сідаймо за вечерю, а потім і в карти можна буде пограти! – почувся голос голови, що стояв з групою мужчин, які шумливо балакали.

– Ходімо! Ходімо... – підхопила Марія Доремідонтовна і потягнула першу лікарку до столу.

За столом якусь хвилину панував спокій, не рахуючи тих випадкових слів, що більше відносилися до їжі, як до когось з присутніх. Потім, коли усі трохи під'їли, голова постукав ножем у свою шинку до вина, встав і промовив:

– Дорогі гості! Кожному відомо уже, чого я сьогодні покликав вас до себе... Се було б, на мою думку, краще зробити у самій управі – скликати надзвичайні збори, але я ...

– Я порадила чоловікові сього не робити, бо у своїй хаті краще можна обміркувати таке питання... – перервала його дружина.

– Так, – позирнувши чортом у сторону жінки, озвався городський голова, – у своєму гуртку краще нам буде порадитись про своє становище... Андрій Петрович напосівся на наш город... Не дає спокою... Тур-

бує ту хвилину відпочинку, що призначена Господом Богом для спокою кожної людини.

Сі слова городського голови впливали на зібрання так же сильно, як іскра вливає на суху деревину. Першим захвилювався член управи і заступник голови Роман Михайлович Касюра.

– Дозвольте мені розповісти, дозвольте!.. – вимахуючи руками пхався він через стіл до голови.

– Роман Михайлович має голос! – закінчив голова і сів на місце.

– Ні, вибачайте, – сердилася Довгоносова, – кавалер повинен відступити далі як сказав Н-ський голова. Я хочу вперед розповісти про Андрія Петровича.

– Та ви звичайно і так уперед постигаєте, – забубонів Касюра, але мусів сісти. Спересердя налив собі повну чарку «запіканки» і чекав на промову Довгоносової. Ганну Федорівну слухали мало, а більше хвилювалися гуртом, якимсь недоладно вимахуючи руками.

– Напишіть про нього донос! – Хтось радив голові, – що він нібито ширить нелегальну літературу... і його зараз викинуть з посади або переведуть кудись у друге місце.

– Вигадали!.. Донос... – сперечався вусатий конторник, – та він же заснував «Союз...».

– А треба зробити це по-розумному, – боронив свою думку перший, – я одного такого союзника з'їв у той самий спосіб.

– Раз можна з'їсти, а вдруге подавитися можна... – песимістично закінчив конторщик і втопив свої вуса у склянку з вином.

– А на мою думку – найкраще побити! – викрикнув чиновник контрольної палати Копійка і ляпнув долонею по столі так, що задзвонила посуда. Він уперто дивився на Марію Доремідонтовну, а в цю хвилину очі його були страшливі та повні чогось загадкового.

– І мені так видається! – Додала головиха, одвертаючи погляд очей од страшливих очей напівп'яної людини. Вона пригадала собі одну операцію з доносом, що написав її чоловік... написав і мало не подавився, бо протилежним доносом елемент города зараз розповсюдив такі нісенітниці... що просто гидко було слухати. Та хвалити Бога – пройшло усе добре і чоловіка її на друге трохліття обрали знову головою. Треба з усіма добре жити, а тоді ніяка партія тебе не буде кусати... можна бувати разом і на засіданню патріотичному і на зібранню недозволеному, але це треба робити так, як написано у святих книгах, щоб права рука твоя не знала того, що чинить ліва... – Ох-хо-хо ! – Голосно зітхнула

Марія Доремідонтовна і помішала ложечкою чай у склянці. Тим часом, як зібрання хвилювалося і кипіло.

По довгій суперечці і обминаючи усякі перешкоди усі постановили обрати делегата – найсильнішого з мужчин і доручити йому у відповідну хвилину побити десь Андрія Петровича. Таку резолюцію зустріли гучними оплесками, а обраного чиновника контрольної палати мало не задушили за його згоду. «Будеш ти тямити тепер, як ставитися до людей!» – думав кожний зокрема, позираючи на міцну фігуру делегата. «Сей п'яниця тебе не пожалує... Ого-го!..» А делегат тим часом пив за успіх своєї комісії, хоч і перед обранням уже вилив чималу порцію у свій бездонний шлунок.

Коли гості розходилися від голови, а се було тільки десь о третій годині, то чиновника контрольної палати ледве всадили на візника, а він всім доводив, що роздушить Андрія Петровича, як ту муху.

– Дуся! – шепотіла головиха роздягаючись і дивлячись на кабінетну карточку Харитона Платоновича – невже ти й сьогодні не приснився мені! Любчику!.. – і за сим словом карточка слизнула під подушку з рукою Марії Доремідонтовни.

В ту ж саму ніч приснився їй Харитон Платонович.

Такі самі потайні збори відбувалися майже рівночасно по цілому місті, де тільки люде думали про себе і про свій добробут. Знову якось воно склалося так, що наче незрима рука сердитої долі керувала в одному напрямі великим кораблем людської фантазії і пхала його так уперто, доки не допровадила до відомої цілі, не підкреслила лінії, та не поставила загальної суми. Навіть ряба Маруся, що дражнила Андрія Петровича «Рижим», – брала участь у змові проти Полегенька. Всюди вийшла одна думка, всюди були обрані делегати і всюди була одна ціль – побити Андрія Петровича. Кожний гурток ховав свою таємницю.

Перед різдвяними вакаціями у семінарії, у морозну, зоряну ніч, під плотом семінарської левади, – можна було побачити якісь окремі фігури людей, що обережно ховалися одна од другої. Придивившись гарненько, можна було пізнати тут чиновника контрольної палати, здорового жида різника Хезку прикажчика з гастрономічного магазину Братів Трубайлових, довгого і жилявого красильщика Біньку та пічника Федора – вічно п'яного і сердитого. Федір і зараз добував з кишені, од часу до часу, пляшку з горілкою, майстерно вправляв шийку

пляшки у рот і перехиливши голову назад розв'язував у дві хвилини закон ваготіння.

Чиновник контрольної палати Копійка вельми дивувався присутності зайвих людей, яких у таку пору і в цьому самому місці трудно було звичайно зустрінути. Він ходив там і назад по мості через замерзлий потічок і що хвилини сподівався, що випадкові люде підуть кожний своєю дорогою... Тільки люде не йшли, а якось ховалися у темряву, щоб знову через кілька хвилин виявити свою постійність. Копійка спересердя глибше ховав руки до кишень, щоб не так дошкуляв холод, стукав ногами, міцно затискав у зубах давно потухлу папіросу і пильно поглядав на ворота семінарії – очікуючи Андрія Петровича. І він колись був семінаристом, та з четвертого класу виключили його за горілку, і виключили за доносом Андрія Петровича.

«Що там згадувати... думав Копійка – як би не хитра руда собака, то може досі скінчив би семінарію... а то, проклятий, поліз у парту за зошитом, а знайшов пів-пляшку з горілкою, щоб тобі засліпило на той час!..» – додав він по адресі Полегенька. Учительська нарада, видно, скінчилася, бо почали виходити з воріт семінарії... Копійка одійшов трохи під захист мороку і по голосу пізнав деяких учителів. Через кілька хвилин пізніше з'явилася остання фігура – і він пізнав Андрія Петровича.

Але хтось прилучається до одинокої постаті і тільки на мості під ліхтарем Копійка пізнає «Логіку» – учителя, що давно втратив не тільки логіку, а й взагалі здоровий спосіб думання.

– Зайдемо до мене, Андрію Петровичу! – чує Копійка пропозицію «Логіка».

– Дякую! – У вас діти... а я не зношу своєї погані, коли воно пищить і товчється по хаті, – відповідає Андрій Петрович.

«Він зараз поверне сюди», – подумав Копійка і лишився чекати Полегенька. Бо хто ж не знав звички Андрія Петровича, що мусів неодмінно вертатися додому тою самою дорогою, до якої звик на протязі багатьох літ.

Андрій Петрович неохоче балакав з товаришем по службі, більш, як звичайно плював і засовував руки у рукави кожуха, щоб зігріти пом'якші пальці.

– А що ж ви любите? – продовжував розмову «Логіка».

– Люблю котів у марті, коли вони фліртують на дахах, – спльовуючи знову, каже Полегенько.

В кінці вони дійшли до помешкання «Логіка» і Андрій Петрович попросився. Потім швиденько повернув до дому в напрямі мосту, що був недалеко. Сьогоднішній поганий настрій виробився у нього ще з ранку, коли він прокинувся... Де ж таки! – він сам собі приснився... і приснився так, що просто сором: наче Андрій Петрович у сні украв у Андрія Петровича у віч пів третя рублів грошей... Головне, на якого біса потрібні були гроші привида, коли реальний Андрій Петрович завжди їх потребує. Він щомісяця мусить внести до банку постановлену суму на своє ім'я, мусить заплатити за помешкання, за їжу... та мало за що треба заплатити і лишається тільки якийсь дріб'язок, на так собі...

Правда, що то був тільки сон і гроші лишилися цілими, але ж сон був настільки реальний, що попсував абсолютно настрої Андрію Петровичу. Він собі думав: «Ну, нехай би то була копійка, дві, п'ятак... а то ж два з половиною рублі... го-го! Тоді в банку буде виглядати зовсім інакше! Тепер 18 тисяч 352 рублі, а тоді 18 354 з половиною». З такими думками він непомітно перейшов через міст і звернув на протоптану стежку під левадою.

Ледве постиг Копійка виступити з своєї засідки, як рівночасно висунулись і другі тіні людей, що так цілий час турбували його. Копійка тоді спинився, а в голові складався обміркований план оборони з боку Полегеньки. «Мабуть і тут перехитрував» – промайнуло у голові.

Тільки Федір добре знав свою лінію, та не пощастило, бо надмірна порція горілки міцно притулила його до плоту і, мов залізними руками, держала за плечі і тягнула на землю... «Б...жди!» вигукував він якесь слово, що певне мало значення – «пожди...» але тіло не мало заміру одліпитись від підпори. Тільки хиталося, як колода, що має скотитися додолу. Андрій Петрович звернув у бік од Федора, поминув його, а за собою ще раз почув викрик «Бжди!» тупання ніг, що шукали рівноваги і важке падіння сп'янілого тіла просто у сніг.

«Також наслідки жидівської роботи!» – подумав Андрій Петрович про Федора. Коли ж пригадав, що тепер монополія, то вилаяв подвійним жидом автора монополії графа Вітте і знов повернув до своїх обрахунків. «Делегати» стояли нерухомо, аж поки Андрій Петрович зовсім не сховався за крайнім виступом левади, а потім якось непомітно забралися під захист холодної ночі, гадаючи, кожний окремо, що Полегенько перехитрував їх і задалегідь підкупив людей на свою оборону. Тільки Федір довго ще воював, то з плотом, то з неслухняними ногами, що уперто не слухали його замірів – здогнати і побити Андрія Петровича.

Дійсність і мрія

Ще в дитинстві у його боліли очі. Може, тому виною була золо-туха, але він, якого пізніше всі знали під прізвиськом «Сміливий», ча-сто ходив малим з напухлими, червоними повіками, а просинаючись ранком, іноді не міг розплющити очей. Ні він, ні його рідні тоді й не гадали, що од цього може бути коли яка шкода. Проміють, було, на-стойкою холодного міцного чаю і дитина стрибає, як нічого й не було.

Навпаки, пізніше він міг похвалитися своїм зором – так добре і далеко бачив. Його щастям – був його гострий зір. Се навіть заважа-ло йому: бо коли зв'язав свою душу з другою, то почали навертатися думки:

«Дуже гарні має очі, але... бракує маленької рисочки, щоб вони зовсім стали гарними: ліві куточки якраз на середині, коли більше глибоке і поважніше око має ті самі куточки нижче середини. Дуже гарні уста, але тільки в усміху, а так не відбивають внутрішньої думки і тому мляві і невиразні, як рукавичка, що скинена з руки. Прекрасний ніс, але... крила не тонкі, а наче дві половинки вишні, розділені і без кісточки, м'яснуваті».

Так перейшов усю людину, зробив підрахунок, і вийшло: $1-1=0$. Може, так і краще!

Настав момент і потреба творити, не можна лишатися серед доро-ги, бо уява розпалена і вимагає задоволення. Встає творчий дух і, як вправний керманіч, бере стерно у руки, щоб плисти назустріч меті, поминаючи небезпечні місця. Це захопило, як захоплює все, що має відвагу, ризик, гру... Напружились нерви, стало рубати питання – або пан або пропав. – Інтродукція мрійності.

Обгортає неспокій, тривога, чогось чекає, наче когось визирає на-пружена істота. Повільно вливається сміливість і іншої назви тоді не визнає для себе людина.

«Сміливість – як це гарно звучить!» Сміливий п'є повітря повним легенями і йому видається, що воно виповнює його.

Йому так багато потреба, що вся безодня простору мабуть не на-стачить того напою. Треба йти, щось брати, когось підкоряти – сміливі ж городи беруть.

Мета досягнена, взяв «городи», набив усю істоту тими «городами», а що далі? Невже обсервувати з дня на день те ж саме...

Навче на підмогу з'явилась утомка і поклала Сміливого до ліжка. Спочатку так, подрімати... Ліг і полюбилось. Поспішав до вечора, як до рідної мами і, заплющивши очі, творив для себе те, чого бракувало в житті. Висновок моменту зробився постійною, докучною думкою, що $1-1=0$. Шкода зробилося губити чарівну картину.

Неясні образи дражнили ясними і тонкими деталями, хотілося оживити і те неясне, щоб воно давало гармонію. І гармонія повставала. Хотілося і далі йти з заплющеними очима, милуватися тим, що всередині. Добре так на момент власного бажання сплунути. Це потреба усіх нерішучих людей, усіх перевтомлених. Слухати. І він порішив тільки слухати.

Дивився всюди поза своїм домом, а в своїй хаті, як та бджола, був у темноті. Навколо збирав нектар солодощів, потрібну пергу, а на порозі власної хати заплющував очі. І легко було йти тією дорогою, і не тільки легко, адже дом зробився храмом, святим кутком для спочинку і втіхи. Може, якби він бачив – він би і сперечався, і був би грубим, нетактовним. А то хатня нетактовність розбивалася об його сліпоту.

Через якийсь час такого життя у нього загострився нюх, чутним зробився дотик. Він полюбив квіти і масами мав їх у хаті. Кожний запах – викликав окрему поставу і була вона для нього прекрасною, як тільки його душа бажала. Проходили живі усміхи, скорботні лінії уст, капризно-дитячі і таємно-загадкові, що серце холонуло і довго не могло забути. Схилялись очі, як квіти польові – такі одмінні, такі повні сонця, або загадкові, як сутінки ночі. І було гарно дивитися у глибину незнайомих очей. Безмовні тіні йшли і бігли, як граціозні човни на своїх вітрилах серед моря.

Він зробився ніжним до хатніх і вони його рахували за смертельно хворого, і часто він перевтомлював їх своєю ніжністю. Благали його розплющити очі, а він запевняв, що розгубить коштовності серед буденщини і стане грубим і нестерпучим.

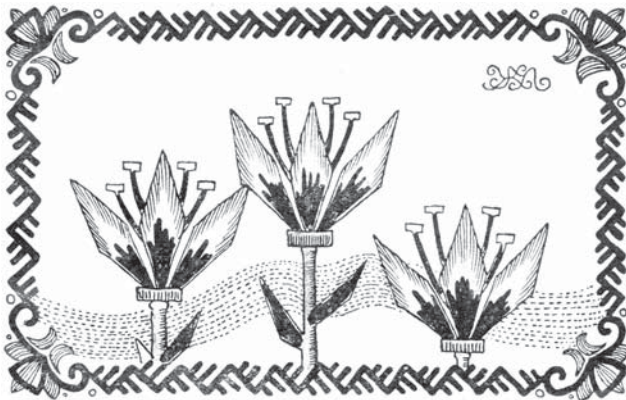
– Я як злодій, – казав він, – грабую природу на те, щоб у затишку, на самоті, складати мозаїку свого хотіння. Я зробив помилки, багато помилок, а щоб не руйнувати старого і не витратити даремне часу на руйнування, я закриваю усе новим муром нового будинку. Нехай там

хоч горобці живуть у моїй минулості, а я бажаю орлів у сучасному. Всі турбуються про будуччину і часто гинуть в ім'я тої самої далекої феї. А сучасне використовує момент, прокладає свої шляхи тепер і риє носом землю, бо воно мале і не дивиться на небо, коли жолуді валяються долі. Треба орлів у сучасному, щоб розігнати свинський гурт. Це я так думаю і з заплющеними очами вірю у це саме. В дійсності я не будівничий і не орел, а смертельно хвора і безвольна людина.

Надалі, як і всі сліпці, він став підозрілим. Всіми своїми хибами він обдаровував усіх людей, і з ніжного зробився вередливим тираном. Мрії одмінили форму солодкого задоволення на вічні муки підозріння.

І це сталося од того часу, коли він справді осліп. Там, де він колись брав ніжність зором, якраз запала темна заслона. І хатні сказали: «Тепер ти хоч і хворий, але не смертельно; тепер ти просто скалічений, але душа твоя така, як і у нас».

Чернігів, 6.VI.1915 р.

Смук

Тихо скаржитесь вона... Я вчуваю часами зненависть у тих словах до мене, я вчуваю жаль за чимось утраченим для цього коханого голо-су, і хочеться мені дати щастя, одчинити двері в широкий,ясний світ і при тому сказати: – «Прошу!» Як мені хочеться це зробити, непере-можно хочеться! І я певний, що зміниться тоді голос, що пропаде сі-рий попіл, а вибухне вогонь бадьорий, з'явиться порушена гармонія...

Тільки... я не знаю такого щасливого кутка: я можу слухати і мов-чати. Мої можливості так же обмежені, як і моє працівне існування. Воно нагороджує тільки так, що я бачу лише два найближчих дні, може й третій, але вже невиправно, дуже невизапно!

За стіною мого помешкання панує молода і яскрава веселість – дзвенять голоси дівчат, якийсь добродій, баритонем, викрикує свої бажання веселості, навіть бездушні меблі підлягають загальному на-строєві і немилосердно стукають по підлозі, – мене це тільки дратує: я знаю, що це хвилеве вогнище, що на завтра воно полишить тільки попіл, а горючого матеріалу забере багато... Ні, така веселість робить мене залежним од других і створює тільки злуду, яку треба тягом пов-торювати, щоби вона не згасла. Я ж хочу створити світ не залежний од того, чи хто співає, чи плаче...

Не хочу я мати тільки спогадів – бо ілюзія лишає спогади – я хочу бути веселим, новими й новими подіями, як за мною так і переді мною. Щоб ніхто мені не заважав веселитися – радість його і моя повинна бути на щодень спільною, хоч дороги різні, – щоб нікого не бракувало мені в дні самоти моєї...

Я не знаю такого щасливого кутка в душі моїй, через те я тільки мовчу і слухаю... слухаю, як боляче, як дуже боляче промовляють її слова. І може не самі слова, а те, що між ними, що ховається глибше поза звуками того коханого голосу.

– Я чогось хочу... я заздрю комусь... Всі такі егоїсти! – чую неви-мовні скарги і серце холодніє, крило з півночі віє на моє серце.

Може, поцілунком викликати теплоту – він, колись, такий чудо-дійний, поєднав нас, він, колись,стирав розуміння часу – до нестями, до забуття – пам'ятаєш?! – диктує моя думка. Невже вона не озветься на таку промову? Невже чари цього чудодія зникли і не мають потріб-ної сили? Невже?!

За стіною шумливо озивається рояль під натиском неумілої руки... Переплітаються народні мелодії, що їх складала трагізми або найвищий захват кохання. Дикі дисонанси, перебреханий мотив і однонаїтна мішанина з різних сфер чуття... характерна забава малокультурної та ще притомленої публіки. А найбільше шуму, шуму до нестями, до того, що ніяка думка не може виходити рівно у свою звичайну путь... Думки заплутуються, наче клубок з кольоровими нитками. Хто там розбере, де початок і де кінець!

Я цілую... Вона якось нервово здригнулася і ледве помітно, наче тільки подумала, одхитнулася од мене. Так тихенько, наче подумала...

За стіною співають – безладно і також не уміло. Може там і нічого, а тут це занадто помітно, помітно до того, що стає ніяково за пісню...

Легенький усміх відчуваю на її лиці, дуже легенький, але разом з тим і гіркий. У хаті напівтемно, бо світло йде з другої кімнати од лампи, що на моїм столі... Біла штора на вікні спливає простими лініями до долу... а там за нею щось темне і велике – дуже велике: цілий світ загубився у тінях байдужної до всього ночі! І я вчуваю ту просторінь, її безмежність і те, що я тому лише там не загубився, що сховався в коробочку, в ту річ, що так пишно зветься – кімнатою. А бо навіть цілим помешканням з трьох кімнат, передпокою, кухні, коридору та ще різних додатків до всього. За вікнами, я також знаю, – стоять звичайні-сінькі будні людського життя. Всюди тільки будні: нічого яскравого, ніякого пориву, бо все припало попелом байдужності. Сірим, нудним, до втоми, до отупіння. І з того саме попелу, з тих от саме буднів і повстає моя промова:

– Ти виходила за мене заміж... Ми побралися і... – починаю я доволі схвильовано.

Знову тільки усміх і погляд з докором... і стільки з невіри, стільки з невіри! Вона хоче встати і піти від мене, але я силоміць затримую її на місці. Я розумію, що цього якраз не треба робити... Але ж будні...

– Так болить рука! – тут вона тягне до себе лікоть. Мені ще більше стає ніяково і я пускаю руку.

Довша пауза.

Бреше собака десь на вулиці і я пізнаю по голосу, що то собака господині дому. Хропе служниця в кухні за стіною, швидко цокає кишеньковий годинник на стіні, а кругле скельце на йому блищить на половині, наче око з більмом... В унісон із годинником у дерев'яних стінах стучить хробачок-згубитель.

За стіною все метушня і крики... Дівчата сміються і вигукують, наче хто їх лоскоче...

Я хочу перервати мовчанку – для мене не має нічого страшнішого, як тривожна мовчанка, як щось невисловлене... І знову я знаю, що для неї нема нічого гіршого, як турбувати її власні переживання. Вона належала до порядку тих людей, що настроєм своїм часто нагадували мені склянку з чистою, кришталево-чистою водою, куди випадково потрапили якісь фуси і осіли на дні у вигляді білястого туману. Доволі комусь ледве доторкнутися або зробити самому якийсь незручний рух, як туман починає тягнутися вгору і затемнює собою всю воду. Треба довгого часу і надзвичайного спокою, щоб усе осіло на дно і знову виявилась прозорість і рівновага душі. Життя такої людини – вічна обережність перед тими внутрішніми фусами, а коли необережність, то в перспективі якась дика неясність, вічно важкий стан незрозумілої тривоги.

– Відкіля ж такий настрій? – часто думав я. І мені видавалося, що це просто життєві дрібниці, які найтоншою сугою трапляють до організму та затрутують його, як пил притемнює часто блискучу поверхню добре полірованої меблі. Тільки такі умови і можуть утворити фуси, що потім сідають у глибині, як густий і липучий туман.

Звичайно, я так думаю.

А в неї теж б'ються думки, що ніяк не хочуть вирівнятися і знайти рівновагу, знайти точку опертя, щоб вже з неї озирнутися навколо.

Смуток виник несподівано, з несподіваних причин тої забави, що за стіною.

І повстала якось вся сума того часу, що так проминув у безвість не лишивши не яскравої радості, ні веселих спогадів, ні майбутнього сподівання. Якось так виразно повстало відчуття, що все було і пройшло, і все, що прийде, не принесе з собою нічого... крім звичайної порожнечі, звичайних щоденних клопотів. І не було навіть змоги, якось те висловити, бо в словах воно б вийшло подібним до якоїсь забаганки, до якоїсь примхи, ніким і нічим не виправданої.

Що ж його можна сказати, коли воно таке неокреслене і разом з тим таке страшне, що німіють уста, холоне тіло і терпнуть руки і ноги. Що ж можна сказати, як тисне скорбота, яка, певне, відома лише в'язням, що на довгий термін оскаржені та прив'язані до обмеженої площі своєї в'язниці. Цього не зрозуміє ніхто, коли сам не перебуває такої муки.

В такі моменти все натискає і давить своєю присутністю: і розмова, і мовчання; і пестоші, і грубість; і пахощі, і сморід.

В кожному разі, що можна висловити словом? Як можна висловити? Чи ж справді не краще перебути це мовчки, як немає можливості, щоб воно було і вірним і зрозумілим.

Мене починає пекти сором – все те, що було і є для мене певною красою, – раптом починає освітлюватися з іншого боку... Обіймання, ночі, поцілунки... Навіть очі заплющую од якогось пекучого сорому. А потому воно йде все далі, й далі... І не має ніякого виходу, ніякої поради. Тільки холод обхоплює мене за якийсь невідомий злочин. Те, що я так кохаю, одмінилося і зникає од мене, – лишилося тільки якесь важке непорозуміння...

Заплутався зразу на маленькій просторіні свого маленького життя.

«Це відчай якоїсь фізичної перевтоми, – думаю я. – Хіба ж я сам не піддаюся тому узурпаторові, як перевтома? Хіба ж я ще більше не буюю нечемним?»

– Буде тобі, голубко! – звертаюся я до неї. – Буде!

– Я чогось хочу... Я заздрю комусь! – З невимовною тугою і слізьми у голосі промовляє вона до мене. – Сумно мені, дуже сумно!

Заломлює руки так, що пальці хрустять, наче вона їх зовсім зломилася.

А за стіною веселі звуки, а радше крикливі, – якось до болю вражають мій слух.

І бачу я, що моє все дрібнішає, падає і зменшується. Я бачу убогість свого житла, убогість своїх досягнень у праці... Вічну боротьбу за якесь мізерне «краще» існування. Пройдений шлях мені здається таким нудним і довгим, як нудними і довгими видаються дні в лікарні.

І коли вона повільно встає і так же повільно виходить з кімнати, – я вже її не затримую і нічого більше не питаю: що можу дати я їй, коли й сам я стою серед голого поля, серед порожнечі моїх минулих і будучих днів.

Що можна пообіцяти, як знайти потрібні слова, як потішити, коли сам не маю втіхи з того, що навколо.

Пауза, довга й нерішуча.

Вже не турбують мене співи за стінкою, не турбує навіть те, що я лишився на самоті...

Сідаю на стілець і сиджу так довго і тихо, аж поки чиясь милосердна рука не гасить лампи на моїм столі, що в сумежній хаті.

Темно, садинок...

І я знаю, що вона також там ще сумує, також вирішує невирішену проблему, як бути, як бути?!

Повз вікна, вулицею, проходять поодинокі люди, і я чую приглушені голоси та прискорені кроки.

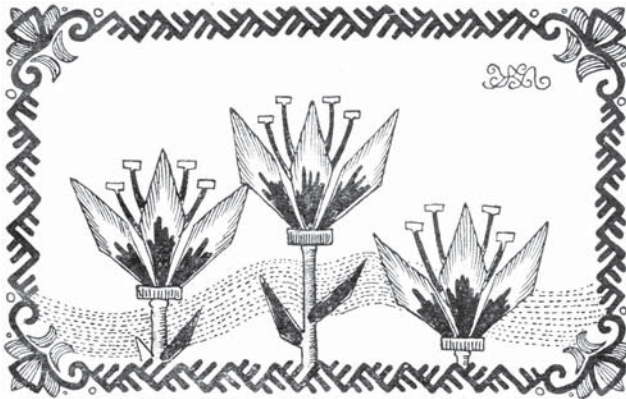
Вже пізно. Кожний поспішає додому, щоб швидше положитися і зраня розпочати такий же день, як і вчора, як і кілька років тому.

Мені теж треба лягати, бо завтра покличе й мене до обов'язків служби.

А там вже танцюють – от навіжені!

Рояль аж стогне од такої музики, наче на йому не грають, а б'ють його по чому попало.

Він вже кричить так, що здається, незабаром втратить притомність. Може й краще.

Геній

Я давно помер. Це ви можете перевірити з тих фото, що продаються за п'ятака кожному, хто і збирає подібні колекції. На них заробляють усі видавництва, як приватні, так і державні. І не мало заробляють!

Але це межі іншого.

Мене спочатку заслали, мов злочинця, у безлюдний і дикий край. Я довго там мусив перебувати серед одкинутих і сумуючих істот, або в товаристві дорослих дикунів. Моє серце так довго банувало за іншим, недозволеним мені, оточенням, що аж зважилося на безглуздий протест і потягло мене за собою... я просто втікав, втікав і вірив, що досягну берега, де можна буде спочити душею і тілом.

Така була наївна думка!

Лише маленька кулька вічно підстерігаючої людини поклала мене трупом серед чужого поля.

Теж була наївна мрія, що мається якесь-то «своє поле».

Тепер вже я не той, маленький і загнаний, голодний і безпритульний. Тепер я персона.

На головному місці того парку, де я часто пересиджував ще колись вільним, але безпорадним, – стоїть зараз величний пам'ятник і напис на йому одверто, але нахабно каже:

– «Від вдячного Народу – великому генію» – Парадно звучить. І кожне слово з великої літери. Ще трохи нижче золотими літерами поставлено моє прізвище, рік мого народження, та рік моєї смерті.

Я осміхаюся до свого мідного товариша. Так добре сидіти йому на вигідному кріселку, з наморщеним чолом. На колінах, забута, лежить книжка, а очі дивляться кудись далеко, більше у власну душу, як на зовнішній світ. Майстер добре підхопив властивий мені рух сидіти трохи зігнувшись наперед і звисивши голову в долину.

Але що з того! Нащо мені мідяний товариш? – невесело мені дивитися на його нерухому поставу.

Живого не помітили – от шкода.

Те, що я колись віддавав за мізерні шажки свою працю, щоб можна було наперед посунути ідею дальше крилатої, але голодної мрії, – певне забулося, а коли й не забулося, то не дуже кого турбує. Тоді не звертали на це увагу. А тепер на моїх творах можна прочитати: «Видання шосте, видання десяте»...

Крім того можна знайти у кожній книгарні розвідки, характеристики; аналізи мене самого і моїх переживань. І як же вони, по більшості, нахабно і глупо написані. Виявляється, що всі зробили, роблять і будуть робити матеріальні вигоди на мені, – лише не я сам. Тільки мусів зітхнути, позирнувши на свого доброго генія...

Я тепер тінь. Але мій геній не полишає мене і ми вдвох плутаємося в осередку мого рідного краю, куди так тягнула мене колись жива душа. Він ступає за мною похмурий, вічно зайнятий тими великими картинами, яких я і так не встиг виконати.

Тиха весняна ніч розіпнула і над містом своє чарівне шатро. Я ще з вечора тинявся по всіх кутках, що так любив за життя, і от тепер спинився знову в паркові біля свого монументу. Зоряне небо, добре було помітно з темних центральних стежок, – приязно жевріло зорями, наче жаринами у загасаючому коминку. Непомітні лінії запахів плуталися між темними стовбурами дерев. Неясні громадки запашних квіток таємно ховали свої форми під серпанком ночі. А навколо парку гуркіт невгамованого руху великого міста. Так мені чудно і так безмежно гарно: парк уночі, замкнений для загалу, лишився на якийсь час наче для мене. І друге, що мене не менше втішало, – що мій геніальний шлунок зовсім мене не турбує.

– Сядьмо тут! – звертаюся я до свого генія. Мене так непокоїть його похмура постать з маленьким вогником над головою, що я нерішуче якось спиняюся. «І навіщо той вогник, – думаю я. – Аби налякати садового сторожа?». Він мовчить. Його могутні крила якісь нерухомі, наче він зовсім забув про них. Одною рукою він завсігди спирається на моє плече, а другою зараз заслонив половину свого чола. Рух цієї руки був і задумливий і трагічний, а головне, що тут відчувається якась утома.

– Можна... Сядьмо... нарешті відповідає він. І я сідаю на лавку. Тепер він стоїть проти мене з похиленою головою, руки звисли вздовж тіла, наче кінці рушника.

Кохана істото! Всюди зі мною ти йшов, йдеш, держися за моє плече, наче сліпий за плече поводаря... Який ти великий в собі і яким був безпорадним серед самого життя.

– Утерта фраза – знайома, здається, малій дитині, – відповідає мій геній. – І нема чого згадувати і турбуватися, коли живі за цим не клопочуться, – докінчив тихо.

– Правда, все правда, мій коханий! – згоджуюся з ним.

– Згадалося мені коротенька казочка про білого бичка... Зміст її в тому, що вона повторюється без кінця. І от я тобі її розкажу зараз. Тільки вона буде про мене, – каже геній.

– На великому просторі земної кулі є багато чудодійних книжок... Пишуть там про все, нікого й нічого не поминає книжка, щоб не виявити своєї опіки або обурення проти чогось. І є спеціальні книжки, де розглядають творчість людську.

Геній трошки підбадьорився і дальшу свою промову казав голосом пересиченим гіркою іронією...

– Розгортаємо першу книжку – це просто казка, феєрична країна, чудо. Пишеться так: добродій Х це не просто надзвичайна людина, а його геній охоплює широкі простори, постерегає найглибші таємниці людської душі... Ви погляньте на ці глибоко посажені очі у своїй орбіті, погляньте на уста, що гострою лінією малюють замкнутість, придивіться до чола – розум і світло сяє од його! – Так звичайно пишуть і серйозні і несерйозні добродії про Х, Y та Z геніальність. Потім вони не тільки красномовні – вони й правдомовні, – згадують за всі кривди, що дуже часто великий геній приймав замість хліба щоденного. Згадують, що він божеволів двічі або й тричі через погані обставини життя, що він помер дуже вчасно серед голодної і холодної родини. А вже по смерті вишукано його твори, по смерті ширено їх серед суспільності. Будували великі будинки видавці, заробляли професорі відомі і невідомі, і ціни творів все зростали, та зростали, тим часом молоді генії, сучасні, сиділи голодні і втягували собі очі ще глибше, затискали уста, щоб колись виявити ще більшу замкнутість...

Геній раптом перервав своє оповідання і лише по хвилині тихо промовив:

– Можеш собі повторити казку з початку і так, поки тобі не обридне.

Знову похилив голову собі на груди, звисив безвладно руки...

Я наче щільно замкнув вікно, що було розчинене до життя і всі звуки перервалися, щоб дати мені спочинок.

Довго я сидів і розплутував сітку, що так міцно прив'язала мене до землі. Промайнула всього така сила, що я наче вдруге мусив, навіть охоче перейшов своє життя. Так, як би в моїй істоті була тепла кров.

– Годі! – звернувся я до генія і заразом почув, що встаючи з лавки з такою думкою сильно напинаю сітку моїх зв'язків із землею.

– Треба рушати до власного забуття.

Він повеселішав, поклав руку знову на плече і розгорнув перший раз за ціле наше життя свої великі крила.

Війнув ними кілька разів і зблід увесь так сильно, що навіть серед ночі мені зробилося моторошно од такого вигляду. Я почуваю, як сильно напнулася сітка, як найвища струна. Я вже вірю, що вона порветься...

– Що сталося?!. Що сталося?

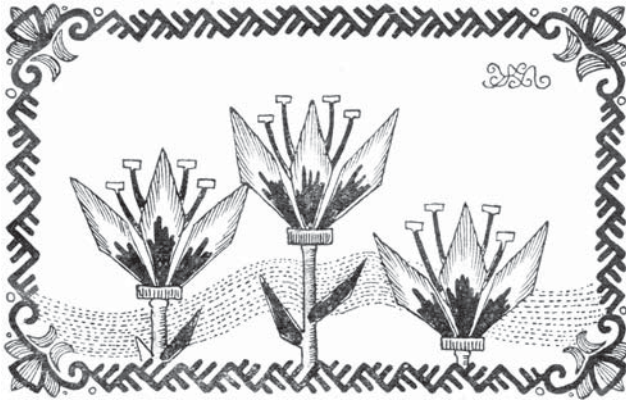
Мій товариш упав на ту ж саму лавку й голосно заривав.

– Крила вже не літають... От так, як у свійської гуски, – є, але не літають. – Довго, занадто довго, вони були непотрібні.

Як він ривав, як він ривав!!!

А я стояв безпорадний і дивився на свій монумент: на колінах, забута, лежить книжка, а очі дивляться кудись далеко, більше у власну душу, як на зовнішній світ.

Чернігів, 1910 р.

Бабуся

Душно страшенно. Давно вже не було дощу і дерева стоять запо-рошені, як зморені робітники по цілоденній праці. Там, де було біль-ше дерев, все-таки почувалося краще, хоч і забивало дух, як у свіжо-вибіленій вапном хаті. Люди, постійно не рухливі, зовсім обважніли і несли тіло, ніби з важкого обов'язку. В повітрі надзвичайна тиша, і величезні камінні будинки городської лічниці залягли серед розпарених дерев. Пофарбовані тим особливим «казенним» кольором і побудовані в тому ж стилі, виявляли всю непривітність чиновної душі, що дбала про добробут маси з свої точки погляду. Робилося якось сумно од таких будинків, обхоплювала безнадійність і, здавалося, що ніколи не можна врятувати свою душу од випадкових фатальних впливів, які робить така архітектура.

Здавалося, що мимо всього можна пройти байдужно, що ніщо не зворушить людської вразливості.

Біля одного з будинків, коло самих дверей сиділа темною купою ба-буся. Така, наче маса сірої глини з початою різьбярем роботою. Клунок старого лахміття, а не людина. Голі, напухлі ноги і рука, уся у пухирях і грудочках, наче сильно сплутана вірвовками. Тою рукою якось уперто і утомлено тре ногу. Трудно знайти лице – відчуваєш, що воно повинно бути десь вище, десь у другому місці, а не тут... Плачуть маленькі очі, трясеться сиве волосся і тоненький, пташиний голос квилить по пта-шиному.

Хто вона?

Дядько стоїть на сходах – вхід до лічниці – і, скручуючи з газетного шматочка цигарку, промовляє байдужим і упевненим тоном:

– Таких тут не приймають. Я вже таку одну назад завіз. Тут больни-ця, а не притулок для старих.

Він, мабуть, візник.

А бабуся квилить і тре то одну, то другу ногу рукою, і плачуть під-сліпуваті очі, і падають сльози на гостре, червоне підборіддя, що майже доторкується до носа. Рухається темна яма рота і вилітають людські слова, такі мертві, такі безбарвні, як діти з льохів.

Дядько, не хапаючись, закурює цигарку і знову каже, наче прожовує ту саму думку, що пилом припала на мозок і тисне своєю неясністю:

– Треба до городського голови.

Повільно ступає по сходах од дверей, нахилиється над бабусею, крутить головою і вже впевнено каже:

– Здається, що це її вже раз одвозив – не прийняли...

Після цієї фрази він флегматично спльовує на дорогу і сірий, з рудою бородою, обминає бабусю, нічого вже не кажучи: він собі щось пояснив і годі.

Бабуся все квилить так жалісно, наче скалічена пташина. Спинаються жінки, нахилиються до неї, щоб почути і зрозуміти слова. Але вони мертві, ті людські смужки єднання, вони кволі, як бідні діти великого городу.

У всіх на устах питання:

– Чия вона?

Ніхто того не знає. Хто привіз і покинув її тут? Може, вона нажебрала копійок і витратила останні на звощика, щоб заїхати до лічниці? Може й правда, що вже раз одвозив її сірий дядько з рудою бородою. Може, в неї своя уперта думка десь у глибині невидющих очей – знайти притулок.

Люди навкруги стеряно товчуться і не знають, що порадити. Як уперте питання стала ця купа перед очима людей. Хто жалісливо хоче копійкою розв'язати це питання – той поспішає це виконати і тікає далій. А решта стоїть безпорадно.

– Треба сказати городовому, – пропонує хтось нерішуче з натовпу. Всі наче зраділи на цю думку. Голосніше зазвучали слова, навіть той невпевнений набрав городянської відваги і пригадує, як це добре розв'язує такі речі. Знайшлися охочі збігати за городовим. Кожному, видно, хотілося якось увільнитися од якогось почуття, щоб його не було, щоб воно не турбувало лінивий спокій лінивої маси. Гаряче взялися обговорювати всі подробиці свого власного життя і досвіду. Плямували жорстокість, згадували бога, і при цій нагоді мстилися на своїх родичах і знайомих. Зразу непомітним зробився протяг часу, забули навіть про бабусю.

Заторохтіли раптом колеса, і почувся голос:

– Чого зібралися! Ярмарка вам тут?

Натовп розступився і прийняв у середину городового. Всі зітхнули полегшено. Можна піти – сумління вже буде заспокоєно.

А бабуся квилить так жалісно, наче скалічена пташина.

Легенда

Драматична студія у трьох картинах.

КАРТИНА ПЕРША

Майстерня натураліста-хіміка. Просто – велике вікно, що виходить на дахи міста. З правого і лівого боку, в глибині, двері. Під вікном білий, високий, довгий, сосновий стіл, заставлений баньками, колбами і взагалі хімічними приладами. По лівій стіні книжні полиці до стелі, починаючи од дверей аж до рампи; біля полиць приставлена драбинка. Ближче рампи, з лівого ж боку, стіл до писання; біля столу соснове крісло з високою спинкою, обтягнене червоним сапяном. На столі папери, книжки, мікроскоп, малюнки зроблені з під мікроскопу. З правого боку турецька канапа, оббита темною шкірою і кілька подушок. Зі стелі спущена електрична лампа, лампа також на столі до писання, на столі під вікном. Крім того багато електричних шнурів проведено до столу під вікном. Там же високий ослінчик (на гвинту) до роботи. Де тільки можна і дозволяє місце – розставлено багато квітів і рослин: то по флаконах, як букети, то по вазончиках, то по великих слоїках, а то просто навалених жуужма, як зелень. Пізній час. Спочатку, коли піднімається завіса, у майстерні темно; вона освітлена далекими ліхтарями міста; одного з них видно у перспективі вікна.

Біля робочого столу сидить неясна постава жінки, що пряде нитку на веретено. Тихо. Приглушено б'є годинник на далекій вежі 12 годину. У хаті ліворуч вторить йому годинник на стіні. Праворуч чути балачку біля дверей і кроки йдучих. Постать, що пряде, спиняється, слухає, кладе веретено і йде ліворуч у двері. З правого боку входить Юрій. Засвічує лампу виключателем, що біля дверей, і пропускає наперед жінку. Вона у вечеровому вбранні нареченої, він – у фракці.

Мері. Тут страшенно напоєно духом рослин. Я й так цілий час наче у тумані... Може одчинити квартиру, Юріку.

Стомлено спирається на рамено Юрія, дивиться йому в очі, стиха посміхається. Він бере її вільну руку і ніжно цілує.

Юрій. Як дозволиш, то я зараз... Хоч усе вікно вийму. Таки справді, що трохи застояне повітря. Хоч мені подобається такий чад. Я звик до запаху квіток, як людина звикає до наркотиків. Така вже професійна вдача.

Мері лишає Юрія і повільно йде по хаті; спиняється то тут, то там. Видно в тому, що все для неї не те, до чого вона звикла. Юрій тягне а шнурок і одчиняє горішню частину вікна. Потому спиняється біля того ж толу і слідкує з захопленням за Мері. Нарешті вона надходить до канапи, сідає там і утомлено заплющує очі.

Мері. Тут твоя майстерня... Але я не розумію. Може воно так і треба, щоб у тебе була майстерня, були отсі пляшки, квіти, книжки. Тут мусить бути тобі сумно... Пам'ятаєш, як ми два тижні тому їздили до маєтку твого приятеля?... Пам'ятаєш, ранком, до світу ми вибирались на човні по річці і пливли навмання крізь туман... довго, довго...

Юрій. Приплили до острова і нас зустрів чорний лебідь... Прекрасний, чорний лебідь...

Мері. Потому він напав на нас і ти ледве одбився веслом од нього. Так мені було страшно і так гарно, коли я вступила на беріг острова. Ми ще тоді не вміли зготувати з тобою яєшні... Розтопили сало у сковороді, ти розбив одне яйце, друге, третє... Коли вбивав останнє, то перше пересмажилось... Пам'ятаєш? Ми не знали, що для того треба було зняти сковороду з вогню. (Сміється). І ти там шукав квіти.

Юрій. Ніжний ранній туман стелився над рікою. Небо на краєчку було, як чудова красуня, що прокинулася тільки од сну, що ледве встигла напнути на свої рамена легенький газовий шарф. Вона ніби задумувалася над тим, чи треба вставати, чи можна ще поніжитись у ліжечку серед запашної і ніжної постелі... згасали останні зірки, як чудовий сон гинули вони тихо і непомітно... Видавалося, що уява красуні повна солодких мрій і що неохоче їх губить у минуле розбуджений зі сну мозок. Ще хотілось продовжити казку снів, побувати у всіх закутках чарівної країни. А земля, як справжня і неутомна робітниця, ткала, все ткала розкішно-мягонькі, шовкові тумани.

Мері. (Після невеличкої паузи). Ти тоді шукав квіти, довго шукав... Мені так було холодно, так хилило до сну... а ти прийшов, ніж-

но поцілував, грів своїм віддихом і казав, що через день-два вона, твоя мрія, твоя жінчина з квітів, буде готова. Потому ти обіцяв... Так садиноко тоді свистіла якась пташина серед дерев... Ти обіцяв показати мені її в день нашого весілля... Я вірю тобі, що вона з квітів, що вона є те, без чоґо ти не може творити... вірю твоїй прекрасній вдачі, вірю в твої шукання, в твою силу... Але щось непокоїть мене, щось... Ні, ти не гнівайся на мене! Я просто кажу дурниці од щастя, од того надмірного щастя, що ми вже разом, що ти мій... розумієш, – мій!

Дивиться на нього, посміхаючись щасливим усміхом. Він надходить до неї і стає на коліно, цілує руки, притулює голову до грудей: вона пестить йому волосся рукою, дивиться знову довго у очі.

Мері. (З жаґою). Ти мій... мій... мій! Ти такий ніжний і так люби квіти... Навіть більше за мене...

Юрій робить протестуючий рух.

Мері. Ні, Юрику, це я так... Сміюся... просто сміюся!

Юрій. Ти кажеш, Мері, не те – я тебе люблю більше за все на світі! Більше за все... Але можу страждати од квітів... Пригадую, раз довго не було дощу. Земля пересохла і по вечорах, замість свіжого повітря, збивався пил і кружляв над землею по всіх вулицях села. Осінь навіть втратила свої яскраві барви од пилу. Кілька днів розкошував вітер у шаленому танку і люде, що приїздили на підводах, виглядали страшливими привидами...

Мері. Не люблю цього жахливого пилу... упертого вітру.

Юрій. Одного вечора, коли вже зовсім стемніло і заблищали зорі, – я вийшов до саду назбирати квіток.

Мері. Де це було?

Юрій. Це було там же, у того ж приятеля, куди ми їздили з тобою... Тільки раніше, рік перед тим. Великі різнобарвні айстри плавали у мороці вечора, то там, то тут... Я схилився до них, щоб винайти найкращі і напружував погляд і обережно тягнув руку у гущину тині, як у глибінь води... «Це найкраща!.. Ось хороша!» – говорив я у думці і сухим луском сповіщав вразливу тишу, що квітка вже моя, що вона вже не поверне до рідного стебла. У лівій руці матовим полиском засяяв фантастичний ліхтарик з квіток. (Пауза)

Мері. Чому ти змовк, Юрику!.. Ти не хочеш оповідати?..

Юрій. Ні, часом виразність може допровадити людину до розпуки. Такі гарні квіти там у садку, там у мороці, такі найкращі, – коли я приніс до хати, то при світлі лампи виявились найгіршими. Більша частина позирнула зігнелими листками, перестиглими формами, а решта або поломана, або запорошена украй. Той приємний холод стекла, що у садку виявляв мені здорове тіло рослини – тепер став холодом мертвого... неприємно шарудів пісок на пучках пальці і мій прекрасний ліхтарик потух і обернувся у скалічену істоту – я покинув той віник у куток і знесилено сів до столу. Так зробилося сумно, наче мене хто обдурив у найкращому почутті. Я сердився на виразність лампи і дивувався невиразності вечора, що у сліпоті своїй перетворює мертве на живе і віддає останню любов тому, що одходить у руди плямах змертвілості. Навіть він у мене вирвав шматок тої любові, коли піддурив, коли примусив зломити, украсти квіти... ті, що потому я кинув у куток. (Пауза). Та повіриш мені, Мері – я страждав... З боєм дивився на порожній флакон... з боєм удихав завмираючий запах зелені і квітів.

Мері. (чуло). Ти фантазбор... Любий і смішний... (Спам'ятавшись) Так зараз покличеш... Добре? Я хочу познайомитись... Ти стільки мені оповідав про квіти... Жінщина з квітів. Мрія, фантазія, казка... Ти навіть у листі до мене раз писав (декламує мелодійно, майже співаючи):

*Я утворив свою богиню
З краси квіток і з блисків дня...
Троянду взяв, волошку синю,
Для духу – трошки полиня.*

*Ромен, гортензію, мімозу,
Нагідку, ніжний первоцвіт,
І бальзамін, і туберозу,
І сон-траву і дикий глід.*

(Спинаючись). Далі й забула... (Пауза). Іди заклич... Я хочу, я чекаю.

Він встає, робить декілька ступнів у напрямку лівих дверей. Протирає чоло, наче бажаючи струснути з себе якийсь сон.

Юрій. Ти ж пам'ятаєш, що вона не балакає – це одне, чого я не міг досягнути. З часом, я певний, що уникну і цієї хиби, але зараз... вона мовчить. Вона прекрасно вміє прясти. Як хочеш – я покажу ті тоненькі шовкові нитки, що вона випряла за ці дні від часу її утворення. Тоненькі шовкові нитки... В них є ті осінні звуки, кришталеве небо і та особлива чуйність, що криє в собі осінь. Я так радий, що зараз початок осені. *(По хвилі)*. Я йду...

Мері. *(збентежено)*. Почекай, на хвилинку... Покажи ті нитки...

Юрій обережно бере в руку зі столу для писання три клубки і несе до Мері. Близько стає поруч з нею: схиляють разом голови, – він бере трі кінчики другою рукою і тягне нитки.

Юрій. Жовта, синя і смарагдова... Яка надзвичайна гра. Сама осінь не придумав кращого! Просто звучить... три окремих і гармонійних звука. Барвний акорд.

Мері дивиться, потому якось нервово вибиває з рук Юрія клубки; кінчики ниток лишаються у пучках Юрія, а клубки розкочуються. Він здивований. Мері помічає се, шукає клубки, потому, взявши одного, надходить до Юрія.

Мері. Вибачай... я так розкидлива сьогодні... Ненароком зробила тобі шкоду. Ти поклич, а я змотаю нитки...Поклич.

Юрій йде повільно до дверей ліворуч. Мері змотує нитку і слідує за ним. Коли він береться за ручку дверей, Мері нервується.

Мері. Юрій!..

Він спиняється і мовчки дивиться.

Мері. Нічого, йди!.. Я просто тебе кохаю. Ти мій, мій, мій!..

Піднімає другий і третій клубок, змотує нитки, сідає на канапу і кладе клубки у пелену. Потому, швидко озирнувшись, з якоюсь огидою, кидає клубки за канапу. Знову сідає. Перерва.

За хвилину одчиняються двері і звідти виходить дівчина в старо-

винному французькому одязі. Робить по старій моді реверанс і спинається серед кімнати. Юрій іде зараз же за нею.

Юрій. (До Мері). Знайомтесь: моя дружина Мері; панна Квітка, старовинне ім'я.

Мері встає і простягає руку, панна робить глибокий реверанс і теж простягає руку.

Мері. (шепоче). Маскарадна фея...

Юрій. (не чуючи). Ти придивись, і кожний квіт пізнаєш: в лиці, в руках, в очах, в очах і на устах... і в фалдах шовку ти пізнаєш квіти, і в черевичках, і в плетиву волосся золотого... Ти подихни – і чари аромату тебе заллють, як од землі весною. Прекрасна фея, добра королева. (Наближаючись до Мері, ніжно). Я всю свою енергію потратив, все знання поклав, поки утворив її. Вона вдячна і прекрасна... Вона в руках має стільки надзвичайного, як і природа. Вона вся пересичена запахом поля, садів, степу, гір і лісу, ми мусімо разом оберегати і любити її. Вона дає мені крила, творить ту потрібну атмосферу, де я можу бути неборним у своїй праці. Ти хоч трохи її полюбиш. Мері... Ти і вона – для мене все. Без цих частин я не зможу існувати. Ти мовчиш, моя кохана, ніжна Мері! Ти чимось незадоволена? Ти хочеш почути як вона грає у дудку. Хочеш? Квітко, заграй нам... Заграй, моя прекрасна фантазіє... Покажи, що тебе можна любити. Покажи, що в музиці жіноче може захопити жінку... Це самотність з мистецтва, де вона стає об'єктивною. Мері, Мері!.. Як би ти знала. Маленькі таємниці наука підхопила у природи. Підхопила те, чого ніхто не знав. Є незриме світло, нечуйний дотик, нечутний звук. Наука знає те перше, що вже потому у грубій формі одержують наші чуття... Наше бідне чуття... Через розумову убогість у нас тільки і є культ шлунку. (Пауза).

Панна слухняно бере дудку за столу, робить кніксен і починає грати. Юрій бере за руку Мері і садовить разом із собою на канані. Продовжує держати однією рукою руку Мері, а на другу спирає голову і, схилиючись, заслушується у звуки. Мері слухає випростана, нервово напружена. Часом сильно стискає руку Юрія. Увесь час гостро вдивляється на Квітку. Раптом серед музики зривається з місця, кидається до Квітки і, зміненним голосом, повільно, наче здавлюючись, каже:

Мері. Я не хочу... чуєте, не хочу... Я не дозволю! Ми разом не можемо бути, чуєте?.. Геть, геть... Вон!

Тупає ногою. До неї підбігає Юрій. Вона падає йому на руки з плачем... Стукають у двері з правого боку – раз, другий. Юрій, обнявши Мері, садовить її на канапу, поруч з собою. Квітка, спинившись, стоїть мовчки, спокійна і ясна, наче це її зовсім не торкається.

Юрій. (почувши стук). Ввійдіть! Можна...

Мері затихає. Входить чорнявий мушчина у фраку, приятель Юрія – Андрій, письменник-публіцист.

Андрій. Вибачайте, але я й так знав, о Юрій вас украв і заховав у свій барліг, де пахтить етером, аміаком, в'ялими квітами і не менш в'ялою енергією...

Мері. Вибачай, Юрику... Це так, це нічого... я просто задурманилася цим повітрям, що у твоїй майстерні...

Андрій, побачивши панну, кланяється, вона відповідає на його поклін кнікшеном.

Андрій. (до всіх). В столовій чекають... Без молодих і старість не має утіхи... Без молодих вино червоне стало бліднути і втратило п'янки частини... Ми просимо Вас, пані Мері... Я делегатом од усіх засмучених.

Мері. Потішу вас, шановний пане... Моє весілля стало ще повнішим... Ця панна-немовля – твір мого чоловіка, твір науки. Вона прекрасно грає. Жінщина з квіток – ви певне чули... з пахучих трав.

Андрій. Жінщина з квіток (до Мері) La reine des fleurs est fleur de la reine! Вино ще буде більш червоним і п'янким... Прохаю!

Мері. Вибачайте... Я щаслива... Юрій, я щаслива: на моїм весіллі твій букет найкращий! Букет для нареченої...

Йдуть до дверей праворуч.

ЗАВІСА

КАРТИНА ДРУГА

Чималий ідальний покій. Обстановка звичайна. Двері з лівого боку – широкі, скляні, виходять на веранду-балкон. Просто – двері з другої кімнати. Праворуч – венеційське вікно. Під вікном канапа. Посередині хати стіл, застановлений стравами і вином. Просто, між дверима у другу хату і дверима на балкон, дубовий буфет. У правому кутку англійський годинник у футлярі з червоного дерева, що стоїть на підлозі. Гості на підпитку – поводяться шумливо. Мушкетери у фраках, жіноцтво у вечерових туалетах. Багато квітів. Перед місцем нареченої, на столі, великий білий букет. Над столом велика електрична лампа; по стінах кілька електричних бра. Рівночасно з тим, як піднімається завіса, чути шумливий сміх. З чаркою вина стоїть адвокат і держить промову. Він з поголеними вусами, бородою і головою. Більшість гостей сидить за столом. Дехто з мушкетерів стоїть при своєму стільці. Кілька особ жінок і мушкетерів, на канапі.

Адвокат. І от, я продовжую порадою, як фесалійська чарівниця прекрасним леді: «Візьми три троянди: одну темно-червону, одну рожеву і одну білу, і носи їх три дні, три ночі і три години на серці, але так, щоб ніхто не бачив. На протязі цього часу молись. Після цього поклади ті ж самі три троянди в пляшку вина на три дні, три ночі і три години, але теж, щоб ніхто про не знав. Потому дай випити потаємно тому, кого ти кохаєш, і він покохає тебе з цілої душі і буде вірним на все життя»...

Адвокат спиняється, бере з флаконів на столі три названі їм троянди.

Адвокат. Хто з прекрасних леді бажає одержати три троянди? Три чудодійні троянди!..

Дами жартівливо схоплюються з місць і тягнуть руки: «Я!..я!..я!»

Адвокат. (продовжує). З умовою...дістати одну чарку цього настою. Я настоюю на цим (перериває)...свої чуття.

Дами роблять незадоволений вигляд і одступають; муштини плещуть в долоні. Окремі виклики «Славно!» – з боку муштин.

Адвокат. Так ви зрікаєтесь, леді?!

З боку дам чути «Це насильство!». Сміх. Адвокат кладе троянди на столі.

Адвокат. (продовжує). Це, звичайно, народний забобон... І я привів його, як ілюстрацію того, що і там квіти грають так само не останню роль... Можна багато прикладів знайти в історії квітів, багато легенд, сумних і веселих подій, як історію Жозефіни, дружини Наполеона Першого, з її фіалками; Сен-Прі, пажа Людовика вісімнадцятого, що погинув через білу гвоздику; історію флорети, з молодих днів Генриха Четвертого, і таке інше. Наш приятель так само пішов шляхом своїх попередників, в житті яких квіти стали їх долею, але інакше: він утілює квіти в істоту, що стає його провідною зорею, він зробив з них символ життя, творчості, натхнення...

Андрій. (виходячи з другої кімнати). Маю за честь сповістити, що втікачі зловлені мною живими і навіть у більшій кількості... Прошу!

Входить Мері, за нею Квітка і Юрій.

Мері. Вибачайте... Але я хотіла прискорити обіцяний подарунок гостям, свідкам мого щастя. Зі мною таємнича жінчина з квітів!.. Певне всім відомо, що значить те, про що я кажу. Панна Квітка!

Квітка робить граціозний уклін. Всі уважно дивляться. Жінчини шепочуться проміж собою. Видно загальне задоволення.

Адвокат. П'ю за твоє повне щастя... і пропоную усім приєднатися до мого тосту.

Всі наливають чарки; дають чарку Юрію, Мері, Квітці. Квітка заперече не розуміючи чого од неї хочуть... Юрій пояснює, подаючи одходить.

Адвокат. Повне щастя тоді, коли настає гармонія душі і тіла. Це

є той момент, той розцвіт, що одкриває сад людської творчості, нові круговиди нам, маленьким порошинкам землі. Ми кланяємося людині за те, що вона влітає казки до буденщини. Твоя жінщина з квітів є так само вічна казка, що ожила у тебе од довгих шукань і творчого духа, яким тебе обдарувала природа. Ти доторкнувся до наших душ своїм цвітом, як у середні віки прелат папи доторкнувся щасливою золотою трояндою, і я чую слова, що колись звучали: *Esse rosa mystica!* Слава тобі за твоє пожиточне шукання!

«Слава! Слава!» – всі п'ють.

Юрій. *(зворушено).* Я занадто близький до свого щастя, щоб міг зрозуміти його суть... Жінщина з квітів це не є моє досягнення, це тільки можливість для досягнень... Моїм досягненням я рахую Мері, одну Мері...

Ставляє чарку стіл: бере за руку Мері і Квітку.

Юрій. Будем сьогодні веселі, будьмо сьогодні п'яні, бо так багато буденщини у нашому життю... Треба нам бачити красу, навчитися бачити, одкинути дріб'язковість і недовірство, одкинуть ганебні інстинкти... Ми на цьому всі погоджуємося і завсігди цьому зраджуємо...

Лишає Мері і Квітку.

Юрій. Загасимо світло... зробимо палену... Квітка нам заграє весільної, веселої...

Готовлять палену в вазі. Підпалюють, гасять світло. Синявими вогниками палають навколо мисочки, як вінок вогню навколо столу. Квітка стає на стільці позад столу і грає мелодію, що і в першій картині... Всі стоять тихо. З веранди-балкону чути брязкіт заліза, і до хати, черідкою, нечутною ходою вбігають невідомі постаті. Оточують стіл і гостей в колесо, починають ритмічно рухатись, взявшись за руки. Чути тільки брязкіт заліза, як брязкіт кайданів. Квітка грає. Юрій і Мері стоять поза колесом, поруч, близько рампи. Танець і музика продовжуються якийсь момент.

Мері. (кричить). Світла!... Годі! Світла!

Хтось біжить до лампи. Тим часом постаті так же і в тому ж порядку розривають колесо і вибігають. Ляпають за останнім тільки двері балкону. Коли дають світло, то нікого вже немає... Мері бліда і важко дихає.

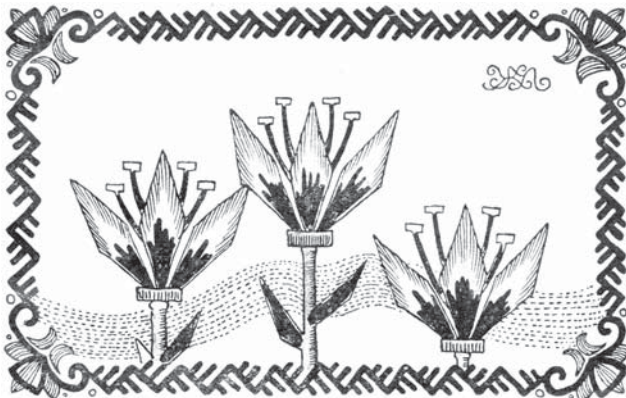
Юрій. (до Мері). Заспокойся... Що з тобою?

Гості підходять повільно до неї. Квітка продовжує гру.

Мері. Ще більше світла... Не треба музики. Розчиніть вікно! Тут душно. Тут занадто багато квітів. Затруєне повітря...

Хтось засвічує бра.

ЗАВІСА ТИХО СПАДАЄ

КАРТИНА ТРЕТЯ

Декорація першої картини. Смеркає. Юрій сидить у робочі блюзі, біля столу під вікном. Горить спиртівка і на ній щось вариться. Там же мікроскоп, біля якого електрична лампа установлена так, що можна працювати. Юрій уважно дивиться до мікроскопу, простягає руку і бере машинально од Квітки щось потрібне для роботи. Видно, що Квітка допомагає. Мері сидить на канані з шитвом і дивиться у бік Юрія.

Мері. Юрій!..

Юрій. (не одриваючись од роботи). Чого?

Мері. Полиши той мікроскоп... Мені так сумно сидіти... Такий гарний вечір... Сьогодні концерт.

Юрій. Концерт... Гарний вечір. Адже падав дощ і холодно.

Мері. (нервується, одкидає роботу і встає). То було серед дня... А тепер все небо у зорях. Холод, приємний холод осінньої години.

Юрій. Добре, добре!.. Я зараз.

Мері ходить по кімнаті, якось без діла, нудьгуючи, неспокійно. Доторкується до тої чи іншої речі, але без розуміння, що вона робить. Зриває квітку і механічно обриває пелюстки.

Мері. Юрій!..

Юрій. (так само не перериваючи роботи). Я зараз серденько... Май терпеливості на одну хвилиночку. При цьому новому забарвленню зовсім інший вигляд має мій дослід... Так, так... Ах, який я був дурень! Треба було мені на початку це зробити. Ну, натурально, натурально...

Мері. Може, Квітка не потрібна? Юрій!.. Я маю тобі щось сказати...

Юрій. Знову, Мері... Квітка мені допомагає, Квітка знає кожну річ, яка мені потрібна... Я ж тобі казав, кілька десятків разів, що при Квітці можеш говорити все, що тобі потрібно... Можеш робити все, що тобі подобається. Квітка є продукт науки і краси, а не те реальне, що ти в ній добачаєш. (Перериває роботу). Скажи, моє серденько, – як би ти була дружиною артиста, маляра або різьб'яра, невже ти боялася чи не хотіла б щось казати у його майстерні при тих різьбах і картинах, що він утворив?

Мері. Юрій... ми не розуміємо одне одного. Я маю тобі щось сказати. Я не можу у присутності Квітки.

Нервується, ходить по хаті. Юрій розводить безпорадно руками; дає знак Квітці, щоб вийшла... Квітка виходить ліворуч. Мері якийсь час ступає по кімнаті; Юрій сидить на високому ослінчику при столі і тарбанить пальцями правої руки по його поверхні.

Мері. Юрій... Уже скоро два місяці, як ми побралися. Я щодня борюся з своїм почуттям. Я стараюся вірити, але я не можу... Я так не можу.

Швидко надходить до Юрія, обіймає його, пестить.

Мері. Вона може щодня приходити... Я ж нічого не маю... Щодня...

Юрій увільняється од Мері, встає з ослінчика, напружено здивований.

Юрій. Я вислати Квітки не можу. Я можу зробити те, що я тобі обіцяв – забити Квітку. Хочеш, зараз покличу і тут... розсиплю тут її усю перед твоїми ногами. Але, це не загроза, разом з Квіткою погину і я. Мері... невже ти мені не віриш? Невже ти не можеш мене прийняти з тим, що я є?! Мері...

Мері. (з зусиллям). Не можу...

Юрій. Добре... Вийму лише шпильку з голови і ти побачиш... побачиш.

Повертає до дверей ліворуч. Мері задержує його. Хвилива, мовчазна сцена.

Мері. Невже немає виходу... Якесь прокляте, замкнене колесо.

Юрій. Мері... Ти знаєш оповідання про Цірцею! Вона, ця прекрасна Богиня, усіх своїх зрадників обертала у худобу... Наука і Мистецтва – це є богиня Цірцея. Хто пішов до неї і кому вона віддалася, то за зраду того вона не пожалує. Невже тобі приємно, невже потрібно, щоб я був обернений у худобу на все своє даліше життя? Мері, подумай!

Мері. Я чула, знаю... Але що тобі шкодить піти на компроміс... Квітка буде жити, правда, не тут, але ж буде жити. Можна навіть недалеко. І я не настоюю, щоб неодмінно зараз. Ти трохи звикни до цієї думки. Се не так неможливо, як тобі вдається.

Мері стоїть, Юрій ходить по хаті

Юрій. Ні, ні... Так не може бути. Розбити людину на дві частини... Окремо покласти одну, а другу, правда недалеко, за дві, три вулиці... Це не компроміс, а просто смерть. І до цієї думки я не можу звикнути. Ні зараз, ні потому, ніколи...

Мері. *(вся приходить у гнів)*. Так я тобі не вірю, не вірю... Я мовчала. Ти просто недалеко пішов від своїх товаришів муштин. Ні, ти пішов іще дальше... Бо безсоромно, з першого дня нашого весілля, ти оселив тут свою любовницю. Такого ще не бувало. Це певне прикмета усіх вищих розумом, усіх тих, що борються за добробут людськості.

Юрій. Мері!..

Мері. Це правда. Правда, яку я пізнала за цей час муки. Я думала, що ти зрозумів мене, що я, йдучи на компроміс, зустріну із твого боку такий самий благородний рух. А ти мені рішуче відповідаєш, що ніколи... так само я ніколи не повірю, що вона не жінчина... не повірю, що твої уста не торкаються її уст. Тоді хто ж я? Нащо тобі потрібна я?

Юрій увесь час збентежено ходить і на докори кривиться, як од болю, та заперечуючи протестує жестом руки. Під кінець промови щось вирішує і йде до дверей Квітки. Мері бачить, що настав рішучий момент: лякається.

Мері. Почекай, Юрій!.. Може не зараз.

Юрій знову робить рух рукою, одчиняє шумливо двері і кличе.

Юрій. Квітко!

Водить Квітка. Мері зблідла, притулюється спиною до столу вглибині. Юрій одходить до столу ліворуч. Момент переживання.

Юрій. *(стараючись м'яко сказати до Квітки)*. Іди сюди, моя дитино... Блище... Ще ближче... Так. Нахили головку до мене... Нище, ще низче... Так.

Піднімає тремтячу руку; спускає; знову піднімає; нарешті бере за шпильку і раптом висмикує. Квітка розсипається різнобарвним квітом. Мері скрикує. Юрій стоїть зі шпилькою, яку повільно спускає додола. Нема чого балакати, хоч Мері пробує щось сказати. Юрій остовпів. Мері нерівною ходою простує до дверей праворуч. Спиняється там на хвилину, дивиться на Юрія, на цвіт... Тихо виходить. Юрій ще якийсь час стоїть мовчки. Потому йде до дверей праворуч і замикає їх. Виключає горішню лампу, гасить спіртівку і лампу біля мікроскопу. Стоїть, дивиться на квітки, що освітлені лампою на столі до писання. Надходить і бере кілька квіток з підлоги. Тихо їх цілує.

Юрій. Так певне треба. Життя вимагає жертв...як глупо! Ці слова мільйони раз було казано і знову їх треба повторювати.

Йде до столу і одчиняє шухлядку. Виймає револьвер, дивиться момент. Кладе знову до шухлядки і револьвер і квіти, що зібрав з підлоги. Нервуючись потягається.

Юрій. Ху, який сильний дух дають розсипані і конаючі квіти! В голові паморочиться. Геліогабал засипав на одному з своїх свят такою силою трояндових пелюстків, що деякі задихнулись їх запахом і померли. І, як каже історик, він був тим надзвичайно щасливий. Може бути...

Гасить останню лампу. Майстерня освітлена лише знадвору дуговими ліхтарями вулиці. Ходить по хаті. Повертає знову до квіток, що розкидані на підлозі. На везі у місті б'є годинник... годинник у хаті ліворуч мовчить. Спиняється і слухає. Нахилиється до квітів, починає вбирати.

Юрій. Це дуже отруйні екземпляри квіток... Їх тут не багато, але вони можуть зробити свято Геліогабала. Кілька літ назад я з великою трудностю привіз їх з Індії.

(Бере в руки кілька квіток і вдихає запах. Потому переносить квітки на канану, кладе їх там, повертається знову і вибирає).

Як чудно! Рухається людина, позбавлена душі і місця... Як механічна лялька.

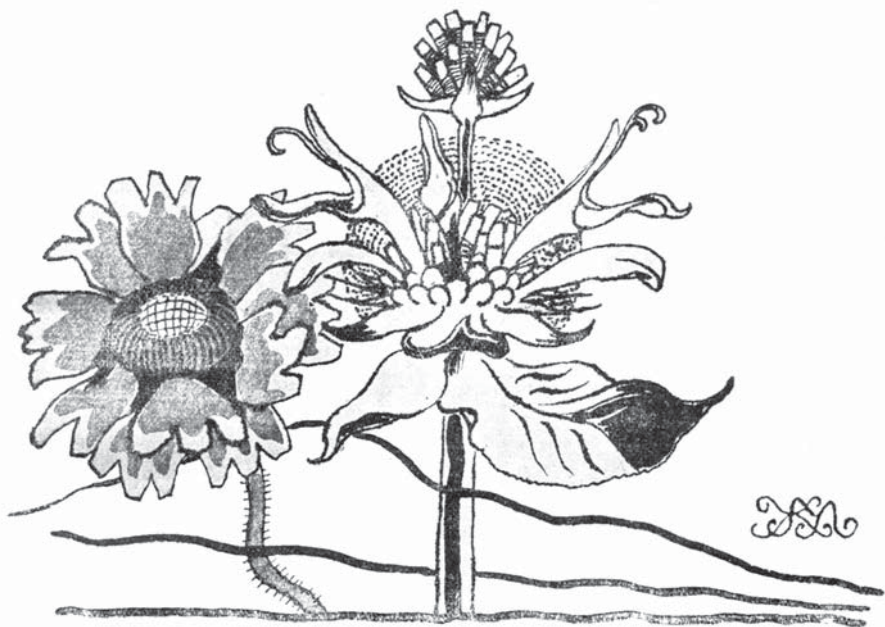
(Бере знову квітки і йде з ними до канани. Сідає. Починає вдихати, а в перервах балакає).

Вдихаю останній запах... Страшні солодощі і трохи гіркого заховало в цей запах сонце, велике і вічне сонце Індії. Воно має силу дати надзвичайні візії, надземні чуда, і я побачу тебе, моя Квітко, побачу день твого народження, коли я у захваті стояв на колінах перед тобою. Квітко, Мері – покинутого і самотнього лишили ви мене. Хата моя наповнилася колючими іскорками самотності, що прискають серед мороку. Так мені страшно жахливо страшно! *(Раптом зривається з канани)*. Квітко! Ти тут?..

(Трохи похитнувшись хапається за голову і падає на канану).

Шалений запах!.. *(Механічно розцібує комір блюзи)*. Мертвий... Запах мертвих квіток... Гм!... *(Стогне, змовкає)*.

ЗАВІСА

КАЗКУ

Три глечики

I

Жили на світі три глечики. Як же глечикам живеться, то всім відомо. Два з них були помальовані у квіти і птахи, а один звичайнісінький, сажного кольору, наче замурзаний, як циган. В перших двох держали сметану і солодке молочко, а в третьому завсігди варенець. Хазяйка у глечиків була добра і часто їм завдавала парню: помие бувало дряпучим віхтем з окропом, а потому ще на ніч у піч гарячу покладе, щоб вижарилися. Виймає їх та й хвалиться:

– От сі цяцьковані, як золото, а от сей вічно мурзатий, як ти його не мий!

Мурзатому було неприємно це чути – хіба ж він винен, що таким уродився. І йому першому прийшло тому на думку покинути хазяйку і помандрувати світ за очі.

От раз хазяйка поналивала їх повними: сметанкою, солодким молочком і варенцем і винесла у шпихлір. Поставила на поличку, дощечками понакривала, камінчиками ті дощечки попридавлювала, щоб миші не повлазили. – Бо то злодюжки ті миші!

Двері замкнула і пішла. А біля полички та віконце у садочок. Щоб не було душно, бо на дворі саме весна стояла, хазяйка віконце одімкнула, соломому ту, що нею було заткано вікно, – викинула.

А в тому шпихлірі – та жив Горщише, злий чарівник; порепаний, канатиками позав'язуваний, в якому хазяйка тушене вугілля держала. І він такий сердитий був. Мишей було, лякає, цілу ніч спати нікому не дає. – Одним словом, чарівник!

І наші глечики з ним не мирилися – вони були веселої вдачі і, коли старий починав бурчати, то вони часто глузували з нього. Оттоді він і пообіцяв, що колись помститься.

II

Настала ніч. Місяць світив. Тихо у садочку було. Навіть Бровка, хазяйський собака, десь забіг або сидів під клунею.

У шпихлірі видно, бо місяць туди зазирає, і глечики тихо розмовляють між себе:

– Так втечемо сьогодні, – казав Мурзатий. – Бо кращої ночі не буде.

– А ти бачив, як високо з вікна до землі, – казав той, що з сметаною. – Гепнешся, то і боки порозвалюються.

– Гепнешся! – передражнив Мурзатий. – А як у піч гепають, то добре, а як віхтем шкребуть, то боки цілі? Ет, малороси ви, а не глечики, – сердився Мурзатий.

– А хто ті камінці поскидає, хто мене підсадить, щоб я не розхлюпався? – казав той, що з солодким молочком.

– А ти закисни, от і не розхлюпаєшся, – порадив Мурзатий. – Ти ж звик киснути.

– Шу! Шу! Шу-шу! – пирскав Горщище на мишей. – Куди лізете, голодранці. Так і слідкують, щоб чуже підцупити.

Глечики цитькнули одне на одного і засміялися.

Мишка сказала:

– Та чого, ви, діду, турбуєтесь: ми вугілля не їмо і вас не займаємо.

– Не їсте? – забубнів Горщище. – А морди чорні? Тьфу! – плюнув. – А самі сірі. Як би молоко їли, то білими б були. Киш-киш!

Мишка потерла лапками мордочку, покликала другу, третю, четверту і вони разом полізли до глечиків.

– Дайте молочка, дайте сметанки, дайте варенцю!

Шкряб, шкряб, шкряб!

– Скиньте камінчики і дощечки, то дамо, – сказав Мурзатий. Хитрий був.

Мишки почали працювати. Як не турбувалися, але трошки тільки позсовували.

Зразу, як хмара насунула, так потемніло у шпихлірі. То кіт Василь всунув голову у вікно. Миші у розтіч. А Горище їм навздогінці:

– Шу! Шу! Шу-шу! Налякалися, глевтяки, – я вам ще покажу. Ще з Василем побалакаю.

І засміявся хрипко, звичайно, як збитий, старий дідуган.

Мишки у мить розбіглися по шпарках.

А глечики стиха сміялися.

Василь повільно всунувся у віконце, лапками м'якенько ступав,

хвоста довгого ледве протягнув. Ткнув мордою в Мурзатого, дощечку звалив, полизав трохи варенцю і запирскав:

– Чхи-чхи! Тьфу яке погане! Варто було таким напихатися, щоб чесних котів дурити...

– Погане, поганим і напихане, – буркнув Горище, бо він найбільше не любив Мурзатого.

Василь не звернув на це уваги. Звалив дощочку з солодкого молочка і скуштував:

– Це ще можна їсти... Може в третьому ще краще.

Штовхнув ще раз, добув сметанки.

– От що може смакувати... так-так!

І почав їсти. Попоїв і виліз, так само обережно, як і прийшов.

– Мурло! – кинув йому у слід Мурзатий. – Багато розумієшся на тому, що значить варенець.

Глечик був ображений на Василя

Двоє других глечиків засміялися.

Та це було не гарно з їх боку.

III

Першим поліз Мурзатий. Кректав, але видряпався до віконця і гукнув:

– Хлопці, за мною! – та й бехнув з вікна у садок.

Слідом за ним поліз той, що з сметаною, а останнім вистрибнув той, що з солодким молочком.

– Ой, ой, ой! – застогнав він, – розхлопався і трошки вищербився... Ой, ой, ой!

– Так вам і треба, – буркнув Горище у шпіхліру. – Злодії. Покрали хазяйське добро, та ще й плачуть.

– А ви не репетуйте, – сказав Мурзатий, – коли не хочете Бровка побачити. Цить! Ходім!

Пішли.

– Щоб ви в людей перекинулися, – побажав їм Горище.

IV

Йшли довго глечики. Село поминули, перейшли поля і горби, річки перебрели і прийшли до лісу. Та так утомилися, що зразу під дубом і поснули. Першим прокинувся Мурзатий і не пізнав себе: він перевернувся у людину. Поглянув на своїх товаришів, а вони теж у людей поперекидалися. Побудив він їх, а самому так страшно стало, та й каже:

– От такого нам старий Горище наробив. Бач як понівечив!

Ті теж прокинулися. Поглянули одне на одного і засумували – що робити?

І сталося так, що Мурзатий став циганом, а Молоко і Сметана так собі парубійками, здоровими, як дубчаки молоді.

– Як же будемо жити? – спитав Молоко.

– Так вже так, як люде, – сказав Сметана.

– От погана доля, – докінчив циган Варенець.

V

І стали вони втрьох розбійниками у тому лісі. Побудували хату, на шлях великий що ночі виходили, грабували кінного і того, хто пішки йшов, – одним словом, засвоїли усі людські звичаї. А щоб до їхнього житла ніхто не міг просто підступитися, то собак злющих позаводили. Та й так і жили.

І прочув про їхнє погане життя один добрий і справжній чоловік. А через те, що він був людиною, та ще й доброю, то і вирішив: «Зроблю велику сокиру – я ж сильний – піду у ліс та й зарубаю злодіїв».

Так думають усі добрі і справжні люде!

А він не тільки так подумав, а навіть зробив. Замовив ковалю велику сокиру, і коли вона була готова, заткнув її за пояс, взяв хліба у торбину, та й пішов.

У злодіїв же на той час жила старенька прочанка, що все своє життя ходила по святим місцям та Богові молилася. Вони її на шляху піймали, брати у неї не було чого, так вони її саму забрали до себе і наказали, щоб за їхні гріхи ранком і вечором Богові молилася та прощення для них прохала. На волі вона так і робила, а от як треба було у злодіїв, та за злодіїв же молитися, то їй це і докучило. Робила тільки вигляд, що молиться, а все думала якось утекти. Та собаки злі були і старенька боялася, що роздеруть її. От вона і почала помаленьку собак до себе привчати. Уже всіх привчила, одного кудлатого і найстрашнішого Бія не могла ніяк укуськати. Раз вона раннім ранком вийшла з хати, собакам хліба винесла, погодувала. А для Бія м'яса шматок. І почала його надити тим м'ясом у ліс з собою. Бій пішов. Далеченько вони уже одійшли, як наче з землі виріс перед ними той чоловік, що з сокирою у ліс пішов.

Він стукнув обухом собаку і вбив його.

А бабуся почала прохати, щоб він її пожалував і розказала йому, хто вона і що тут робить. Добрий чоловік зрозумів

– Проведи мене од собак, – сказав чоловік, – а тоді вже мене не бійся. Я людина добра.
Бабуся повела.

VI

Ще злодій спали, як добрий чоловік напав на них і перев'язав усіх трьох канатами.

Повиводив їх у ліс, прив'язав до дерев, а потому і каже:

– Кінець ваш настав, – і вийняв сокиру.

На першого Цигана напав – цюкнув, а з нього миттю глечик з варенцем зробився. Цюкнув другого – глечик з сметаною став, третього – аж він глечик з молоком.

– Ну, бабусю, наше щастя, – сказав добрий чоловік. – Як би це були справжні люде, то три душі загубив би... А то можемо поснідати.

Сам сів, бабусю посадив, попоїли вони гаразд. Потому повернули до хати злодіїв, добра всякого набрали. Глечиків чоловік у торбу поклав, та й каже:

– Дома для хазяйства будуть!

І пішли з бабусею.

Собаки ж самі у ліс порозбігалися, побачивши таке диво.

А глечики у торбі раділи і сміялися, що вже вони не люде, що чари чарівника Горщища злого з них упали. Один тільки той, що з молочком був – скаржився:

– Щербатий я – от що погано!

Чернігів, 22.VI.1919 р.

Кораблики

I

Весна. Сонечко світить. Тепло. На нашій вулиці вже зовсім немає снігу, лише біжить великий згон. Шумить, так шумить...

В ним і крижинки і шматки збитого, брудного снігу, – і де воно береться? Бо під муrom уже травка зелена і москалики червоні повилазили – та й гріються проти сонця.

Мурик сидить у кімнаті, позирає у вікно, і швидко робить кораблики. Вже один готовий – з великого, білого паперу, з щоглами і вітрилами, а на носі тигр, навіть розмальований, страшніший за справжнього. Це ватажок цілої флотилії «Тигрових кораблів». Вони попливуть до Індії, до диких, обстріляють їхні береги і привезуть до дому самоцвіти, перли, золото, срібло... багато-багато. Ну-ну, аби лише швидше. І Мурик працює. Згортає папірець за папірцем, будує кораблик за корабликом.

Хтось гукає на Мурика:

– Мурцю, де ти?

Звичайно, мама. І чого вона турбується – йому так ніколи, а то певно молоко кличуть випити. Він зайнятий і не може озватися. Що ж його робити – не може та й годі?

– Шість! Годі! – каже Мурик. Швидко одягає свою маринарську курточку. – Завтра можна буде ще на підмогу послати стільки ж саме.

Довго думає, чи одягати черевики, але згадавши про маму – одягає. Забирає обережно кораблики і йде, співаючи по дорозі:

Тра-ра, тра-ра, тра-ра,

У бій, у бій пора...

Вже й труби затрубили

І барабани били –

Трам, трам, трам!

II

Пливуть кораблики, плывуть. Попереду «Тигровий», а за ним п'ять

менших. Вже поминули вулиці міста, вже вибилися на річку, вже по річці бурхливій – усе вперед, вперед, вперед. Так вільно корабликам: роблять, що хочуть. Поминають перешкоди, поминають людей. Лише в день сонце а в ночі зорі дивляться за ними і дивуються на їхню сміливість. Вони ж не знають, що Мурик обіцяв послати на підмогу їм іще шість таких самих молодців. То чого ж їм боятися – вперед! На першому дві гармати і тигр, на другому гармата і тигр, на решті – так само. І ніхто їми не керує: пустив хлопчик і спасибі йому. Пливають річкою і ростуть кораблики. Вже перший, як човник невеличкий. Вчора в ночі навіть дві русалочки упрохалися, щоб він їх підкатав. Він погодився і вони співали пісню за це, сидячи на човнику, прозиваючи у тій пісні їх кораблями:

*Ой, тигри, не равлики,
Наші кораблики –
Швидкі літуни.
Пливають, не гойдаються,
В хвилях купаються
І ми, і вони.*

III

«Чудо у нас на морі», – казали моряки, що виходили часом на берег, коли кораблі стояли у гавані. «Бачили ми, та й з других кораблів також бачили, що на морі з'явилися шість білих кораблів, шість лебедів морських. І ніяк не можна їх вловити: зблизька стріляють, а здалеку тікають. І нікого немає на них. Літають, мов ті птахи, по широкому морю. От так чудо». Казали про білі кораблі і морські розбишаки, і мріяли виловити їх, щоб взяти собі на послуги. Все море знало про кораблі, і тільки берегам було байдужно, що діється на морі.

Корабліки вирости, пливають... Перший з тигром на носі гордовито ріже воду, а тигр великий, стоїть, сперся передніми лапами об лямівку, б'є сердито хвостом у боки, зуби вишкірив, очі вогнями горять.

За ним п'ять тиграт і п'ять гармат. А навкруги море – море, а зверху небо – небо. Гуляй, де хочеш!

IV

Змовилися. Десять розбишацьких кораблів вийшли у море, щоб полонити білих. Повно людей з ножами, з рушницями, і кожна людина переповнена злобою проти невідомих. Кожний мав на думці своє. Одному ввижалося, що там багато добра різного, яке можна пограбувати; другому ввижалося,

що там пливе зачарована царівна, за яку можна взяти буде потому багатий викуп; третій думав, що там самого питва та найдків стане на багато років.

І тільки вагажок розбійників думав, що найкраще мати зачаровані кораблі, на яких буде не страшно грабувати звичайних подорожних.

Так десять розбишацьких кораблів вишли у море на лови за білими кораблями.

V

Море було тихе. Світив місяць. Білі кораблики стояли серед моря і не рухалися. Всі тигри спокійно лежали і дрімали. А на головному «Тигровому» кораблі зібралися Сирени. По серед них сиділа царівна моря і оповідала казки, а вони слухали. Вона, царівна, властиво корабликам оповідала свою казку і кораблики слухали.

«І як вам не докучить літати по поверхні моря», – казала царівна, – «стрічати старезні бурі і боротися з ними. У глибині нашого моря вічно спокійно. Там живуть усякі чуда, що повтікали з землі, на якій їм стало тісно, що повтікали з моря, з його верхів, де стало занадто турботно. Там живе мій татко, могутній і вічний господар моря. Там риби великі, всезнаючі, там великі піскові пустині і такі ж великі сади невиданих рослин. Пливіть до нас в глибину!»

Там нікому не «мало» і не «багато», там усім стане і ще лишиться, там немає рабів, що працюють на других, там кожний собі живе, як сам побажає. Пливіть до нас в глибину!»

Тигр прокинувся і забурчав. Підвів голову і насторошив вуха.

А в садах дзюрчать фонтани

І цвітуть морські тюльпани...

Риби сині, золоті,

З самоцвітами в хвості.

Пливіть до нас в глибину!

Щось тихо гурчало, наче веслами працювала чимала громада. Тигр загарчав і поворушив хвостом, кинувши дві смуги зеленого світла у море зі своїх очей.

Там ми знаєм, що то жити,

Там живуть з водою квіти,

Там живуть казки, пісні, –

Тихі й буйно голосні.

Пливіть до нас в глибину!

Чорне кільце облягло білі кораблі. Плескають весла водою. Тигр сердито б'є хвостом по боках і виє... За ним виють усі тигри на кораблях, всі п'ять тигрят. Всі вони кидають у море по дві смуги вороже червоного світла зі своїх очей. Стріляють гармати, а царівна і Сирени парою сідають на море і зникають у воді. Тільки й чути:

«Пливіть до нас в глибину!»

VI

Тигрів на кораблях повбивали. Кинулися шукати ворогів, ломили все по дорозі, а так, як нікого не знаходили, то вбивали одне одного... Ніхто бо не вірив, що на кораблях нікого і нічого немає. Ватажок ледве припинив своїх розбишак. Ті погано лаялися і довго не вірили і йому й собі, що на кораблях так нічого і нікого не було.

VII

Виставили чорний стяг на Тигровому кораблі і поплили грабувати. І ніхто не міг їх виловити – так швидко літали кораблики: близько стріляли, а далеко тікали. Морякам життя не було од них. І так минуло чимало літ.

VIII

Трапили якомсь білі кораблики у рідну течію і почали зменшуватись. І якоюсь силою невідомою зменшувались і минулі роки з розбишаками, і якимсь вітром надзвичайним їх пограло вгору проти течії. Вийшли з моря у річку, річкою пливли довго поміж розбитими крижинками і танучим снігом. Потому ще зменшилися і трапили у згони якогось міста, де їх викинуло просто на брук на якійсь вулиці. Вийшов хлопчина у матроській курточці, видно погуляти, бо було тепло і сонечко світило, як і завжди весною. Кинувся він уперед і крикнув:

– Мої кораблики, всі шість мої...

Потому спинився, штовхнув їх ногою у болото і сказав:

– Повно сміття, розкислі і брудні.

А він не знав, що той смітник – то страшні розбишаки, що стільки шкоди наробили у морі.

І що тигрів вони теж убили.

Бо то був Мурик.

Чернігів, 20.VI.1919 р.

Війна

Зібралися раз королі з карт – аж чотири, – та й хвалиться:

– У мене дом, – каже бубновий, – як подушечка з червоним сукном.

– А у мене, – каже червенний, – як макітерка уверх дном.

– Що там – от у мене дом, – каже піковий, – як піка догори го-стряком.

– А у мене, – бухає тrefенний, – дом так дом, як трилистничок над лужком.

– А ви зато чорні, як цигане! – скрикнули разом бубновий і червенний.

– А ви хоч і червоні, та розуму у вас того, як на долоні і не видно. Розгнівались червоні, сопуть і кажуть:

– Давайте воювати!

– Давайте, – кажуть чорні.

Скликали вони своє військо, червоні і чорні. Королев своїх посадили дома хазяйнувати, а короленків на війну забрали. Стали рядами – червоні проти чорних – спершу: двійки, трійки, четвірки, а потому п'ятірки, шестірки і сьомки, ще далій – вісімки, дев'ятки і десятки, а за всіма ними уже по два короленки і по два королі з кожного боку – червоного і чорного.

– А ну підступайте! – гукають чорні.

– А ну виходьте! – верещать червоні.

– Ми вам покажемо...

– А ми побачимо!

І почали битися.

Билися, билися, аж у хату вбігло молоденьке кошеня, поглянуло на те, як карти б'ються (воно не знало, що карти звикли до того, щоб битися) і подумало, що то у них забава така. Почало й саме гратися. Стрибнуло і вхопило зубами якогось короля, шпурнуло їм, а тоді як шурхне у купу і полетіло військо у різні кутки.

Добре розгулялося кошеня, та прийшов хлопчик, прогнав його, позбирав карти, помішав червоні з чорними, бо він не знав, що у них війна була, і почав будувати з них хатки.

Так скінчилася перша війна.

Аж тут мама.

– Ти навіщо новенькі таткові карти взяв? – спитала мама у хлопчика.

– Я ще вчора... і забув покласти, – сказав хлопчик.

– За те, що займаєш без дозволу – стань у куток.

Хлопчик став, а мама взяла карти і вийшла.

Потому скоро повернулася знову і вибачила синові його провину.

Так скінчилася друга війна.

Після того війни на світі вже ніколи не було.

Чернігів, липень 1919 р.

Водичка Молодичка

I

Жив на селі старий дід Кострика. Була у його і баба – Костричи-ха. Старенькі обоє, старенькі, а жити ще хочуть. У них і хазяйства того, що хатка кривобока, курочка кривоока, та кицька – Чорнявка, та собачка, що вже давно не гавка, та ще півень з червоним гребінцем.

А все ж баба любила своє хазяйство. Порається у городі було ці-лесеньке літо і доглядає всіх і все.

Та каже до собачки:

– Ти мені гляди – Чорнявки не займай, курочки доглядай, стережи хатки, а за це тобі от і шматочок папки...

Та й кине хлібця.

А у собачки хвіст кудлатий, увесь у реп'яхах. Вона встане було, помотає своїм хвостом, як помелом, з'їсть хліб, і знову ляже у затінок, та й спить.

А баба кого не зустрине, та так хвалиться:

– Злющий у мене собака, злющий, аж у роті чорно, мух навіть кусає і ніколи не гавкає, спати не заважає.

А він просто був старий і лінивий собака.

Дід Кострика не любив поганого пса. Так що ж з бабою робити?

Дід своє діло знав. Поможє бабі у важкій роботі, коли треба город копати або води з колодязя принести, а там торбину на плечі, сокиру за пояса і пішов до лісу... До дому над вечір приходе, разом тоді обідає і вечеряє.

У лісі дід дрова рубав. Нарубає сухиря з дерева, накладе його цілі купи, а тоді до дому зносе помаленьку. З того вони і жили. Поміняють потім сусідкам сухирь на борошно, на крупу, на сало... І їсти є що, і палива собі на цілу зиму стає.

Тихо і мирно все було.

Ліс прастарий і великий – од села недалеко. Ціле літо дід працює.

То там, то в іншому місті накладає цілі купи дров. Що трохи в літку позносе, а то все до першого снігу полишає, коли саночками, хоч і без коня, але легше звозити. І на селі любили старого діда Кострику. А діти просто проходу не давали: дід лісові казки знав. Про всякі дива наскаже – про Лісовика, такого кудлатого, зеленого, як старий мох... Він його на власні очі бачив і розмовляв з ним.

Каже було:

– Він бігає на одній нозі, а швидше за всякого; дивиться одним лише оком, – а бачить крізь увесь ліс і навіть те, що під землею робиться; має одне вухо, а чує як діти у селі вередують; має одну руку і то ліву, а дерева з корінням рве.

Частував мене навіть один раз стравою. Так хай йому цур! Таке гірке, стільки там перцю, що я два дні роззявивши рота ходив, та холодну води пив. Таке пекло. Аж потому баба дала свяченої води і воно перестало. Тоді тільки я доміркувався, що то за перець був. Звичайно, чарівний.

Діти сміялися, а все таки боязко було побачити того чарівника.

II

Довго сьогодні ходив дід у лісі. Так йому чогось нудно було. Вже далеченько і зайшов, а все ніяк не збереться до роботи. То дерево якесь високе і не хоче дід лізти за сухирем, то якесь криве і дуплясте, то сухиря мало і не варто лізти. А в лісі ні легіт не вйне. Тільки пташки щебечуть, і то лінуючись. День був страшенно пекучий і хотілося старому пити, а поблизу ні краплиночки тобі водички. Так і йшов старий Кострика. Чи багато, чи ні поминуло того часу, але дід уже зовсім притомився. Одне, що пощастило, то надивав лісовий струмочок. Так тут прохолодно, така чиста водичка, такі гарні кущички навкруги поросли, що просто любо. Дід так і повалився з бережку. Трохи оддыхав, сили набралось, витрусив з торбини окраець хліба і почав жувати. Здобув цибульки до хліба. Та так йому гарно!

Попоїв.

«А тепер і водичку нап'юся» – подумав собі. А водичка, як дзеркало, кожний листочок видно, кожну травинку. Та ще так ніжно дзюрчить водичка, як пісеньку співає.

Став на коліна дід, бриля побіч себе поклав, сперся руками об пісочок і схилився до водички. П'є. І так йому любо, так, наче хто сили вливає у його з холодною водичкою і така вона смачна.

Коли гульк на руки і не впізнав. То були сухорляві, з великими жилами, зморщені і якісь задубілі. А то тобі диво, наче у юнака – повні та сильні. Що вода йому скапувала з вусів, як він поглянув на своє лице, що одбивалося у струмку. І не впізнав. Молодець та й годі! На лиці тобі ні одної зморщки і вуса не сиві, а чорні як замолоду були.

Так зрадів Кострика, що схопився, та за бриля свого швидше. Захопив торбинку, сокиру і гайда до дому. Швидко йшов, пісень співав ще тих, як молодим був, а в ногах ні краплиночки втоми. Молодець та й годі!..

Радісно йому.

III

Поки прийшов Кострика до дому, то вже і сонечко почало сідати. Вскочив він у двір до себе, а там і до хати.

Сидить баба його біля столу, та старий очіпок латає, а біля неї Чорнявка-кицька дрімає.

– Добрий вечір, бабо! – каже він до старої.

– А яка я тобі баба! Де ми з тобою бабували? Ач який вишукався! – сердито спитала вона. Не впізнала свого діда.

– Та я ж твій дід...

– Глузуєш, синочку, – каже стара. – У мене волосся сиве, зубів у роті немає, а ти таке верзеш, що бог зна що...

– А чий це бриль, а чия сокира, а чия торбина, а чії чоботи на мені... Хіба ж є у кого такі подерті, як у твого діда?

І не слухає баба. Думає своє. Бачить справді всю одіж свого старого і вже плакати збирається – їй видається, що цей молодик убив її діда, пограбував, а тепер хоче ще її вбити.

– Змилуйся наді мною, чоловіче добрий, – заголосила баба і впала навколішки перед молодцем, – коли ти старого мого вбив, то пожалій мене! На що я тобі потрібна!

Бачить Кострика, що баба не вірить йому і почав її умовляти. Довго умовляв, поки вона не повірила, і то тоді, коли проспівав їй пісню, що вже всі інші у селі про неї. Вона сама ту пісню згадала і підспівувала.

Ходила Уляна

По ярмарку зрана, –

Ой, люлі!

Зустріла Уляна

Дмитра та Степана

*– Ходімте, Уляна
До нашого пана! –*

*А в нашого пана
Хата на помості...*

*Хата на помості.
Прийшла Свиня в гості, –*

*Коза в рукавицях
Ходє по світлицях...*

*Киця в черевичках
Лазє по полицках.*

*Полички звалила,
Шкоди наробила*

*Горщечки побила,
Панів побудила,*

*А пан ізлякався
Та в лози подався.*

*Та подався в лози
Рубати занози.*

*Занози рубати,
Кицю запрягати,*

*А Киця втікала
Та в воду попала,*

*І так ізробилося
Що Киця втопилася.*

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Ой, люлі!

Проспівали і повірила баба, що то справді був її чоловік.

Довго вони сиділи після вечері на дворі, під хатою. Баба випитувала про струмок і казала, пострікаючи. Вона почала гніватися на молодого.

– Що ж, гарний з тебе чоловік. Про стару мене забув і не приніс Водички-Молоднички.

– Та не було ж в чому...

– Хоч би в роті краплиночку... казала стара.

– Так я завтра ранком побіжу і цілий глечик тобі принесу...

– А я ще до вечора старою буду. Не хочу.

– Так підемо разом і я тебе приведу раненько до струмка.

– І без тебе знайду. Хазяйства немає на кого покинути, коли разом підемо. Та й їсти треба наготувати... і худобу погодувати, і город доглянути... Помолодів ти, старий, а не порозумнішав. Де ж, пак, разом іти.

– Я ж тобі покажу те місце, де струмок – от і швидше буде.

– Швидкий ти, швидкий. На язика тільки.

Плюнула на землю, показала язика старому, встала і пішла до хати. Розгнівалася дуже.

IV

Ще тільки сонечко встало, а баба вже достала із скрині новеньку хусточку, що вона лише до церкви берегла. Чоловіка розбудила і вирушила до лісу.

– Дивись, щоб тебе там звірі не з'їли, – гукнув чоловік до неї.

– Аби тебе не розкусили, – сказала стара, махнула рукою і пішла за ворота. Ще й глечика понесла на воду з собою.

Кострика взявся до роботи. Пополов город, води приніс. Сяко-тако наварив обід і чекає на стару.

А час все йде та йде.

Минула вже і обідня година, а жінки немає. Почав Кострика турбуватися. Попоїв того обіду, нагодував худобу, а сам все думає: мабуть, стару вовки з'їли – не знає вона лісу, може, зблукалася, а там і вовчику в зуби – гам!

Ось тобі і Водичка-Молодничка!

Коли сонце звертало уже на вечір, то Кострика замкнув хату і пішов до лісу шукати старої.

Сумний він ішов, голову до долу звісив. Не мав надії, що знайде свою жінку.

От уже й те місце біля струмка, де він учора воду пив.

Ходить край берегу і шукає старої. Почав гукати – нікого.

– Так я і думав, – сказав Кострика, – з’їли її звірі, бідну.

Уже сутеніло, коли раптом він наткнувся в одному місці на березі на новеньку хустинку своєї старої і на того глечика, що вона брала на воду.

Він підняв хустку і заплакав:

– Нема моєї старої!

Чує – щось пищить, тоненьким, дитячим голосом. Прислухався він – де воно. А голос ішов з під куща, може ступнів за десять од його. Він туди. І бачить: лежить маленька дитинка, дівчинка і плаче. А тут же і одежа старої. Одразу доміркувався Кострика, взяв дитину на руки і сказав:

– Цить, не плач! Не послухала, не хотіла разом іти... от і маєш!

Забрав усе і пішов до дому.

V

Не дурно сердився Кострика. Стара, як прийшла до лісу і винайшла струмок, то й почала з нього пити воду.

Напилася спершу і помолоділа так, як і старий, молодичкою стала, але вирішила, що цього мало. Спочила трохи, знову випила і стала молодією дівчинкою. Тоді знову спочила, набрала повний глечик води з струмочка, думаючи: «До дому заберу», а там припала знову до води і не зглянулася, як стала маленькою дівчинкою. Пострибала, покрутилася, метеликів половила і знову водички напилася... Хотіла встати, щоб до дому йти, аж уже й ходити не вміє. Немовлятком стала. Порачкувала трохи над струмком, розплакалася і заснула з горя.

Коли ж уже прокинулася і знову почала плакати, то тоді і знайшов її Кострика.

VI

Тепер вони і досі живуть у тому ж селі. Кострика працює, а старенька його виростає. Така гарненька і втішна дівчинка. Навіть худобу свою Кострика напоїв тою водою і вона вся помолодшала. Та обережно напував, щоб не зашкодило. Одна стара хата не могла пити і тому Кострика її полатав, а де – що й нове поробив.

Гарно тепер у дворі Кострик. Уже й на бідних не схожі!

Що то значить молода сила!

Чернігів, 6.VII.1919 р.

Спляча красуня

Присвячую
Григорію Холодному

Летів табунок горобців і жваво цвірінькав.

Під лісом побачили горобчики дівчинку-красуню, яка спала зачарована злим чарівником. Спала дівчина біля куща калини, а калина саме цвіла тоді. Дівчина була така гарна, така гарна, що навіть горобці, які дуже поганої думки про людей, і ті скрикнули разом:

– Чів, рік, чвікунчик,

Червень-червончик, –

Що значило по горобиному: «поглянь, яка вона гарна, як найкраще зернятко».

Вони ж найбільше любили зернята збіжжя. Так сказали горобчики і, як маком з достиглої маківки, обсипали навкруги дівчину:

– Вона буде нашою! – сказав найстарший горобець і надувся.

– Вона давно наша! – ствердила горобличка, крутнувши хвостиком.

– Давайте їй співати пісень, бо найкращі співи, то наші горобині... – сказали всі разом і почали:

– Цвірінь, цїрінь, чик-чаки...

Чи-ку, чи-ку, чи маки.

Чи цвіль, чи тїнь, чи пїнь,

Чи чорний, як чумїнь.

Щоб цю пісню зрозуміти, то треба бути справжнім горобцем, а досі цього ще нікому не хотілося і тому на українську мову вона не перекладена.

А горобчики все співали нової і нової.

Почули ворони у лісі, що горобці зчинили галас, та й гукнули одна до одної:

– Кра, Бра! Бра! Мра!

Це вже значило по воронячому – збирайся до купи усі та поглянемо, що діється. Певне горобці якусь поживу знайшли.

Так воно і вийшло. Вилетіли ворони, які теж не дуже любили людей за те, що кожного, хто неуважний, називали вороною і побачили дівчину.

Уподобалася вона їм.

– Гар-рна, гар-рна, – сказала одна.

– А що ті горобці співають, що ніби то вона їхня – зауважили ворони, бо вони трохи знали по горобиному.

– Дур-рні! – вирішила перша.

– Пр-роженемо, пр-роженемо їх, – кинулись ворони на горобців.

Горобці налякалися і повтікали, а ворони сіли навкруги дівчини і почали балакати.

– Корряк! – Сказала одна.

– Крим-кпроки! – Сказала друга.

– Крила, крила! – закричали усі.

Це значило: що дівчина буде нашою і нікому її не віддамо. Почув це ведмідь у лісі та й подумав: чого то ворони галасують, може вони смачну їжу знайшли, треба подивитися.

І пішов.

Пошкріб лапою потилицю, як побачив людину, бо теж не любив людей. Вони мед у пчілок забирали, та й лаялися, як штовхне було людина людину. От ведмідь, не баче, куди лізе! – казали вони. А хіба ж це кому приємно, як про його дурниці кажуть?

Та вже такою гарною видалася йому ця дівчина, що він вирішив: «буде моя і нікому її не відступлю». Надійшов до дівчини, стукнув лапою по землі і заревів сердито:

– Геть мені, сажотруси, крила пооббиваю!

Сажотрусами він ворон прозвав за те, що вони наче у комин лазили – сіро-чорного кольору були.

Ворони налякалися і полетіли. Ведмідь сів біля дівчини, молотив лапою по землі, притупцьовував, та все гримав:

– Ніхто не підходь, – ребер-рця поламаю, вуха покусаю, роги позбиваю, р-р...р...р!

Проходив на той час лісом мисливий з рушницею. Почув голос ведмедика (а голосочок, як гармата бахкав), зараз же кулею наладнав рушницю, вийшов і стрельнув у ведмедя. Трапила куля ведмедика в ногу. Заревів ведмедик та тікача до лісу.

А мисливий як побачив красуню дівчину, то забув і про ведмедика.
– Гарна! – Сказав собі мисливий. – Ця дівчина буде моєю, вже нікому і ніколи її не віддам. Побудую тут хатку, тоді збуджу її та й будемо у двох жити.

І почав хатку будувати. Настягав колод, що нарубав сокирою (а у його й сокира була), наносив моху, листя пахучого, квітів різних.

Три дні майстрував і зробив таки хатку, хоч і невеличку, а жити у двох можна.

Тоді почав будити дівчину.

– Вставай красуне... Я добрий. Я тебе, як рідний, люблю! Я хатку побудував, я ведмедя прогнав. Ти тепер моя. Вставай!

Прокинулася дівчина – вона аж триста років спала по волі злого чарівника, прокинулася, поглянула на мисливого і спитала:

– А хто ти такий, що я твоя?

– Я мисливий... Я людина, що найбільше правди каже... Я ведмедя од тебе прогнав...

А ведмедик вийшов та й каже:

– А я ворон прогнав.

Прилетіли ворони, та й кажуть:

– А ми горобців прогнали.

Прилетіли горобці, та так же щебечуть:

– Ми тебе першими знайшли і ти наша! Ми тебе першими знайшли!

Дівчина послухала усіх і сказала:

– Коли я спала, то і горобці, і ворони, і ведмідь, і ти, мисливий, казали, як хотіли, а тепер і я скажу, що я своя, а не ваша.

Встала дівчина і пішла в люде.

А мисливий накинувся на ведмедика, ведмедик на ворон, ворони на горобців – таке зчинилося! Почали ганятися одне за одним, а може, ще й досі ганяються, коли не притомилися або не порозумнішали.

Красуня ж дівчина була Україна.

Чернігів, 26.VII.1919 р.

Музики

Це було улітку. На дворі тепло, день робочий, саме жнива, і на шляху нікого немає. Може, так зовсім нікого б і не було, та коли самотою йде собі Скрипка і грає:

*Ті-лі, ті-лі, –
У двох жили!
На весіллях танцювали,
Млинці медом запивали.
Ті-лі, ті-лі, –
В добрі жили!*

Ще багато про що розповідала Скрипка: що музика-хазяїн занедужав, що продав її комусь другому, і що той другий зовсім ніколи не грає на їй. Лише не встигла Скрипка усього проспівати, як стрічає її Бубон, тай бурчить:

*Ой чи-чи-чи, чи так, чи так,
Чи бу-бу-ва з гречки та мак...
Чи мо-може й таке прийде,
Що положе й хвостом змете.*

– Драстуйте!
Привіталися одне до одного.
– Ку-куди це, пані, йдете? – спитав Бубон.
– До царя Гороха, кажуть, що він сумує дуже і що привітає гаразд того, хто його звеселить, – сказала Скрипка.
Бубон крутнувся на одній нозі, та й каже:
– Ходім.
Пішли.
Скрипка іде, та так весело співає:

*Будем їсти, будем пити,
Будем в золоті ходити!*

А Бубон усе одне та одне товче:

*Можє хто і чуба збуде, –
Побачимо, як там буде!*

А ж на зустріч їм біжить Дудка. І носом і на всі пищики грає:

*Хурли, хурли.
В хлівах сопли;
А полізли у хорому,
Наробили танцю й грому.*

Знову:

– Драстуйте!

А Скрипка і Бубон одказують:

– Не застуйте, а то і так темно.

Дудка свиснула і каже:

– Бач, голий як бубон, а гострий, як бритва!

Бубон аж задуднів з пересердя.

– Ах ти ж дудка-халабудка, ніс просяний, хвіст шкіряний. Я з тобою балакати не хочу...

– Та годі, – каже Скрипка.

І сказали Дудці, куди йдуть. Дудка зраділа і пішла з ними.

Ідуть і співають:

Скрипка –

Будем їсти, будем пити,

Будем в золоті ходити!

Дудка –

Хурли, хурли.

В хлівах жили;

А тепер царю Гороху

Заспіваємо «Солоху».

Бубон –

Можє хто і чуба збуде, –

Побачимо, як там буде!

Так прийшли і до самого царя Гороха. А він і справді сидить похнюпившись, руки позвішував, що з рукавів горошинки сиплються; ноги позвішував, що через штанини горох падає, сам позеленів. Небо над ім. горохове, земля його власна – горохова і навкруги горох. Прийшли наші молодці та разом і вклонилися:

*Бубон –
Бам, бам!
Щастя вам!
Скрипка –
Клім, клім!
Годі будь м'яким.
Дудка –
Хурли, хурли,
Щоб здорові були!*

І почали разом царя Гороха звеселяти:

*Скрипка пищить.
Дудка тріщить.
А Бубон так бахає,
Що аж горох з неба падає.*

Цар горох осміхнувся, спочатку ногами притупцював, а там і танцювати пішов. Так стрибає, язиком ляскає, в долоні плеще, аж любо!

– Ой, годі! – гукає Горох до музиків, – а то розсиплюся.

Та наші, мої не чують – грають, та й годі. Танцював Горох, танцював, а далій, як підстрибнув у гору, вдарився головою у горохове небо і розсипався горохом, та не простим, а золотим. Бо він же царем був! Оттоді і музики перестали грати. Набрали повно зернят золотого гороху і повернули до дому багатіями. І вже, коли йшли назад, та співали, то і Бубон весело приспівував:

*А я ж казав, що так буде,
А я ж казав, що так буде!*

Чернігів, 17.XI.1919 р.

Ма-зол-ке

– Ой, Боже-ж мій! Боже-ж мій! Що ж це воно буде? – голосила старенька баба Марійчиха, бігаючи по своєму дворищу. Виходили сусіді, ставали кожний біля свого плоту і розпитували.

– А що? – питала сусідка Івга, жінка коваля.

– Чого це ви, Марійчихо, так бідкаєтесь? – питав з другого боку Семен Бондар.

– А що там сталося? – питав рибалка Микита.

Баба Марійчиха бігала та жалілася.

– Вісімдесят років живу тут над річкою, а такого не чула... Зараз оттут був... Прийшов і каже, що він Ме-ке-ке! Старий... На голові якась макітерка одягнена. Штани зверху пухирем надулися, а на колінах мов дудочки... На ногах чоботи блискучі... кептар цяцькований, хутрянний і з величезними кишнями... А говорить, таке говорить, що не розбереш... Що ж це воно буде – скажіть мені?

Сусіді не знали, що воно буде і низували плечима.

А то просто був Макарь-золотий кептарь. Жив він у городі крамарем. Надокучило йому тим крамом торгувати – і надумався він бути чарівником. Начитався казок страшних і побачив, що чарівником не трудно бути. Іван-дурник в одно вухо конче влазив замурзаним і поганим, а з другого вилазив красунчиком, то чом же він гірший за Івана-дурника, – подумав собі так крамар.

– Нехай дурні у вухо лаять, або таргани, а я не полізу. Ще трапиш у чужу голову через одне вухо, другого не знайдеш, щоб вилізти, так потемки все життя і проблукаєш. Я зроблю інакше! – сказав Макарь-золотий кептарь. І перше, що він зробив – взяв папірчика і написав на йому (він і письменний був): «Макарь-золотий кептарь»; потому позакреслював у кожному слові частинку і вийшло у його – «Ма-зол-ке».

– Поки що годі! – сказав сам до себе і пішов з города у світ, шукаючи пригод, здавши крамницю на свою жінку крамарку.

Чи довго йшов, чи ні, але трапив у велике село, де жила баба Ма-

рійчина. Пройшов трохи селом, спинився біля її дворища, згада, що він голодний і увійшов до баби Марійчихи. Увійшов та й каже:

– Дмехліміка!

Це мало значити: дай мені хліба, молока і каші.

Марійчиха, як почувла таке, – мало не впала: так злякалася. А потому й питає;

– А хто ви будете?

– Ма-зол-ке! – крикнув до неї крамар.

Поліз сам у комору, знайшов їжу, наївся і пішов собі, наче так і треба, навіть не подякував бабі.

А вона так налякалася, що тільки потому вже вибігла на двір і зчинила галас, який почули сусіди.

Та на тому не скінчилося. Макаръ-золотий кептар, як побачив, що людям чогось страшно, – пішов на другий кінець села, увійшов до найкращого дворища, та як почав белькотати по своєму, що хазяїн налякався і втік з родиною, куди видно. А Макаръ оселився в його хаті і надумав:

– Тут буде моє царство!

Прикликав старшину до себе, наказав йому, щоб той назавтра сход зібрав, а сам у вечері сів і склав таку промову до людей:

*Я-ма, сла-вла,
Я-ве-чар-ник;
Ма-зол-ке-я-буд-зва,
Буд-зва-жи-повік.*

*Ту-сво-збуд-ца,
Мо-кра-на-чу...
В-щен-я-вини-зли-ство, –
Он-чо-я-скінчу.*

А на звичайну мову, то воно було складено так:

*Я Макаръ, славетний владця,
Я ведикий чарівник;
Ма-зол-ке я буду зватъся,
Буду з вами жить повік.*

Тут свою збудую царство,

*Мови кращої навчу...
Вщент я винищу злидарство, –
От на чому я скінчу.*

Назавтра дійсно зібрався сход. Він зійшовся біля школи на муріжку. Гомоніли люде, радилися про між себе, а ні до чого не прийшли, як і звичайно люде. Коли з'явився Мазолке, то так ніхто і не знав, що йому сказати. А він вийшов, став на середині і забалакав, – всі стояли і роти порозчиняли. Коли Мазолке скінчив, то всім якось страшно зробилося. Дехто, неполітично, втік до дому, дехто уперто чухав голову, а дехто надійшов до Мазолке і став поруч з ним.

– Всіх моїх прихильників, – прохаю стати праворуч, – гукнув Мазолке.

Люде посунулися праворуч; хто спився, то того більше лякливі підганяли у спину або тягли за рукав.

– Тепер, хто найбільше прихильний, – станьте ліворуч, – знову гукнув Мазолке.

Всі люде посунулися ліворуч.

– А тепер усіх моїх приятелів, – прохаю стати проти мене, – знову промовив Мазолке.

І всі люде стали проти самого носа у Мазолке.

– Тепер розбігайся! А коли покличу, щоб всі тут були!

І всіх наче хто мітлою вимів.

Мазолке пішов до дому.

На другий день Мазолке прикликав знову старшину і наказав, що до нього у вечері прийшло двадцять молодих хлопців і стільки ж дівчат.

Хлопці і дівчата зібралися.

Мазолке до них промовив:

– Щоб від нині ви не співали своїх пісень.

– Добре! – крикнули всі разом.

– Щоб не витрачали даремне часу на довгі слова.

– Добре! – знову повторили всі.

– Тепер починайте... Підходь сюди... Як тебе звати?

– Михайло Ільків Жарко.

– Миж будеш зватися... Другий!

– Терешко Иван Жолудь.

– Тиж! Третій.

– Кирило Уліанів Мазь.

– Кум! Четвертий...

Так усіх поперевертав Мазолке, а потому навчив співати по-своєму пісню:

І шумить і гуде

– Починайте, – сказав він і сам заспівав:

*І-шу-іг-дрі-до-щід,
Ах-ме-мо-та-до-до-де?
Обіз-коза-по-сол-меду:
Гу-гу-ді-я-до-до-ду!*

Ледве удержувалися од сміху хлопці та дівчата, але все ж співали.

Назву села теж перевернув по-своєму Мазолке – замість «Старих погорільців» назвав «Стапог».

І не довго прожив Мазолке на селі, та наробив такого, що усі схудли: не спали, не доїдали.

Лише по святах дозволив Мазолке людям балакати по людському. А свят тих мало було. Старі свята велів скасувати. Полишив тільки день народження Мазолке (або Малий Мазолке), день іменин Мазолке (або Великий Мазолке), і день спочинку Мазолке (або тихий Мазолке), – от і все.

І трапилось раз, що на сході Мазолке чхнув. Не велика то біда чхнути, але чарівникам того не вільно робити. Якраз там була баба Марійчиха, що стояла поруч з Мазолке. Як чхнув він (а це було в будень), то Марійчиха і скажи (стара вже голова в неї була):

– Бувайте здорові, паночку!

Всі засміялися, а потому і забалакали по звичайному, як і колись балакали.

Мазолке почав кричати по-своєму.

Лиш де не взявся здоровенний хлопець, здається, що навіть Кум; схопив Мазолке за комір, та і повів за село щоб вигнати.

По дорозі він пручався, але треба було йти.

Мусив з неохотою повернути у город. Став знову крамарем і на вивісці, що над крамницею, написав здоровими літерами уже так: «Маркарь-золотий кептарь».

Без скорочення.

Чернігів, 19.X.1919 р.

Циган і Чорт

Посварився Циган із Чортом і вирішили помститися одне на одному. Хоч це було і погане бажання, та воно ще й досі має свої права. Бо Циган був чорний і хитрий, а Чорт, як і всі чорти, – червоний, у чорних плямочках, і дуже гарячий.

Стрілися вони на другий день після сварки. От Чорт і каже:

– За те, що ти мене образив першим, то мусиш першим і на собі повозити.

– Добре, – каже хитрий Циган, – але ж ти мене теж образив і мушиш також на собі повозити.

– А чим я тебе образив? – питає Чорт. (Бо Чорти думають, бо вони нікого ніколи не ображають).

– Ти сказав що: мого батька повісили, а я обірвався... От і образа. А тебе я нічим таким не образив.

– Як? – аж скрикнув Чорт, – а хто сказав, що мій татко лисий, що моя мама лиса, що вони живуть на Лисій горі, що я теж незабаром буду лисий і що моє прізвище буде не Чорт, а Лисин... Це ж образа більша, ніж твоя, що я тобі сказав. От ти мене першим і мусиш везти.

– Добре! А чи довго?

Чорт подумав.

– Ні, недовго... Поки я усіх українських пісень проспівую.

Знав добре чортяка, що ні в кого немає так багато пісень, як у народу українського.

– Що ж, – мовляє Циган, – як так, то й так... Добре! Сідай!..

Чорт скочив Циганові на плечі і почав співати, та ще повагом, та ще й з приспівками. А сам поганяє бідного Цигана.

Минув день, минула ніч... Настав і другий день, і друга ніч поминула, а Чорт усе співає та співає... Як дійшов до коломинок, то аж упрів бідний Циган. Та що там! Чорт, мов горохом кидає:

*Коломия не помя,
Коломия місто...
В Коломії дівчатоньки,
Як пшеничне тісто.*

Уже й багато царств поминули, багато морів та океанів навкруги оббігли, а Чорт усе співає. Різні народи посміхаються з Цигана, що Чорт йому таку роботу завдав... Бо всі вони хоч трохи знали, що вигадливі ті українці на співи. А що ж робити? – біжить Циган. На кінці четвертого дня уже ледве дихає... От-от упаде. Та нарешті Чорт останню українську пісню доспівав.

Циган спинився, мало не падає. Зліз Чорт тоді з Цигана, та ще й кепкує:

– А що, – каже, правда, що співоча нація?

– Співоча, то співоча, – відповів Циган, обтираючи піт з лица, – та все-таки не нам Циганам рівня. Зрештою побачиш... дай тільки на шию сісти... Ану, схилийся!

Схилив, на горе, Чорт шию, а Циган мерщій на ноги.

– Ну, рушай, повертайся!..

І почав співати:

*Жив собі циган бідний,
З ним жила циганка.
Його звали Макарем,
А її Маланка.
Наша пісня гарна й нова,
Починаймо її знову:
Жив собі циган бідний,
З ним жила циганка.
Його звали Макарем,
А її Маланка.
Наша пісня гарна й нова,
Починаймо її знову:
Жив собі циган бідний,
З ним жила циганка...*

Спочатку Чорт сміявся, і різні народи сміялися з Чорта, а потому так усім надокучило, так надокучило, що пішли навіть Чорта визволяти... Хоч і не любили його дуже. Боялися, як Чорта. Через тиждень ледве вловили їх і то у Московщині, бо там саме війна була. А коли у Московщині, буває війна, то б'ють кого попало. Так от там і Цигана побили, а Чорт утік до себе у пекло, та так дякував Московинам за їхню послугу, що в подяку навчив їх лаятися найкраще за всі народи. Коли не вірите, то спитайте у інших. Українців і досі любить, а про Циган так і чути не може. Брехуни – каже.

Чернігів, 25.II.1921 р.

Добро

З давних давен сиділо Добро на землі і зсихалося. У тому місці, де воно сиділо, – люде смітника зробили: зносили туди різні ганчірки, битий посуд; золу з грубок вигрібали і все туди, де сиділо і зсихалось Добро. Часами воно ще й блищало проти сонця або місяця, але на те ніхто не звертав ніякої уваги. Просто казали: «не все те золото, що блищить», і заспокоювалися. Та не заспокоювався один справжній Чарівник. Він був тому справжнім, що довго жив на високій горі у величезній крижаній печері, нікому не служив, роботи ніякої не робив, а тільки вигадував чари.

От раз і вигадав таке: напав у ночі на людей, полонив їх і давай добру навчати. Як тільки хто з людей, було, забуде, що Чарівник слідкує за ним, і зроби щось по людському, то Чарівник його зараз же за чуба або в куток на дві години поставить – ще й коцюбу у руки дасть, щоб більше сорому було.

Люде, як люде, часто забували, що вони в Добрі живуть і все шкодили проти приписів Чарівника. Стогін стояв по всій країні, а Чарівник уперто казав: «Треба лише звикнути. А звикнути до всього можна, навіть до Добра. Коли ж ви до такого не здатні, то за кару вас до раю запахторю – гірше буде, побачите!»

Робота навкруги аж кипіла, – не ставало кочерг, так ковалі у день і в ночі кочерги робили.

– Дядю! – прохалися люде у Чарівника. – Чи не можна... того, щоб ви добро не робили, або вже хоч менше, щоб звикнути. От же всяка птиця і звірина без Добра живе і якось виходе... Подумайте!

– Не можна! – упевнено казав він. – Бо така вже наша лінія і ми інакше не можемо. Без добра – це все одно що без голови: нічого путящого не придумаєш...

Пізніше Чарівник зрікся цієї думки, а на початку він гостро тримався. Не підступитесь!

А Добро тим часом сиділо на тій землі і зсихалося. Уже таке маленьке було, як олив'яний гудзик.

Та на тому смітнику, де зсихалося Добро, часто ходили Ганчірники. От гребеться один з них, гребеться. Аж і вигріб Добро. Покрутив, подивився, хотів полизати, та глянув на папірця, що тут же на дереві приліплений був і на якому стояло:

Пошесть!!!

Пийте лише варену воду!

Мийте руки з милом!

Ганчірник уже кілька днів взагалі вареного і в очі не бачив, руки також не мив, бо мила не було, а все ж полизати побоявся: «Хай йому біс – ще хто побачить!» Сховав до кишені вигрібок і подумав: «Так собі, дурничка... гімназисти колись носили».

Прийшов ганчірник до дому. Аж синок його – Юхимко – так же гірко плаче.

– Чого ти, синку? – спитав він у його.

– Чого... – хлипає Юхимко. – У мене ззаду, у штанцях немає гудзика... І сорочку ви-и-дно-о-о! А хлопці дражнять.

Татко, як татко, взяв велику голку, сказав синові, щоб він шматочку поміж зуби затис, аби розуму не зашити, і, не скидаючи синові штанців, пришив того гудзика, що знайшов.

Юхимко вийняв шматочку з рота і засміявся, полапавши новинку.

Татко теж показав на гудзика і промовив:

– От Добро, так Добро, а його ніхто й не бачив... І не знав куди й приткнути... Що значить людина – до всього своїм простим розумом дійде! Юхимко ж так завше і гуляв – рука в заду. Боявся Добро загубити.

Чернігів, 18.III.1921 р.

Клонім

Тільки вчора народ обрав Короля, тільки вчора у честь його величності грали музики і горіли різнокольорові вогні, тільки вчора народ кричав – «Слава нашому Королеві!» А от сьогодні сидить молодий король у парадному залі та плаче. Невже його не тішить золотий трон, який потішав стількох королів – його батьків, дідів та прадідів? Невже не подобаються розкішні шати та дорога корона з самоцвітами? Невже не мила та покірливість його міністрів, що звичайно бувають багатословними, шкодливими та сварливими до громади, а тепер стоять перед ним тихо, так тихо, як би нікого й не було. Невже це засмутило Короля?

Біля його ніг сидить писар, що вмочив перо у атрамент, наготовив силу паперу і, роззявивши рота, слухає навіть дихання Короля. Перо у писаря висихає, а Король мовчки плаче. Писар знову обмає перо у атрамент і знову чекає. Сподівається великого слова Короля.

З другого боку королівського трону примостився блазень і хитра посмішка кривить його уста. Одразу пізнати, що він готовий кожний маленький дотеп Короля подвоїти і потроїти, що він готовий висміяти невдатне слово кожного дворака... Але поки що надаремно. Блазень починає вже зневірюватися. Кожного разу, коли новий Король сідає на трон, то він сподівається чогось мудрого і кожного разу гірко розчаровується. Уже він згадує про те, як одного разу, ще малим, увійшов до покою померлого тепер короля, татка сьогоднішнього, молодого. Як страшенно здивований спинився перед тим, що побачив. Старий король спав на ліжкові з величезними окулярами на носі. Ті окуляри налякали його. Тільки він надійшов до ліжка, щоб взяти черевики короля, аби їх почистити, як сам король прокинувся. Він схопився раптом і сів, звісивши ноги додолу. Од раптового руху окуляри впали на шовкову ковдру й король моргав своїми підсліпуватими очима, дивлячись на хлопця.

– Що ти тут робиш? А, це ти, Єгор... Налякав мене... Мені снився такий чудовий сон. Бачиш, як я сплю без окулярів, то я настільки слі-

пий, що не бачу ні одного сну. А тепер от що ночі мені сняться найкращі сни. В окулярах я бачу найменший сон, що приходить до мого покою.

Хлопчина стояв з черевиками в руках і не знав, що робити. Нарешті вийшов. Довго йому кортіло якось надіти окуляри короля. Довго він не міг зважитися. Але от нарешті окуляри у його. Він вкладається на свою постіль і засинає з окулярами на носі: йому сниться чудовий сон, але раптом він прокидається от болю. Здоровенний гайдук короля держить в одній руці окуляри, а другою шмагає хлопця нагаєм. Він схопився і благає його вибачити. Але сердитий король стоїть за плечима у гайдука і наказує: «Бий його, бий. Нехай не краде королівських снів».

Король плаче і в залі уже кілька годин панує мертва тиша, яка тільки наповнена королівською розпукою та хлипанням. Ніхто не сміє порушитися, ніхто не сміє прошепотіти зайвого слова. Лавами стоять міністри, камергери, камер'юнкери, імените дворянство країни; поміж ними розсіпані, як квіти, їхні прекрасні дами... Словом, усе те, що у життю багато галасує, робить багато зла і не менше глупоти, – стояло перед королем. Вже кілька годин країна спочивала од влади, насолоджувалася повним щастям і наївно думала, що за таким добрим королем буде найлегше жити. Та вони не знали, що діється у палатах. Вісімдесят п'ятий раз висох атрамент на пері у писаря і вісімдесят шостий раз він обмочив його знову у каламарі, але у цей саме час наперед протискався нечутною ходою прекрасний молоденький паж, ніжним рухом скинув капелюха з м'якими перами і, низько уклонившись, промовив ясным голосом:

– Що так засмутило нашого Короля? Я вже більше не можу знести такого горя... Я готовий своєю шпагою знищити найлютішого ворога, якого має наш Король... Знищити або загинути!

І з цими словами паж гордовито випростався і хопився за держальце своєї блискучої шпаги.

Король одвів од лица долоні, ласкаво посміхнувся до пажа і стиха промовив:

– Ти люба моя дитино і я сердечно вдячний тобі за твоє бажання обороняти Богом даного короля та королівську державу... Але мого смутку тобі не розвіяти, не піднести його... Я мушу... Ой, що я мушу!
– Писати закони! Закони! Закони!

– Писати закони! – прошепотіла зала. – Творити суд, карати і милувати.

– Так, я мушу писати закони... Але я не знаю, як написати закони.

І вони є моє найбільше горе та нещастя... Вони є моїм ворогом, якого тобі не подолати зброєю, мій прекрасний паже... Ти плачеш!...

Тут знову Король гірко заплакав.

– Він не може писати закони, – знову почулось у залі. – бідний Король... Молодий і бідний!

– А як же можна прожити без писаного закону! – кинув блазень і заторохкотів дзвіночками.

– Без писаного закону годі прожити, – сказала зала. – Без писаного закону усе переплутаєш... Взагалі без влади та без закону – усе чисто переплутаєш!

Король підвів голову і знову промовив:

– Я хотів би написати, що всі цяцьки – є приватною власністю... Але як же це може бути? Раптом мені сподобається якась цяцька, що є у підданця моєї держави і я, Король, не зможу її одняти... Що ж тоді вартий цей трон і ця корона? Що тоді я сам? Коли ж напишу, що цяцьки належать усім, то перший ліпший підданець моєї країни буде мати право взяти мою найкращу цяцьку і я не смію оборонитися нічим... Де ж тут справедливість, де ж тут охорона влади? Це ж буде проста розпуста, яка знищить добрі серця мого народу. Знищить...

Знову Король ще гірше заплакав.

Наперед виступив старий і хитрий міністр, увесь вицяцькуваний золотом. Згорнувши руки на грудях навхрест (так вимагав етикет країни), – низько уклонився Королеві і промовив:

– Ваша величність! Як ви хочете – так і можна написати. Це нічого не пошкодить вам, ваша величність...

– Як? – крізь сльози спитав Король.

– Так... до такого закону треба лише додати невеличку примітку, що цей закон не торкнеться короля... Тут ваша воля... Тільки примітку.

Міністр лукаво посміхнувся і знову вклонився Королеві. Королю видалось, що він бачить перед собою хитрого лиса, а не міністра; він навіть, як на полюванні, полапав навкруги, шукаючи рушницю, але через хвилину – Король сміявся.

– Писар, пиши! – всі цяцьки є міцною, приватною власністю... Ніхто не має права не одняти їх, не купити, без згоди на те господаря... Нашим виконавчим органам добре слідкувати за цим законом і накладати кари на неслухняних. У перший раз сто золотих у казну; у другий раз сто золотих у казну і заборону два дні їсти; а в третій раз сто золо-

тих і позбавлення волі. Примітка: цей закон не торкається особи короля, який має право робити так для себе, як це йому подобається. Точка.

Помовчав трохи Король і знову заплакав. Плачучи знов запитав у міністра:

– А от у нас мається наша кохана мама, то як же з нею буде? Невже вона позбавлена можливості...

Король не закінчив. Міністр знов усміхнувся і промовив:

– Додати ще примітку, що цей закон не торкається також і королівської мами.

Король осміхнувся, а писар записав. Та це не задовольнило Короля.

– А як же буде, коли у нас вірна дружина позбавиться цього права? А потому наші діти, нарешті наші діди, баби, онуки, небоги, сестри, брати?

Король ще набрав повні легені повітря, щоб далі промовляти [*дописано олівцем*: перераховуючи численну королівську родину], але блазень прорік...

– І тому інші, тому інші, тому інші...

Міністр знову уклонився.

– Можна додати, що цей закон не торкається цілої королівської родини, всього пануючого дому.

Писар записав.

Король весело поглянув на всі боки, але незабаром погляд його потьмарився і він знову промовив:

– Не все, не все... А скажемо, що у мене є приятель. Невже я своєму приятелю одмовлю такої дурниці, щоб покористуватися цяцькою мого підданця?

– Можна додати, що всіх королівських приятелів цей закон також не торкається, – тихо промовив Міністр.

Королю так гостро упало в вуха «це можна додати», що навіть у думках він чув таке саме. – До всього можна було додати: до правди – брехню, до пестоців – бійку, до ласки – неласку і таке інше. Можна додати, та й годі?

Писар записав.

– Тепер я щасливий, – сказав Король, – але, але – і знову щось засумувався. – Як же буде коли приятель мого приятеля щось попрохає у нього, а той у свою чергу у мене, то неville я знову одмовлю своєму приятелю. Цього ж не може бути... Це ж буде образою величності... руйнуванням держави. Знищенням самої влади на світі!

– Можна додати, що приятелів його величності – цей закон також не торкається.

Міністр удвоє зігнувся, а руки навхрест так і застигли на йому.

Король звеселів.

Писар записав.

І всі присутні почали цілувати перстень на руці Короля, надходячи по черзі. Тихий шепіт пішов по залі, шепіт радощів, що Король позбувся смутку. Молодий паж, що запропонував свою оборону Королеві, – стояв за троном і весело посміхався. Блазень, жартуючи, бив торохкотілкою камергерів, камер'юнкерів, імените дворянство та прекрасних дам, і промовляв при цьому:

– Це не торкається всього королівського дому.

Як тільки міністри, камергери, камер'юнкери, імените дворянство та їхні прекрасні дами вийшли з королівського палацу, то скоро уся країна довідалась про нові закони. Всі згадували ті щасливі кілька годин, коли Король був нещасним і плакав, а увесь двір стояв мовчки і безпорадно дивився на сльози короля, забувши на державу. Згадували підданці і жили щастям минулого.

А Король той і досі гарно правує країною. Ним видано десятки писаних сторінок закону для підданих і дві тисячі друкованих томів з примітками до тих законів.

Всі живуть щасливо. І хто коли робить кому яку шкоду, то завсігди промовляє:

– Це не торкається королівської фамілії.

Король же до всього, що каже, доточує – «Ще можна додати!..»

Чернігів, 20.VI.1921 р.

Старість

Так довго жила баба на світі, що почала розсипатися. То в одному, то в другому місці подереться і починає сипатися. Тоді бере велику голку (бо в малу не потрапить вселити нитки) і починає себе зашивати. До того вже дошилася, що годі...

Од старості не може добре кінці з кінцями звести, то й постягала шкуру, і так постягала дуже, що вона стала малою. Вже коли спить баба, то не може повіки заплющити – шкури не стає. І долоні не може розтулити, бо шкури мало, і швидко ходити не може, і руки розставити, бо на все шкури не стає. Словом, була така баба, як старий і дуже полатаний черевик.

На своє горе баба курятинку любила. А курки, як усім відомо, – клюють, що не потрапиться. Позаводила вона тої птиці чимало. Сама жила у лісі, у маленькій хатинці, а дворище навколо велике, бо не душі живої. От же й питати ні в кого. А курки у баби шибениці були. Рябенькі, чорненькі, з чубочком, лахминогі, зозулясті – різної масті. Та всі жваві, та всі бігають, що бабі й не здогнати. А баба на старість презлюща стала. Щодня зранку бере великого гострого ножа у рукав; виходить ніби курочок погодувати.

– Пулі! Пуляхи! Пуліньки!

Та на руки, та за хату і бувайте здорові. Чик, і курочки вже немає. Тільки казанок і знає, куди курочка ділася. Спеклася бабі на поживу.

Та курочки теж не роззяви. Присяде баба їх годувати, подереться в якомусь місці, як стара торбина, а з неї і сиплеться, а вони й клюють.

Поки там помітить та залатає, то вже частинку і розклювали.

Сьогодні вийшла баба сердита, позеленіла вся... Чогось їй хочеться зозулясту піймати. Тільки вона руку простягне а зозуляста одскоче. Надокучило се бабі – от вона і погналася за курочкою. Погналася та за пеньок і зачепилася і впала. Як упала, то латана шкура і луснула у десятих місцях. Посипалася баба горохом та пшеницею.

Курочки тут, як тут. Взяли і розклювали злу бабу. Тільки трохи шкури і полишилося. З тої шкури що року росли гриби-гадюки, яких ніхто ніколи не збирав.

Повернулися курочки тоді до бабиної хати, порадилися, і вирішили, що ніколи не треба з рук од людини їсти, бо це до добра не допроводить. І порозлітались по лісі і зробилися дикими. На тому і скінчилося.

Чернігів, 4.X.1921 р.

Дядько та Дідько

Був у мене колись Дядько.

Вийшов він нивку засівати. А вітер тобі такий, хоч куди кораблі гнати. Свище, поли у свитині плутає, – просто глянути не дає. Дядько торбину з зерном і назад одкине і наперед посує – нічого не допомагає. Як тільки сівне жменею так, видається, і понесло світами.

– Щоб тебе Дідько взяв! – вилаявся він у голос.

Вітер зразу ж ті слова підхопив і невідомо куди з ними пострибав. Довго на нивці промучився Дядько. У вечері, сердитий, повернувся до дому.

– Ну? – питає Дядина.

– Чого нукаєш? Що я тобі – коняка, чи що? Пішла б на вітер та й понукала! – насипався він на Дядину.

– От такої! – перекривила його вона. – А ти там ішов городом, та чи не бачив нашої рябої курочки – деь забігла.

– Наша ряба курочка, з вашим рябим півником, та з чужими рябими горобцями, під он тим рябим лісом – рябого ведмеда б'ють і плакати йому не дають, – підіть подивіться!..

Після цього Дядина у Дядька більше нічого не питала, бо їй усе рябим здавалося.

А як прийшло літо – нивка уродила найкраще. Колосочки, як дзвоники, посхилялись. Дядько просто з радощів мало не стрибає.

– Ой, Дядино, – каже до жінки, – буде булочка, буде й бубличок!

Встав раз Дядько раненько, серпа у руки взяв, води у глечика, хліба у торбинку, а до Дядини й каже:

– Як обід наготуєш, то і сама вийдеш жати...

І пішов.

Прийшов туди, аж на нивці уже хтось порастється.

Чорне, патлате, з рижками на голові і з хвостом із заду. Та й вижав уже с четвертину і в снопи пов'язав, тільки у копи не поскладав.

– Здорові! – привітався Дядько.

– Здорові! – каже патлатий. – Як бачите, усе у порядкуві. Значить – здорові...

– А чого ж се ви мою нивку порасте? – спитав він у його.

– Та ви ж самі, здорові, весною, як її засівали, то мені подарували... Невже ж забули свої слова: «Щоб тебе Дідько взяв». От я її за літо виконав і прийшов забрати... А одну булочку та один бубличок вам пришлю, – не турбуйтеся!

Дядько почухав потилицю. Жалко добрячої нивки. Не хочеться Дідькові дарувати. Каже:

– Як хочете, а без суду не оддам... Докажіть на суді, що я таке сказав, – тоді ваша нивка, а тепер годі – вона моя.

Дідько погодився і пішов. Прийшла Дядина допомагати чоловікові. От він їй і розказав, що і як.

– Дурний ти, дурний! – сказала Дядина. – Пропала наша нивка, а все через твої розмови, що на вітер кидаєш.

– Мовчи, якось виїду.

Прийшли увечері додому.

Роздягнувся Дядько голий, та й сидить у хатині.

– Що це ти? – питає Дядина. – Чи не вдурів часом... Аж сором... Тьфу! – і плюнула.

– А ти мовчи, – каже Дядько.

Коли незабаром приходе до хати моторний парубок. Шапка на йому, як стіжок сіна, новенька; свитина – цяцькована; сорочка вишивана; вибічані, ловкі штани – ще й слуцьким поясом підперезані, а чоботи – так дьоготь і капає...

– Що ж, ходімо позиватися – я вже й суддів понаскликав... – одразу почав він до Дядька.

– Та ж бачите, – каже дядько, показуючи свою подобу. Як же його йти... Одежа од роботи на мені попріла... Голий же на суд не станеш. З голого нічого взяти... Та й соромно... Все ж таки людина.

Дідько покрутився, подумав...

– Ну добре, я вам до суду свою одежу визичу, але ходімте, не гайтеся...

– Добре, – каже Дядько.

– От бачите, на вас таки щось лишилося, хоч шерстина порядна, а я ж був би голий... тепер і до суду готовий, ходімте...

Звеселився Дядько.

Пішли.

На вигоні і справді суд зібрався (похапцем хіба можна кого потрібно знайти):

*Перший – старий коняка,
Другий – старий собака і
Третій – старий котяка.
Посідали і ждуть.*

Дідько першим почав розповідати, як воно трапилося, що нивка його...

– У-му-му-му! – застогнали суворо судді, вислухавши Дідька. – Тепер кажи ти! – звернулися вони до Дядька грізно.

Дядько осміхнувся, та й почав:

– Я вже про нивку не буду казати, а я вам покажу, яка правда у цьої особи. Ви самі почуєте і розсудите по-своєму. Скажіть, пане, може й ця шапка ваша, що на мені?..

– Моя, – скрикнув Дідько.

– Бачите! А може й чоботи ваші, що на мені? – і виставив ногу.

– Мої, мої, – сердився Дідько.

– Бачите! А може й сорочка, і штани, і пояс також ваші, що на мені, скажете?

– Та вже ж, що мої, – аж тупотить Дідько.

– Бачите!

– У-му-му-му! – застогнали судді, зиркнувши на Дідька блискучими очима.

– Бачите! – тягнув Дядько. – Судіть, як по правді... Він мене голим хоче зробити перед вами. Бачите!

Не видержали і накиннулися судді на Дідька. Котяка – на спину стрибнув, конячка ногами хвицнув, а собака за хвіст учепився. Дідько – давай тікати куди видно од Дядька. – Тільки пилом пойнялося!

А Дядько до дому повернувся, з Дядиною через день нивку дозволили. А одежа, що дядько у Дідька до суду визичив, – у додатку йому полишилося.

Чернігів, 19.III.1921 р.

Про доброго короля Пустилихо

Дітки! Багато королів жило на світі. Були такі, що все своє життя воювалися. Були й такі, просто лихе життя вели, а потому Богові молилися, щоб присвятитися; а то були й звичайні – от такі собі, як просто трава: аби зелено було. Тільки король Пустилихо, про якого ми тут послухаємо, був не такий. Крім королівства, палат і золотої корони, – у нього були ще дві дорогі речі: Мудрість і страшенна Добрість. Звичайно, що останні дві речі він одержав од природи і то виключно для свого житку.

Часто Добрість, як лихі комарі, не давала йому спокою. Тільки він було покладеться уночі спати на шовкову постелю, аж надлітає добрість і дзвенить тоненько: «Грішнику, грішнику! Ти спиш, а твої підданці ще й досі не лягали... Вони працюють, а ти спиш...» Махне Пустилихо у темряву рукою, повернеться на другий бік, аж знову Добрість шепоче: «Що ти робиш? Там малі діти не сплять, серед твоїх підданців, бо голодні, бо у вогких льохах живуть, бо їм холодно...»

Знову повертається назад король. І виходило часто так, що й до ранку не міг він заснути. Встає стомлений, сердитий. Ледве дотягне до обіду, а потому зараз же йде відпочити. Так мухи не дають. Дуже розгнівався нарешті Пустилихо на мух. Закликав до себе наймудрішого радника та й питає:

– Ти мудрий чоловік – так скажи мені одно: королівство моє велике, мухам у йому доволі місця, щоб літати, так чому ж вони мені у ніс або у очі залазять?

Радник промовив:

– Виключно з пошани до Вас, Ваша ясність.

– Ну, а павуки?

– Теж з пошани!

– А блохи?

– Теж з пошани...

– Так видай наказ, – промовив король до радника, – щоб мене трохи

менче шанували, принаймні всі ті, про яких я тобі сказав. – Мухи, комарі, тощо.

– Добре, Ваша Ясність! – радник уклонився і вийшов.

– Шкода, що про Добрість такого наказу не можна видати, – подумав король.

А Добрість короля – робила своє діло: приходила і вдень і в ночі до нього; не давала ні їсти, ні спати, ні в карти пограти.

Нарешті Пустилихо вирішив, як позбутися біди. От тут саме прийшла до його Мудрість. Закликав знову до себе радника і наказав йому:

– У три дні, щоб всі багаті по моїй країні доброхітно віддали все своє майно тим, які зроду нічого не мали... Як це не буде виконано у положені мною три дні, то я, король Пустилихо, одберу все силою і сам порозділяю убогим своєї країни. Так буде. – Закінчив він.

Радник написав тут же наказ, а король підписав його, – так що за кілька годин цей наказ був проголошений по цілому місті до найдальших його кутків; а ще трохи згодом і по всій державі.

Не помітив тільки одного добрий король, що Мудрість зараз же залишила його і кудись наче вийшла. Прийшла сама Добрість і почала порядкувати. Перш за все нашептала королеві, що він «надзвичайний», що він «єдиний», що він «незрівняний», – усі слова, які були колись казані в таких випадках вишукала Добрість і насипала королеві крізь вухо до голови. Король аж заснув.

А що діялося навкруги. Ще надвечір того ж самого дня почався надзвичайний рух по державі Пустилиха. Всі багаті наладовували своє добро на здоровенні мажари і кудись виїздили. Бігали робітники, ляскали батоги, скрипіли колеса, кричали несамовито верблюди... Все збилося у купу і тільки великими шляхами, що йшли до чужої землі, гусаком тягнулися безперервні валки... На кожній мажарі – сидів багач зі своєю родиною... Кому було душно, то порозчиняли парасолі... Кому просто весело – той співав пісні і рідко хто плакав, залишаючи рідний край. Плакали, та й то прості, челядь, що випроваджувала своїх панів у дорогу. Курява лежала хмарою понад всією країною. Небо втратило звичайно ласкавий колір «державності», а було каламутне, як вода з глиною.

Так продовжувалося цілих три дні.

Ранком четвертого дня прийшов до короля радник і стиха промовив:

– Всі виїхали, Ваша ясність.

– Хто? – скрикнув король.

– Що мали віддати своє майно на бідних.

– Цього не може бути... Сьогодні ж у ночі зробити огляд всієї держави і відібрати все, що є... І що найшлося... За три дні не все повивозили. Я сам пороздаю, кому схочу... Як нічого не знайдете, то всіх засмажу в казанах, як печеню...

Радник пішов. Король спав цілесеньку ніч добре. А що робилося тої ночі! Військо короля Пустилиха нападало на кожного і одбирало все, що тільки траплялося під руку... Навіть коли у кого не міцно держалися зуби, то й зуби повитягали. Хто кричав – того били, а хто балакав – тому рота зав'язували... Словом, до ранку біля палацу лежали цілі гори майна, а всі люди по місті сиділи голі й не могли навіть вирушити на вулицю, щоб кому пожалітися. Коли ж виходили часом у двір і там кого зустрічали, то зараз же заплющували очі і так балакали.

– Єсть! – тільки одне слово промовив радник, коли прийшов зі звісткою до короля.

Пустилихо вийшов на веранду, разом із своєю добрістю, і аж усміхнувся, коли побачив такі скарби:

– Зараз же пороздавати усе геть чисто на бідних! І, я думаю, що це не все, що можна було забрати?

– Ой, далеко-далеко не все, – зітхнув радник. – Там ще скарбу, там скарбу...

– Так от що... Завше вночі забирайте, а вдень роздавайте, поки я не скажу – годі! Розумієте?

– Розумію! – уклонився радник.

А королеві цю думку шепнула його Добрість.

Так навтішався король, що навіть тоді ж і вдень заснув. Не бачив знову, як ретельно працювали його прибічники. До вечора вони справді порозтикали, що кому трапило... Були знову сльози, непорозуміння, але й була радість, що король змилосердився і знову повертає так важко загорьоване добро. Правда, частина поглумилася, але ж і добра частина повернулася. Може, Іванове трапило Семену, а Семенове Петрові... Так то ж нічого, можна потому розібрати... Збираючись спати – люде заспокоїлись, а багато так і дякували короля, що він вигнав багачів, та повернув їхнє власне добро. Ще були такі думки, що добре б, коли б і сам король пої... та боялися якось до кінця додумати і не засинали.

Король же ж довго у вечері забавлявся, коли розглядав список речей, що видав народіві.

Він заїдав смачні страви і часто сміявся... Ха-ха-ха! – двісті тисяч

штанив! Вісімсот тисяч подушок з курячого пір'я... Ха-ха-ха! От так ловко! Спи, мій народе! Втішайся добрістю короля!

Після вечері, коли Пустилихо положився спати, та знову прийшла Добрість, щоб повчати. Але король так замахав на неї руками, навіть дригнув з під ковдри ногою, що вона утекла... Ха-ха-ха! – сміявся король. – Теж вигадала! Немає тепер дурних. Спати – так спати.

І заснув так добре, як ще ніколи не спав у ночі.

Людей же швидко побудили. Знову почалося те ж саме, що і вчора. Сльози, прокльони, забирання всього, що траплялось під руку, або й під ногу. Над ранком перед палацом була знову така ж сама гора з речей, як і вчора.

Знову вийшов, поглянув король на неї і аж зрадів: на сьогодні у двічі будуть багатші його бідаки.

– Роздати зараз же все... А на ніч знову в поход... І так доти, поки я не скажу – годі! – промовив радісно король.

Через кілька днів король, щоб перевірити свою добрість, вийшов над вечір на вулиці міста. А щоб його не пізнали, то він перевдягнувся простим підданцем.

«Що за диво?» – думає король, тихо ступаючи по дорозі. «Народ наче ще більше збіднів від того часу, коли я почав його обдаровувати». Назустріч королеві часто йшли люде якось химерно одягнені: он іде чоловік у жіночій кофті, а он де жінка – ну зовсім у такому одязі, наче жива канапа. Там знову йдуть фіранки, квітчасті хустки, порт'єри... Одним словом, люде наче змовилися заморочити свого короля. Місто наповнилося ходячими меблями різного стилю і ґатунку, що і смішило і лякало Пустилихо. «Певне це якась оригінальна гулянка, з радощів», – подумав Король. На цьому він і спинився. Потому повернув до дому, закликав кравця і висловив бажання, щоб той йому на завтра зладнав костюм з найкращого матер'ялу, що оббивають парадні стільці.

Роздаючи щодня силу речей – король думав, що народ збагачується все більше і більше... Радість панувала у серці Короля і з тої радощі забриніла раптом якась дивна мелодія... несподівано Король придумав пісеньку. (Це так буває з королями!) Таку просту, таку гарненьку (слова, які шепнула йому Добрість), що й пташку можна було навчити. Король ходив у новому костюмі «Парадного крісла» по кімнаті і весело підспівував:

У-руг-ви, у-руг-вай!

Сонце встало й ти вставай!

У-руг-ви, у-руг-вать!

Сонце сіло – треба спать!

Не видержав. Закликав радника і дав наказ:

– Слухай! Зараз кінець зими. Щоб у мить половили всіх птахів моєї країни і навчили їх співати мою пісеньку. Настане весна. Щасливі мої підданці будуть ходити в гаї, в ліси, в сади, в поля... Нехай вони почувють всюди, про що співає король... Так просто і так мило..

Король зараз же переказав радникові зміст. Радник уклонився і вийшов зі співом:

У-руг-ви, у-руг-вай!

Сонце встало й ти вставай!

Король лишився і продовжував:

У-руг-ви, у-руг-вать!

Сонце сіло – треба спать!

Настала весна. Заспівали пташки, але що: всюди чути:

У-руг-ви, у-руг-вай!

Після цього терпець увірвався підданим короля. Вони мовчки почали помирати. Хто ж цього не міг зробити, то тікав світ за очі. Не минуло й тижня, як велика країна короля Пустилихо – зовсім збезлюділа. Останніми повтікали навіть вовки.

А добрий король вийшов раненько до парку; послухав знайомого співу пташок і, ляскаючи пальцями, весело повертав до палат. На йому була одежа, по останньому бажанню самого ж короля, як бувають матраци – у широкий і різнобарвний поясок. Зачіску він теж наказав зробити до гори, наче то була висмикнута мочалка. Він ішов і наспівував:

У-руг-ви, у-руг-вай!

Сонце встало й ти вставай!

У-руг-ви, у-руг-вать!

Сонце сіло – треба спать!

І від тої пори сама Добрість жила з королем... Він спав, коли схотів, і співав, коли навіть того й не бажалося. Мудрість же – от то як подала першу думку, то більше не поверталась до короля.

Чернігів, 30.V.1922 р.

Івасик–Ковбасик (нісенітниця)

Це було дуже давно – аж післязавтра.

У бідній хатині, на драній свитині, та жив собі Івасик-Ковбасик. На голові – ріжки, на ніжках – горішки, підперезаний обручами, одягнений камінцями... Замість носа... гудзик, на голові картузик, з заду хвостик біленький – так і жив собі Івасик Маленький...

Мав і хазяйство невеличке: дві Перепелички, Курочку-білотурочку, дві дірки з бубликів, два вушки з кухликів, велику Шпарку на підлозі, дві Блішки на підмозі, Таргана рудого і повітря «пре-е-много!»

Свитини стерегли Блохи, кусали кожного за ноги, гавкали по собачому, співали по курячому. До неділі спали, в неділю гуляли, і знов до суботи вертали до першої роботи.

А от Курочка-білотурочка, то що дня зносила те, що Івасикові подобалося. То знесе молоточок і цвяшки, то дві придибашки, то сонечко, що світе в віконечко, а то і краплину меду, щоб поласувати привереду.

Тільки Перепелички, було, заляжуть на полицки та й співають: «Під-полом! Під-полом! Під-полом!»

Весело Івасикові-Ковбасикові! Крутить замість носа гудзик, повертає задом на перед картузик, камінцями брязкає, обручами ляскає і так до самої ночі.

А День і Ніч самі приходять до його, хоч він їх і не кличе. Та з'являються вони навпаки: як Ніч, то спочатку ранок, а тоді Вечеря, а як День, то спершу сонце сідає, а над вечір світає.

Не турбувало це Івасика-Ковбасика, – він швидко приладнався. Тільки поклав – де голова – ніжки, а голову на поріжки. Подумайте! Схитрував. Бо як так, то все на одно виходило.

І довго б він прожив на тій свиті, та внадилися туди Миші ходити... За мишвою – Котик, за котом – животик, за животом – хвостик, а за хвостиком лайка, – така от погана байка... – Ну!?

Це було саме серед ночі. Мо погано бачили котячі очі, мо Мишва була хитра, чи винна макітра, що до долу впала і котика налякала. Але сталось воно так: стрибнув на Мишву Сіренький, та й вхопив за голову Івасика-Ковбасика. Почулося тільки товсто «МАК!» і скінчилося так. Котик довго не озирався, схрумав, та ще й облизався. І тоненько запищав: «Мало! Мало!» А що там вже мало, коли і так все пропало.

Що сталося потому, то треба спитать у грому!

Плакала Курочка-білотурочка, плакали з бубликів дірки, плакали одвірки, плакали Блохи над цеберцем, Тарганові щось зробилось з серцем, а зі Стелі падала ціла злива – така вона була сльозлива. І як би не Шпарка у Підлозі, то всіх би потопили сльози.

Спитаєте, що зробив кіт? – пішов...а за ним живіт, за животом – хвостик, а за хвостиком лайка, – так і скінчилась байка!

Юрковка, 20.VIII.1922 р.

Добра душа

Дуже давно було так само, як і тепер.

Дядько Степан тиждень гуляв у кума на весіллі, а коли вже і йому і всім гостям надокучило гуляти, то вони почали згадувати про домівку.

– Певне, що й дітей не визнаю! – казав один.

– А мені воза полагодити, – згадував другий.

До кожного наче сама господа прийшла з лозиною, як мати до дитини, що забарилася на вулиці.

Хазяїн зрозумів, до чого воно ведеться: спорудив на останку добрий обід, поставив меду та горілки і гості напилися і наїлися так, що деякі дотяглися до клуні, інші вийшли навіть за ворота і там упали, звалені сном.

Тільки дядько Степан вибрався до дому і дійшов аж до середини лісу, через який йому треба було повертати.

– Хм! – Стояв він і усміхався під великим дубом. – Таки його тут не було... Коли йшов до кума, то цього дуба тут не було...

Зсунув добру шапку на потилицю, сперся руками в боки, для чогось підняв у гору ногу з новим чоботом, наче хотів ступнути, чи вдарити дуба, та так і впав на траву.

– Все одно, – промовив на останку, – хоч я тут і лежу і ти мене не пускаєш, а тебе таки й не було. Бо я люблю правду і порядок, і за правду я готовий...

Так дядько Степан і не сказав, що він готовий був зробити за правду, бо міцно заснув і захропів на добру частину лісу.

Тихо коливалася трава над дядьком Степаном. Лазили комашки. Пурхали і співали пташки поміж деревами. І золотими п'ятаками спало сонце своє сяйво на рябі стовбури дерев, на зубчасте листя папороті.

Тихо і мирно, як у хаті.

Аж трохи згодом з-поза великої сосни визирнула чорна, патлата голова з такою ж бородою. Блискучі очі поширили навкруги і нарешті спинились біля дядька Степана. Розчинилися чорній бороді пухкі уста, засіяли білим зуби – він засміявся.

Спочатку тихо, а потому і голосно.

– Матері його сто чортів! А я думав, що тут дерева пиляють! – вилаявся циган і вийшов з-поза стовбура.

Він надійшов до дядька Степана і спинився. Сам обідраний, замурзаний. Ззаду, за плечима, порожній мішок і більше нічого.

– Ач, як виробляє... І звідки то у людини береться? От же ж як ходе, то нічого, а як засне, то просто чудасія, та й годі!.. І пищить, і ляпотить, і смокче, наче викуреною люлькою, і комариком, і мушкою... А, щоб ти здоровий був... Ач який хороший... Да-а! – простягнув циган і поглянув навкруги.

– Все таки жалко людини... бо душа добра в мене... добра душа. От же спить, нечувствений, самотній... Міг би і я пройти повз нього... все одно ніхто не бачить і не осудить. Так не можу. Як же його покинути людину? – Не можу... У мене й батько був такий совістливий та чесний... Раз прибіг до кума та й каже: «Куме, а куме, – такий навіть голос, як у мене, – радісно крутнув головою... – дайте куме, на часинку шматок сала, я тільки матері чирку помажу, то зараз і віддам...» Так уже кум подарував йому те сало. А то приніс, їй-Бо, приніс би. От же і я у його. Не можу бачити людини, щоб не допомогти їй... тут же у лісі злодії... А в чоловіка чоботи нові...

Торкнув за ногу і почав чоботи стягати.

– Ще борони Боже здіймуть... Мало чого...

Поклав у мішок і пішов далі.

Спинився.

– Що чоботи?.. Чоботи... Усміхнувся. – А хіба і свити і шапки не заберуть... Душогуби... все заберуть.

Повернувся знову, поклав і шапку і свиту у торбину. Постояв, почувався.

Білі зуби так і блищали, як цукор.

– І штанів, і сорочки... Ой, матері його ковінька, – зачепилися! – А як же, і штанів ніхто лишати не буде, бо подумаютъ, що там у кишені гроші в гаманці.

Коли нарешті стягнув і сховав сорочку, то полегшено зітхнув.

– Тепер буду спокійний, що ніхто не пограбує... така вже душа... І

батько в мене був такий, царство йому небесне! І щоб то було на світі, коли б усі добрі люде та зовсім повимирали?.. Чесні, кажуть, а як же! Тільки чесноти й лишилося, що в мене, та трохи було в мого батька, який коні крав.

Безнадійно крутнув головою.

Пішов.

Якась пташина мудро і коротко свиснула: «Тью-іть!»

Гойднулися стиха трави над голим дядьком Степаном. Тихо лазили мурашки.

У лісі гарно, як дома.

І дядькові безпечно.

Хіба не правда?

Чернігів, 23.XII.1922 р.

Пшшк

За те, що циган-коваль Алейко зробив на замовлення казни добрі кайдани, то найчорніший Чорт подарував йому величезний шматок заліза. Чому за казну заплатив Чорт – це відомо. Бо казна і чорт – найближчі родичі. А де вже рідня, то й злоба їдна. От воно так і вийшло.

Коваль Алейко дуже зрадів тому подарункові. Частину заліза він поміняв зараз же на вугіль. Ще одну частину продав на гроші. А вже на ті гроші найняв аж двох молотобойців. Сапав ковальський міх од ранку до вечора. Важко гупали молотки в кузні. Іскри сипалися аж на дорогу.

Алейко весело гукав:

– А ну, хлопці, піддайте... Та гарненько, матері його ковінька. Так, так, так... Так, так, так! А ну, ну! А ну, ну!

– Гей, доброго здоровля! – гукали сусіди до Алейка, – помогай-бі. А що це ви так стараетесь?

– Сокири роблю, матері його ковінька. Сокири. Та які... Щоб і пиляли й рубали і до купи складали...

– Щось воно теє...

– Нічого, теє... Побачите! А ну, піддай, хлопці, піддай!

Шуму повно. Алейко ледве на ногах тримався од втоми. Часами навіть серед ночі схоплювався і біг до кузні.

Гуп, гуп, гуп! Гуп, гуп, гуп! – стугоніло навколо.

Залізо тануло, як віск. Алейко – тільки зуби блищали – бігав й викрикував. Приходили люде до коваля. Кому треба було шину зварити, кому коня підкувати, кому плуга поладнати, а кому шворінь до воза.

Так не підступиться.

– Ніколи, ніколи, куме... Дале-бі, ніколи, – казав Алейко. – Сокири роблю, сокири...

– А де ж ті сокири?

– Будуть, будуть, матері його ковінька. От іще трошки. На минулому тижневі майже всі були готові, та тепер переробляю. Вийшли не так.

Поминуло ще трохи часу.

– Чи не можна взяти вила? Я ж давно прохав, – казав селянин Алейкові.

– Не готові, куме, не готові. Ніколи, знаєте. Я ось прогоничі роблю. Але такі прогоничі, щоб самі і зачинялися і одчинялися.

– А сокири?

– Не вийшли сокири. Прогоничі будуть. Бо кожний дурень сокиру може зробити. А прогоничі не кожний... Ти куди закручусь, матері його ковінька! – метнувся Алейко до молотобойця.

Гуп, гуп, гуп! Гуп, гуп, гуп! – шипіло залізо, сипалися іскри навколо.

Селянин підобгав свиту і мерщій пішов до дому.

Чим більше метушився Алейко, тим менше заліза лишалося в його. Не смутився коваль. Вечорами брав дримбу, притуляв до білих, блискучих зубів і довго вигравав щось смутне та скрипуче, як немазаний віз.

Сходив місяць. Алейко дивився на його і думав про те, що місяць схожий до розпеченого заліза. Вираховував, скільки то можна з його всякого добра робити. А молотобойці спали у повітці і хропли так, що сусідські собаки гавкали.

На ранку знову брався до роботи. Незабаром розщитав одного робітника, бо сутужно стало платити. А сам уперто кував.

– Що? – питали люде. – Як прогоничі?

– Що прогоничі... Я тепер ножики роблю. Але які. Вони тобі й ріжуть і стрижуть, і голять і свиней колять – он як. Та ви мені часу, куме, не гайте... гей, піддай, Сидорко, піддай!

Сопе ковальський міх.

Перше ніж у суботу в вечері взяти дримбу, Алейко закликав робітника.

– Слухай, Якове. На тобі гроші. А я самий вже буду кувати. Бо ви мені тільки залізо поїли. Тай тепер я вже буду гудзики робити. Баришу більше.

Яків узяв гроші і пішов дорогою на село. Алейко ж довго вигравав того вечора на дримбі.

– Що це у вас у кузні затихло? – спитала баба, що йшла з поля до дому.

– Делікатну роботу роблю, – казав Алейко. – Гудзіки.

– Навіщо?

– Їй Бо, які ви докучні баби. Лізете, як будні.

– А ви що?

– Ба, ми чоловіки, як празники: рідко буваємо. Не гайте часу, кумо. Гей, піддай, Сидорко, піддай!

Пішла баба ображена до дому і щось бубоніла по дорозі. А коваль кував. Заліза в його мало полишилося, що погоріло, що ковалям-найми-там на заробітки пішло, а що на вугіль витратилося.

Втомлені руки Алейкові ледве працювали. Але він упевнено робив гудзики.

Поминуло ще трохи часу.

Встав ранком Алейко, прийшов розпатланий і чорний до кузні. Сидорка закликав.

– Ану, роздмухай вогню.

– Що ви, дядю, будете робити?

– Побачиш... Пшик!

Зібрав останні шматочки заліза, поклав у горен, а сам відро з водою приніс.

Цілий день розпікав і кував залізо, аж поки воно манюсеньким стало. Тоді взяв його кліщами, приніс до відра з водою, закликав Сидорку і сказав:

– Дивись у воду і слухай!

Сидорко дивився в відро і наслухався.

Алейко розчепив кліщі та й кинув гарячу кульку у воду. Вона тільки зробила: «Пш-ш-шик!» – і зникла.

– Чув? Тепер годі, – сказав Алейко, – можна й спочити.

І спав три дні і три ночі, поки одсапався од тяжкої роботи.

Такого лиха чорт накоїв.

Чернігів, 2.IV.1922 р.

Сливи

Серпень. Неділя. Ранок. Сонце гріє по літньому. У садку бджоли гудуть, як на струнах грають. А на деревах пахтять яблука, груші та сливи. На сливах аж гілки повгиналися – так їх багато. Темно-сині, з оксамитною сугою, посідали цілими гронами, і листя непомітно. А по траві хтось ходе, ситий, мовчазний, задоволений.

Рипнули двері в хаті – вийшов Макар. Той самий, про якого кажуть, що він телят далеко ганяє. Одягнений так, як і слід у свято, – в чисте та новеньке. Навіть голова й лице, ніби жовточком помальовані: виблискують. Макар сьогодні телята не жене, а вибрався у гостину до приятеля Мірошника, що живе в сусідньому селі. Скупенький Макар, а тому ще вчора з вечора нічого не їв, щоб краще там погодуватися. А їсти ж дуже хочеться. Надійшов Макар до сливи і з'їв кілька штук. Тоді спинився: не варто дуже поспішати, а то так і до Мірошника нема чого йти. «Краще нарву до кишені», – подумав він. «Його почастую... гостинчиком... а як же!». Нарвав повну кишеню і вона настовбурчилась, наче туди щеня заховали.

Глянув на сонце і вирішив: Пора!

За хвилину вийшов з хати з шапкою на голові та з ціпком у руках. Щитно замкнув двері, зачинив ворота за собою, посмикав, озирнувся... І рушив по дорозі за село. Поважно вітався до знайомих, здоровив з неділею, та все притримував рукою кишеню, де брьохалися сливи, як пляшка з холодною водою.

– Ну, ну! Не дуже то зручно, – промовив він.

Сонце пече. Шелестять коники. Циркають ластівки, розрізаючи повітря. Горобці на дорозі, як божевільні, купаються у поросі. І тихо, тихо навкруги. Макар, наче у казанку з окропом розварюється. Дорога така покручена та довга, що й кінця їй не видно. І їсти хочеться. З'їв кілька сливок. Та ще мало. Сів трохи під вербою спочити. А кишеня нагрілася і обважніла так, що наче сто пудів тягне до долу.

– Ой, матінко моя! – Покрутив носом Макар. Звернув голову право-

руч, ліворуч і побачив смердючу калюжу, де розляглося поважно кілька заялжених свиней. Біля калюжі валявся покинений і загиджений деркач.

– І спочити не можна! – Подумав Макар. Сперся рукою об корінь верби, щоб устати, та кишеня наче руками вчепилася.

– От напасть! – забубонів Макар. Почав виймати сливи і кидати їх на дорогу.

«Перше, спокуси не буде, а потому й легше... ще ж тільки півдороги зробив». Встав Макар, подивився на сливи і жалко йому, що таке добро, та хтось інший поїсть.

– Раз, що воно господарське, а друге, що з'їсть його напевне гуляща людина, волоцюга який-небудь, з тих анциболів, що по дорогам гуляються.

Надійшов Макар до багнюки, підняв деркача, вмочив його, як кропило, і пішов сливи хрестити. А дух так і забиває – смердючий, прокляте! Свині рохкають поволі, а Макар вмакає та кропить. Здорово обляпав.

– Кушайте тепер на здоров'ячко! – засміявся Макар і пошпурив деркачем у багнюку. – А я вже піду! – Лукава радість світилась в очах Макаря.

Зовсім розварений прийшов Макар до Мірошникової хаги. Надійшов до воріт – замкнено. Знайшов перелаз – от і двері, так і тут колодка привішена.

– Що ж це? – спинився Макар. Вийшов знову на вулицю і сів на колоді.

– А де ж Мірошник? А де ж їжа? Ой-йой-йой! І нікого знайомого немає... Село зробилося одразу зовсім чуже і так щитно позачинялося, що навіть пробувати не хотілося кудись іти... все одно не пустять. А де ж Мірошник?

– Мірошник? – перепитала баба, що проходила повз Макаря. – Та либонь на млині буде. З неділею вас...

– Де на млині? – запитав Макарь.

– А он! – майнула білим, вишиваним рукавом, наче квіток сипнула, і зникла за плотом. Пішов Макар до млина. Всі млини пообходив і всі вони по замкнені, та якось страшно порозчепірювали свої дерев'яні крила. Положився у затінку і слухав, що промовляє голодне черево до його:

«Покинув сливи, та ще багнюкою помастив... А як прохало тебе: дай! дай! так Мірошником частував. Поросятинкою, казав, погодую. Вареничками замурую... Масличком помажу... Ой-йой!»

Ляпнув Макар долонею сердито там де очкур був, і вилаявся.

– Замовчи, не твоє діло, а то тільки слину в рота гониш... От я тебе підтягну і до дому поведу.

А горобчик зверху, з під млинового даху: «Цвірінь, цвірінь! Журбу покинь...»

– Мабуть, у школі навчився, – промовив Макар, – поклав солону на дуби, та й жує! Журбу покинь... А ще горобець. Не дурно тебе билина не поколихала. Знала, яка от цяця! Журбу покинь!

Встав і пішов Макар до дому.

Вже й вечоріє. Верба знайома, і те, що пахтить, видно, назустріч свині йдуть і мирно балакають про свої свинячі справи. Макар ціпком на них замахнувся і вони поставали. Подивилися пильно йому в очі, а тоді:

– Гух, рох, рох, рох! Ті-кай-мо в-трюх! – і побігли.

А в череві «Масличком, вареничками, поросятинкою... Ой-йой-йой! Хоч би сливи були!»

Надійшов Макар до верби, а сливи й досі лежать собі на дорозі. Пішов уперед.

А в середині:

«Ой-йой! Сливи... Дай!»

– Як хочеш! – і повернув назад. Схилився, поміркував і взяв одну сливу.

– Сюди, здається, не ляпнуло. – З'їв.

«Ой-йой! Сливи, сливи!»

– І от цю також не обмастило. – З'їв.

На дорозі ні лялечки. Цвірінькають ластівки, поспішаючи під стріхи. Горобці уперто виспівають свої, української: «Цвірінь, цвірінь! Журбу покинь».

А Макар все промовляє:

– Ця також чистенька. – З'їв.

– І ця, видно, одкотилася. – З'їв.

Дихнуло прохолодою і з останньою сливкою в роті Макар рушив до дому. Живіт мовчав. І тільки горобці співали свої, української: – «Цвірінь, цвірінь! Журбу покинь».

Чернігів, 1.IV.1923 р.

Ме

Як стати лицем до схід сонця, та праворуч буде хата Грицька-Пасічника, а ліворуч Панаса-Цигана – через дорогу. У Грицька й справді чудова пасіка, з якою він возиться, починаючи з весни і кінчаючи першими холодами.

Панас хлібороб з тих саме, що не дуже припадають до роботи. Він більше побалакати, та послухати, що діється світами. Через те його хазяйство і не дуже хапається до добробуту, а от так собі, аби день до вечора. Циганом же Панаса прозвали за його звичку вічно щось циганити. Колись він мав і справжнє прізвище, та по це всі давно забули, як забув і сам Панас. З Грицьком Панас були добрі знайомі, можна сказати навіть – приятелі. А все через те, що Грицько любив розказати про бджолу, а Панас умів послухати і собі щось додати таке, що Грицькові дуже подобалося. Воно виходило не тому, що Панас знав про бджоли, а тому, що часто балакав з Грицьком про їхню вдачу. Ото було Грицько щось скаже, а вже Панас попередить.

– А звідки це Ви знаєте? – здивовано питає тоді Грицько, бо сам забуде що вчора ж про це саме казав.

– З книги, голубчику, з книги! – Тягне безграмотний Панас.

– З книги? – Здивовано перепитує Грицько. – Диви, яка чудасія. А це ж я от про що недавнечко придумав та побачив.

Кожна розмова звичайно кінчалася на тому, що Панас випрохував щось у музику. Грицько давав.

І трапилося воно що в Панаса народилася дитина. Панас запросив Грицька у куми. Той прийшов і меду в подарунок приніс хрещеникові.

Сподобався Панасові мед, та швидко скінчився. Думає Панас, як би його знов в кума меду дістати. Нарешті надумав і прийшов. Став біля одвірка сумний та невеселий.

– Що це ви, куме? – питає Грицько. – Сідайте.

Панас якось безнадійно махнув рукою і сів. Знову мовчить.

– Що сталося, куме? – Грицько до нього.

– Та... Не знаю... Все з дитиною. Якесь воно хворе. Ви не повірите. От днів зо двоє кричить так жалібно, і все Ме та й Ме!.. Ме та й Ме!.. Розуму не прикладу.

– Що ж воно за знак? – питає Грицько.

– Не знаю. А тільки все Ме та й Ме! Ме та й Ме!

– Може, Ме-ду? – догадався нарешті кум.

– Ой, які ви, куме, здогадливі, – зрадів Панас. – Воно справді, що Меду. От же так і виходить. Ме-ду! Ме-ду! Мале ще, так не вмiє сказати. Але ж де його взяти? – засмутився Панас.

– Та я вам визичу!

І почалося.

Як тільки у Панаса кінчався мед, то він ішов до кума і починав знову оповідати, що дитина кричить все Ме, та й Ме.

Довго Грицько давав того меду. Нарешті набридло.

Коли знову прийшов кум і знову почав оповідати, що дитина кричить все Ме, та й Ме, – то він і каже.

– А знаєте, куме, що я до вас промовлю по турецькому. Догадайтеся! Ід-ку-до-чо-мам!

– Хоть убийте, куме, а не знаю. От вже не догадуюся, – безпорадно казав Панас.

– Не догадуєтесь? – Лукавив Грицько. – А я ж догадався, чого дитина кричить все Ме, та й Ме...

– От здогадливі, а от я так зроду нічого не додумаю, що воно й до чого значить.

– А в книгах не написано? Ну, то одійдіть до дверей, та й шепну. Зараз беріть і ціпок. От так! А тепер я вам і скажу, що воно значить ото турецьке – Ід-ку-до-чо-мам! Воно таке, що ідіть, куме, до чортової мами, – і більше нічого!

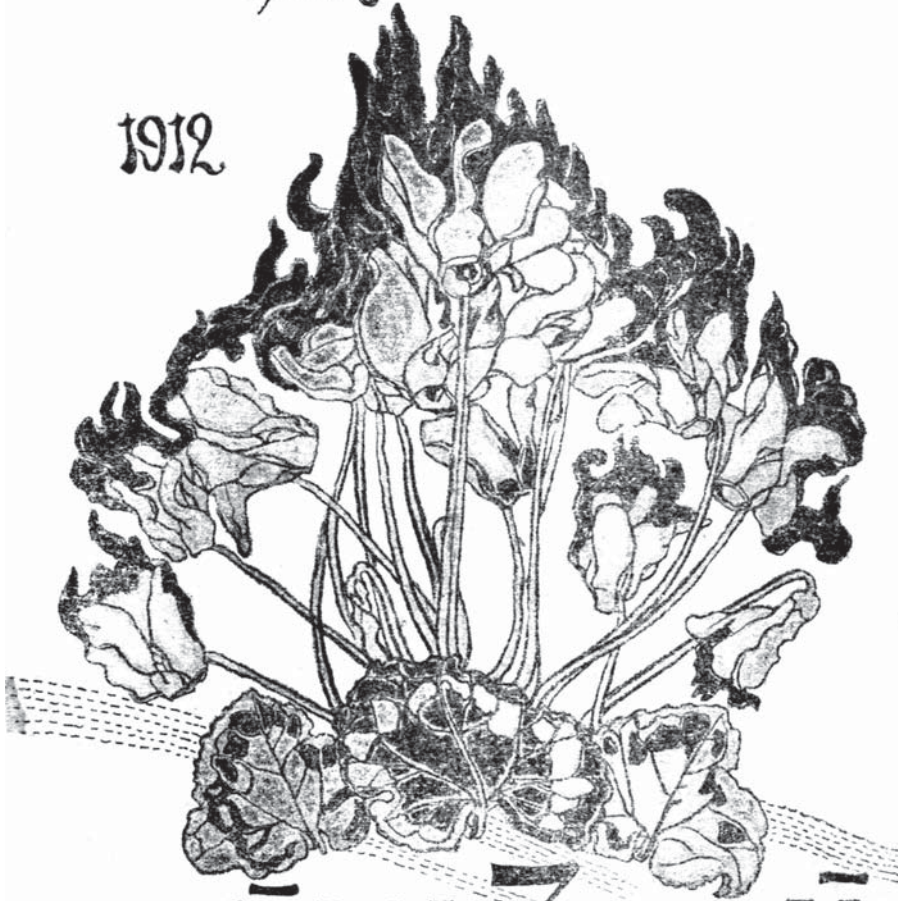
Така турецька мова.

Панаса в хаті вже не було.

Пароплав, 22.IV.1923 р.

ГОДЪ

1912

СПІВЪ ЗЕМЛІ

З книги «Співи землі»

ВСТУП

Шановна громадо! –
Панове й пані.
Ви бачили небо, і зорі, і воду:?
Тепер же дозвольте
Сказати й мені
Про сум їх таємний і пишную вроду.

Зібрав я ті квіти,
Що в полі цвітуть,
У форми їх ніжно-роскішні вглядався:
Зібрав я ті квіти,
Що в горах ростуть, –
І чуйний до сонця – я щастям сміявся.

І пісню співали
Квітки, що з долин,
І чулися в пісні знайомі картини:
І казку казали
Квітки, що з вершин, –
І снились далекі, містичні країни.

І перше і друге –
Все рідним було:
Бо гори спокоем мене чарували;
Турботні ж долини,
Найменше стебло,
До себе стражданням своїм привертали.
І що то за співи
Землі навесні!...
І що то за муки, як осінь настане:
З негодою в полі
Дощі голосні,

І листя пожовкле, і дерево п'яне.
А ще, як в ту пору
Бездомний який
Кидає по вітру свій спів про недолю...
Його не забуду,
Як сором гіркий,
Він падає в душу і тисне до болю.

Тут горе все стогне
І річкою сліз
Политі, звичайно, поля й перелоги,
А там лиш тумани
Збігають униз,
Та слід залишають орлячі ноги.

Вічні мотиви

Ш

Тебе кохаю, зірко золота,
Тобі несу душі найкращі співи;
Тобі вклонився я, душе свята,
І сірі дні – стають мені щасливі!

Я бачив моря темну глибину,
Я бачив неба безмір оксамитний,
Я бачив нічку теплу, чарівну,
Я бачив промінь сонечка привітний, –

Але не знав я, що в очах твоїх
Побачу: небо, промінь, море;
Але не знав, що в косах золотих
Згублю свій біль, своє найтяжче горе.

Біле і чорне

Білим і чорним хотів би я бути:
В нічку щоб ясно світить,
В день же стояти, мов велетень скрути, –
В кожному серці болить.

Дорога

Я дорога людини, дорога сумна...
Я блукаю од хати до хати;
Я вічно сувора, я вічно страшна.
Я вмю чудово... брехати.

Мов гадюка, я лізу все далі, туди...
Городи зустрічаю і села;
Лишень ти, подорожній, за мною не йди:
Моя пісня гірка, невесела!

Моє тіло – каміння, болото рідке,
Або порох задушливий влітку;
Моє тіло так звинне, так дуже прудке, –
Я весь світ загорнула у сітку.

Часто кривда людей будувала мій путь –
Їх наміри безмірно ворожі –
А часом і цікавість: таємне збагнуть,
Що у Долі стоїть на сторожі.

А найбільше бездомні голодні раби
Неустанно мене будували...
Їх девізом було – те, що хочеш, роби! –
І девіз той їм ночі давали.

А ти знаєш ті ночі? Осіння доба,
Дощ і вітер взялися за руки,
І танцюють, і стогнуть... Схилилась верба,
Мруть рослини од голоду й муки.

Я дорога людини, дорога сумна...
Я блукаю од хати до хати;
Я вічно сувора, я вічно страшна.
Я вмю чудово... брехати.

Бо бездомні все ходять, і я їх дурю...
Городи поминають і села –
Я ж їх холодом, голодом вічним морю...
Моя пісня гірка й невесела!

І здурила я тих, що цікаві були,
Що таємне пізнати бажали,
Бо ті люде, які перед ними жили, –
Більше горя, ніж щастя зазнали.

І цікавість цікавим отрути дала:
Мале горе зросло у велике...
Що було – те пройшло, те дурниця мала!
А що є – неможливе і дике.

Мов гадюка, я лізу все далі, туди...
Городи зустрічаю і села;
Лишень ти, подорожній, за мною не йди:
Я брехлива, марна, невесела!

Пауза (Штука)

І знов перо, і знов передо мною
Мої чуття і мій окремий світ...
Колись було... Минуло кілька літ, –
А я все мрію, дихаю тобою.

Мені все сниться, що настануть хвилі
І «щось» не буде розрізняти нас;
Мені все сниться, що настане час
І я побачу твої крила білі.

Я почуваю: постать і розмову,
І тихий шелест дужих твоїх крил, –
Тут джерело тих чудодійних сил,
Що в жили ллють гармонію чудову.

Ти зवेशся «Все». Не бачу за тобою –
Крім вічності, якою линеш ти –
Я іншої, великої мети...
І я не знаю кращого спокою.

Ти твориш з ліній ті таємні дива,
Що сховані в душі на самім дні,
Тебе не можна бачити у сні,
Бо ти таємна й дуже вередлива.

Ти всюди є... І в блискавиці з неба,
І в згідних барвах польових квіток;
Тобою чистий дихає струмок...
Ти всюди є, і всюди ти потреба.

Епілог

(Біле)

Для мене біле все – являє таємницю:
Воно ніщо і разом ідеал;
Воно відсвічує і ранішню зірницю,
І світло вечора, і полудневий пал.

Воно є дзеркалом, де може все відбитись, –
Найлегша барва творчого життя;
Воно найменшим брудом може образитись, –
Що в білим сплямилось – немає забуття.

І я люблю той сон... Люблю, коли згадаю,
Що люде йдуть, і білий-білий шлях...
Як свято весняне... розмова біла в маю,
Як у блакитні дні летючий, білий птах.

І я люблю той сон... такий чудово-білий,
Такий таємний, Але все ж не мій...
Я тільки Раб землі, продукт її змарнілий, –
Мій білий світ живе в раю далеких мрій.

Гори

IV

Тумани, тумани... Я бачив химерне
У ваших казках незабутніх.
Не знаю, чи знову до мене поверне
Колись така хвиля у мріях майбутніх.
Не знаю, чи знову я гори побачу,
Верхи, полонини і ріки...
Чи тільки вражіння у слові потрачу,
Як силу фізичну втрачають каліки.
Ні, я не забуду, як ви осідали
На темно-зелені ялиці,
Як тіло прозоре пестили, гойдали...
Місцями ж стояли, мов з темної криці.
У місячні ночі пливли між горами,
Ставали, щоб знову поплисти.
Тоді ви здавались мені кораблями,
Які у легендах пропали без вісті.

Химери

Обридло все!.. Немає більше сили?
Бажаю лиш заснути і не встать.
Здається так, що темряву могили
І сонце дня – однако зустрічать.

Здається так... Чому ж воно здається,
Хоч кров у жилах повним ритмом б'є,
Хоч іноді і серце осміхнеться,
А хто ж у серце ту отруту ллє?

Тим все мовчиш, коли тебе питаю,
У тиху ніч лякаєш бідний слух?
Ти певний так, що я тебе не знаю...
Чи ж певний ти? Проклятий темний дух!

Ха-ха! – пізнав: «Химера» ти голодна,
Ти цап і лев, і півень заразом;
У тебе хвіст, мов гадина холодна, –
Ви цілий час працюєте гуртом.

Що ти є цап, то я по духу знаю,
А що ти лев – по силі чую я,
Що півень ти – я ж ніч не досипляю:
Мене турбує пісня так твоя.

Гадюка ти – то знає серце хворе;
Ти часто так кусаєш і труїш...
А в цілості тебе прозвали: «Горе»,

І на біду ніколи ти не спиш

З життя

ДО УКРАЇНИ

Мені не жаль покинути цей світ,
Мені не жаль, що я весни не вбачу,
Я за тобою тільки плачу
Мені тебе лиш жаль.

Нащо квітки, коли нема тебе?
Нащо пісні, кому їх заспіваю?
Ви всі чужі, я вас не знаю!
Мені тебе лиш жаль.

Забуть тебе – для мене вище сил,
Покинути – це рай згубити ясний,
Рай одинокий, рай прекрасний, –
Мені тебе лиш жаль.

Мені не жаль, що так марніють дні,
Що так тікають ночі безпросвітні;
Не жаль, що люде непривітні...
Мені тебе лиш жаль.

Я не боюсь, що рани є страшні,
Що є отрута, котра мене зв'ялить,
Вогонь, що душу мою спалить, –
Мені тебе лиш жаль.

Коли поб'є мене фортуна зла,
Коли і руки й крила мої зв'яже,
Тоді остання гадка скаже:
Мені тебе лиш жаль!

Так хочу...

З променем, з порохом, –
Хочу полинути,
Збитися піною,
Землю покинути,
Тільки кружляти, літати просторами
З вітром шаленим над людськими норами.

З усміхом холоду
Бути байдужному.
Глянуть з погордою
В очі потужному
Все зруйнувати у пень до цурпалочки,
Щоб от людей не лишилось і скалочки.

Злому і доброму –
Тільки всміхнутися;
З болю і радощів
Не ворухнутися...
Жити не дома, а десь поміж чарами, –
З вітром, між громом, з дощовими хмарами.

Вічно стинятися
Дикими скелями,
Як розмовляти де –
Тільки з пустелями;
З труни ловити повітря рухливого, –
В хвилі ті кинути співу бурхливого.

Крила спалити там,
Душу покинути,
Сльози всі виплакати,
Тілом погинути,
І в порошок малу обернутися,
В край свій зубожений не повернутися.

Раб

I

Я, прикутий ланцюгами до землі – стояв і плакав,
І мої палючі сльози тихо падали на землю.
Прилітав до мене вітер, цілував мої він щоки
І казав, що десь далеко – спить моя ледача доля.
Прилітав буйний до мене – в темну ніч, в осінню слоту
І життя приносив згуки, то векселі, то журливі.
Я у вас питаю, очі – пощо вам стрічати сонце,
Щоб збирати злото щире і його кидать в болото?
Я не знаю, хто і за що поєднав мене з землею,
Хто поклав тавро зневаги на моє могутнє тіло?
Наче дуб той серед поля – я стрічаю літо й зиму,
Подих холоду і спеки, – без вогню і прохолоди.
Я стою в такому місці, де мені чудово видно
Вся краса землі і гори, що обхоплює всю землю.
І не раз малі пігмеї, як метелики чудові, –
Тут приходять і шепочуть: «Гляньте, Раб стоїть нікчемний!»
А бувають і химерні, що записують у книжку,
Як бряжчить моє залізо, та мої рахують рани.

II

Раз в осінню, темну нічку танцював шалений вітер
І кидав на мої груди дощ, що враз змерзавсь корою.
Ще хотів той демон чорний зачіску мені зробити,
Лиш вода і гострий холод припинили ту роботу...
Він дмухнув – порушив волос, заманулось переплутать,
Тільки пасма скаменілі засвистали іронічно.
Я не знаю, щось майнуло... Десь стрибнув маленький вогник,
Розгорнувся дим патлатий і роздер завісу пекла.
І тоді в моїй істоті спалахнуло щось незнане...
Щось пекуче, дуже тепле, і озвалося луною.

«Го-го-го! Ха-ха»: котилось. А ті згуки недоладні
Провивав собою вітер і шпурляв тумі в обійми.
Потім хтось біжав повз мене з духом гарю і тривоги...
Ще пізніше проклинав хтось і кричав, що Раб бунтує.
Та безглуздий мій товариш – вічно хмурий і мовчазний, –
Голос мій гукав потужно, наче мідь в великім дзвоні...
Ще в горі, над головою, вилиск світла від пожежі, –
Дзвін нагадував великий. І в грудях моїх озвалось
«Я твоє слухняне било». Проминула ніч бурхлива,
І вогонь загас, і голос... Лиш холодний сірий ранок
Зеленавим світлом грає, наче ті гадючі очі.

III

Знов, прикутий ланцюгами до землі – стою і плачу...
І мої палючі сльози знову падають на землю.

Казочка

Раз у серце мале красна пісня зайшла;
Затремтіло серденько, забилося.
Не питало – «Чому?», не питало – «Коли?» –
Коли диво незнане творилось.

Наче сон чарівний, повний сили-краси, –
Завітала та пісня чудова;
Наче запах квіток – кожний серця куток –
Обхопила дзвінка її мова.

Про краси глибину, пор степів ширину,
Про блакить, що над степом дрімає,
Повідала вона. Повідала вільна
Про вірла, що в просторах літає.

Ще казала вона, що всю душу до дна
Сій красі мусить серце віддати.
Запевняла його, що від кроку сього
Воно стане вільне і багате.

Але серце мале, але серце дрібне
Задрижало, розплющивши очі,
І зібгалося так, що та пісня свята
Не побачила дня вже, ні ночі.

Мрії

Люблю я вас і заразом боюся:
О мрії! – Ви гірка отрута!
Ви пісня співана, ви пісня не забута;
Я вам покірний, я до вас молюся!

Я слух свій шлю, щоб поспішав за вами,
В краї, де тільки сни блукають,
Де анемони в тінь лице своє ховають,
Де образ ваш тягом перед очами.

Химерні ви! Коли я вас втрачаю, –
Роблюсь тоді нудним і хворим...
І лише в той момент стаю я знов бадьорим,
Як погляд ваш де в далені стрічаю.

Я з вами бачу ті часи щасливі,
Коли людина буде жити,
Бо непотрібним стане гіркі сльози лити,
Бо згинуть зовсім наміри зрадливі.

На все буде пора

«На все буде пора,
І на зорі вночі, і на сонце в полудні пекуче;
Лихо буде ходити по землі, як та тінь – невсипуче, –
На все буде пора.
І настане пора,
І застогне земля від людського страждання та муки;
Піде знов по землі лихо людське, ламаючи руки
І настане пора...
Прийде день, прийде світ.
І покинуть ярмо віковічні раби та нетяги,
Будуть падати не раз – та не стратять ніколи відваги, –
Прийде день, прийде світ!
І настане пора,
І щасливі сини нещасливих батьків поховають;
І свобідних пісень, переможних пісень заспівають, –
І настане пора...»
Так співала душа,
Такий сон чарівній снився стиснутій горем людині,
І здавалось, що правдою мрії були в тій хвилині:
Так співала душа...
День прийшов, світ прийшов,
А по ниві людській одне горе самотно блукає,
Тяжко стогнуть лани, стиха ліс молоденький питають
«Де ж той день, де ж той світ!»

Пісні раба

*Добрій і незабутній пам'яті
Батька мого – присвячую*

I

Багато пізнаєш пустих, непридатних слів і образ, і дорогу твою до вічно прекрасного зло поплямує, зло дріб'язкове, марне.

Багато в душі твоїй фарби злиняє, фарби що вік молодечий втрачає на пишні картини, де сонце так гріє і парусом кожним за образом образ малює тобі.

Всі пелюстки облетять і ти оголієш, як місце порожнє, де квітка пишнелась колись промениста.

Жалко хвилини того поривання, що блиском освітлює душу безсилю у вбогу твою. Запалом тільки ланцюг, що давно вже курився іржею, турбуєш, та відгомін легкий та хвилі повітря, що рівно вразливі на речі серйозні й на кожну дрібницю.

Раб ти життя, а не господар всевладний!

Ти в побратимстві неприязнь лише добачаєш, а казку, де фея якась чарівна карає усіх, крім героя, де він тільки правий, а решта – природа і люде – злі і ворожі до його.

Ти надаремно стаєш на коліна, де випадає без слів поминуть, а де тобі треба молитись – тікаєш і храм твій порожній стоїть, пусткою роки стрічає.

Ще озирнися на думку свою...

Думки твої всі так подібні до птахів забитих, що мисливець у торбу сховав, – вони лише можуть на мить викликати усміх колишньої волі і подих просторів безмежних, що пір'ячко кожне вловило в свободному льоті. Та тіло тих птахів і думки твоєї давно вже померло.

Треба усе зрозуміти, треба хопитись підмоги і часто безсила тичина в сильній, могутній руці день перейти допоможе.

II

Що мені сонце всесильне, хвилі на морі турботні; що мені скелі похмурі, хмари тривожні, бурхливі, – що вони можуть промовити серцю Раба?

Серед природи, де духом свободні складають пісні урочисті, я, в по-

рошинку обернений, мрію з таємною злістю про те, щоб вінок з голови їх зірвати квітчастий...

Мріями тими я напиваюсь, мов квітка росою, й рискаль без діла в руці моїй спить, і очі байдужно втрачають те місце, куди поспішали, бо дивляться я в душу сп'янілу мою.

Годі, ледащо, так час дорогий марнувати! – чую я голос другого раба.

«Язык твій запроданий...» думаю разом, здригнувшись, і посилаю на місце зір свій, і руки і силу свою.

Сонце стрічаю, немов ту страшливу трійчатку, яку не з ременя робили, а з смугів вогню... Я, що за ніч не постиг відпочити.

Вечором...

Так лиш злодюга чекає хвилини, коли необачний господар покине госпуду – на погулянку якусь попрямує, або покладеться до ліжка під захист здорового сну, що можна безкарно в домівці його погуляти. – так само і я до сполоху радію, коли сонце за обрій слизне, коли небо зажевриє цятками-зорями тими, що часто я бачу у спеку в полудні, як сили від праці втрачаю...

III

Коли у життю ти державець могутній...

Коли у життю ти державець могутній і звернеш до мене своє запитання – з уст моїх відповідь буде такою, наче до себе ти сам промовляєш.

Я потаємні всі мрії свої кину під ноги і спільно з тобою буду плюватися й сміятись з мрій щонайкращих моїх.

Хіба то я в силі тобі повинитися, гаспиде клятий, що в нічну химерні мене переслідують сни?!

Хіба ж то я можу сказати, що в снах перед себе кидаю всі скарби твої, наче гадюка під поглядом тим чарівливим втрачаю труту свою внутрішню й тільки сміюся, шелестом-сміхом у грудях.

Донька моя також про сни повідала: наче перлині блідо-матові груди її прикрашали і в чорне волосся впивались жагучим своїм поцілунком.

Мати її сон поясняла й казала: «Плакати будеш, кохана дитино, бо коли перли приваблюють сплячих, то вони мусять зустрінути сльози у віч».

Правду казала магуся, що ворожила їй горе і сльози.

Хтось там прийшов і подарунком коштовним косу дівочу розплів і викликав ніжно-криваву на щічках пожежу, і мрію безглузду усе подолати, що пахнула ясно і душу її молодечу спалила.

О, коли б міг я владати тепер тим чудодійним дарунком прокляття, той всесвіт байдужий я б з людьми прокляв.

IV

Якось голодний, слабий, без притулку, – я через місто, вздовж вулиць ішов...

Навколо потоки шумливого люду і світла, що з вікон лилося, і мури високі, що безліч поверхів підносять до неба, що сонце у днину затемнюють тілом своїм.

Та я був засуджений – ким – я не знаю!.. Знаю, що варта за мною слідом йшла нерозлучно і всі перехожі погляд такий неймовірний кидали, наче й справді я злочин великий їм заподіяв, чи їхнім братам.

І думав я так: може скоро в'язниця, і там на хвилину недовгу, коротку, – я відшукаю спочинок собі.

Та ба! Прояснило – у варті пізнав я зло лиш моєї фортуни.

Нема безпритульному місця нічого для мене нема на землі... Темрява, пустка, тривога і тільки...

Навіть не знаю, що варте, а що лиш марна позолота; навіть химери про щастя мої часто подібні до тих візерунків, що на базарі солдати купують.

V

Ще оті сни, що у заплітку хитру вічно беруть і хвилюють мене...

Цілу ту нічку, довгу і темну, я поміж ними блукаю, наче між розчином дикім життя...

Часто, як часто я вечора жду і роїння солодкі шепчуть, що рівний зо мною у сні і той, хто все тіло своє в багрянцю вкриває, і другий, що з холоду просто дубіє...

Ні!.. се гірке і докучливе «ні» довго мені привелось дознавати і на пергаменті зжовклім мого помарнілого виду сон позначив тасмниці глибокі, зморщками чітко усе записав.

Хто ж прочитає сю книгу, книгу з сумним заголовком: «Трагедія снів і життя?»

Немає цікавих! А де вони є, тільки оmanoю мусять житись: самі свої книги сховають, читають знов другі, мов казку страшливу, і тим лиш сумні одвертають страждання.

Буває не раз, що прокинуся я серед ночі і з недовірством лякливим слухаю тиші тремтіння, і видається мені, що з темноти раб виростає такий же, мов я і також уперто мене примічає.

Знов, коли щезне той привид уяви, то на одміну очима стрічаю погляди ночі глибокі і чорні...

Сили мені не стає, щоб тікати: я очі заплющу і все почуваю той морок вагою в найглибшій куточку моєї істоти.

Що ж його можна про сон мій сказати? –

Думаю – те, що про давні, минулі століття: «Були, перейшли і не треба нам їх повертати сьогодні...»

VI

Ні, не покинуть мене мої сни, не відійдуть від мене! Для них збудував я оселю даремну і стовпищем диким, шумливим, обдертим, – вони на одвідини йдуть, турбувати мій відпочинок короткий, вони невгамовні тіні мої.

Що я собі мріяв – покрадуть огидливі тіні, що в мене було за святу таємницю – вони розгризуть мою святощ і свистом холодним все тіло моє переповнять, немов спорожнілий горіх-свистунець, який дітваки надувають і свищать.

І годі! Бо я притомився...

А де ж та можливість Рабу спочивати? –

Він ненажерливий, вічно голодний, він вічно притомлений, власні чуття його підганяють і власна підлота – примушує вічно його стерегти ту хату, де «пан» спочиває і де на хвилину могутня рука спустила нагайку, щоб досвіта встати і берло своє до Рабів понести. Раб?.. Відпочити?! Ха-ха! Се тільки лиш буде в могилі.

VII

Тихіше! – до храму піду і нудьгу свою Богові кину...

Там мій янгол стоїть і лице заховав він од зору, лиш я погляд той бачу пізнав так чудово – він в простори приваблює чистого духа.

«Надіє!» – шепчу я й стаю на коліна. «Розкажи мені казку хвилеву... Надіє! Спасибі!» – вже почуваю, що думка тікає од страху й живого, умить пригадав свої роки минулі – як серед бруду, ще хлопцем, я будував фантастичні палати...

І зараз ще бачу, як у ту мрійну госпуду я закликаю народ, королів, як я збираю череп'я од збитого скла і з пориванням частиною їх поділяю на «гроші», а решта «до столу парадного» мусить окрасою бути.

Пийте пожадані гості! – Вколо, бач, мене є бруду не мало... Брудом багаті маєтки рабів!

Лише, що воно значить? – зникає хвилева та казка, у млу загорнулось, що ясне було і прозоре... і привид якийсь моє серце у грудях сти-скає.

Тихіше! Бо горя зазнав я не мало і ти мене вислухай, Боже! – Прости!..

Ти накажи одному, що безгрішний, взяти ту книгу, де списано вірно, до слова усі мої вчинки, і щоб за стрічкою стрічку голосно вичитав, то може ще люде... чи серце чиє задрижить, чи може звичайні, дріб-несенькі жмурки укриють ту воду змертвілу, де совість, де совість на вічний спочинок поклали.

Вже чую я голос, лиш той, хто читає, для мене незримий..

Так у весняну добу десь там в блакиті, у небі, пташка маленька утво-рює пісню і бризкають іскрами звуки на право, наліво, назад і вперед. А той, хто співає ті іскри, немає ваги ані міри. Там є початок його, де розгортаються звуки і там його буде кінець, де пісня потратить вогонь і загасне.

VIII

Пісня незримого.

«Про раба твого, Боже, повинен складати я пісню сумну, безнадій-ну...»

І пісня співається так:

Тринадцяти років він став у науки до майстра суворого з серцем запеклим; довго там був, сповняючи примхи і опал гнівливий, і слухав промови, що тільки брехня, та злоба споруджають, бо хтось те лукавий посіяв під сонцем твоїм.

По святах до міста його посилали на жєбри старцівські і думка його так швидко над диким шахрайством тоді працювала, щоб викликать в душу яку припадкову – мов тїнь страховиту – докучливу жалість і зму-сити руку подати шага.

Так цілими днями стинявся він, то біля церкви, на кладовище там знов поспішав, – у лави ставав, де частини людей кричали, молили, то корчились гидко у бруді, як черви, то з дивним спокоєм сліпими очима у небо блакитне темноту кидали.

І тільки у вечері він повертався додому.

А замість притулку – його з кулаками чекали, а замість харчів – не-доїдки й кришки...

І так аж до тої хвилини, доки злобу, перевтомлену людьми, прибор-

кає сном переможним і тіло без волі, як грудку покине на піл, щоб знову у до світа стрінуги сонце вродливе – лайкою й чадома в слабій голові».

ІХ

Ні, залиши свою пісню – нікому вона не потрібна! – ні людям, ні Богові, а вже що мені, то рани роз'ятрювати більше не треба, бо рана колишня болить мені гірше, як десять нових, що в борні життьовій я приймаю.

Скажи лишень по що у світ той журливий пошпурили мною? Не буде мене, то всі мокрі кутки, де діти тавровані звично стулились, – засіють стоноги, та плісня зелена і буде там тихо без стогнів моїх, нарікання і сліз.

Не буде мене, як раба, і лакейство потрате свою необмежену низькість і душа без лакейства забуде про вчинки негарні та звички, і може, здивований погляд довкола уперше полине зустрінути думку, що варто людині по людському жити.

Я дивлюся і заздрю життю у достатках, що сите; серед вулиць іду і бажання таємні мої зачинаються тихо, мов тіні од світла і також, мов тіні, – я форми речей одбиваю в безбарвний, покручений образ.

Мене ті приваблюють перли, що я здобуваю, що я здобуваю, оксамит і шовк, вирізані двері, прозорість чола у красуні-дівчини, що в труд мій і в ночі безсонні убрана.

І все мене мучить десь там, в закамарках брудної душі, а зверху я тільки слухняний, наляканий звір.

І всі так неясно чомусь промовляють і дивно – про лихо і добре, про кару й повину, за давне й нове, – а рабський душі усе те недосяжне: так багато віків поминуло, мов залізний ланцюг той важкий, та раб полишився таким, як і був, без одміни.

Х

Плакати більше, чи може співати?

Любити, чи глянуть з презирством навколо?

А може спинитися серед дороги і бути байдужим Рабом!

Спокій утворюють людям, достатки і хижі ледацтво, а думку свою скам'янілу приспати і пісню журливу їй, наче магуся дитині, співати? – довгу ту пісню про людське минуле й сучасне, про те, що спокійним був раб, коли «обов'язок святий» почував до всевладного пана.

Ще може зв'язати свої поривання і кинути їх до вогню, ніби жмут

непотрібний листів випадкових; навернути себе на той шлях світовий; проклинати, як сонце пече, як дощем заливає оселю, та насмішки слухати вітру – вільні і холодні, – що будуть кружляти над зв'язаним тілом твоїм.

Поміряти й прохати розгрішення, заслабнути й гнити безпорадно, покохати й боятись нащадків, Бога шукати без тих почувань, що в свободному селище Бога.

Хвили-пісні! – на бенкет вас прохаю сьогодні останній, прохаю усіх тих пісень, що люде співали коли про Рабів.

Беріть мотузок, що ним руки пов'язали, – його виславляйте; вогні потушіть: від них я, проклятих, пізнав про ту волю безмежну.

Заслоною небо запніть, що ясніє зірками, – ті зорі мені виявляють нікчемний життя мого зміст.

Струни мої золоті, невгамовані болі, – хвили-пісні!

До вас написав я частину вогню і сумління,... ви також частинки вогню і душі... візьміть все моє у дорогу безкрайню свою, а я полишуся таким, що з Раба хоче волю скувати голодним і босим!

Сонетів

Київ

у січні 1978 року

Писати - значить змалювати, видати ти
і мисли своєї душі, своє і - коли не твоє, а
душі, то нехай сени і нше! а коли думи у
нього не має, то не зрозуміти йому й мови.

Multatuli.

*Писати – значить змальовувати, виявляти
іншим свою душу, своє я – коли натовп має
душу, то нехай сам і пише! А коли душі у
нього немає, то не зрозуміти йому й моєї.
Multatuli*

I

Давно хотів я написати сонети,
Тобі одній, єдиній серед всіх,
Хоч би на те, щоб викликати сміх,
Чи гніву блиск, уважності прикмети.

Окрасою не гребують естети, –
Життя дарує не багато втіх;
Як мусить бути необхідний гріх,
То хай дзвенить, неначе кастаньети!

Я свято дам на честь твою Нюсі,
І день той буде кращим над усі,
А ніч, що сни з того, що вже минуло

Засіяне безмежністю квіток...
Скажу тоді, що серце раз шепнуло,
Хоч і боюся вислову думок...

II

Хоч і боюся вислову думок,
Бо аромату не даси у слові:
Ми щиро лаємо на людській мові,
А чадом тхне кадильний наш димок.

Люблю, люблю! Ти бачила поток?
Місцями він, як нитки на основі
Пливе в глибіню, а там на дні, у злові,
Шумує, рве і робить дикий скок.

Жаліється, співає гарні думи
На те, щоб ліс беріг любовні шуми..
І в мене є свої ліси-криївки,

В садах душі є затишний куток,
Де я творю оздобу до голівки –
З безмежних мрій сплітаю цей вінок.

III

З безмежних мрій сплітаю цей вінок,
І будеш ти, як в осяйній короні,
Краса богинь, лиш спочивать на троні,
В ногах твоїх постелеться в'юнок.

Метелики збиратимуть пилок
З твоїх розмов; краски на махаоні
Зажевріють, як виноград у гроні,
І розцвіте кругом тебе садок.

Весняний день...Пахучо-свіжі трави
Приваблюють всіх до втіхи і забави...
Злетів павич, коханець ніжних пань,

Покинуть хащі потайні аскети...
Я, твій слуга, поставлю все на грань,
Казки віддам уявою поети.

IV

Казки віддам уявою поети,
Закличу сни з близин і з далини,
Тобі, як спів, служитимуть вони,
Щоб пояснить поезії секрети.

Огнений хвіст далекої комети
Розріже ніч, як груди цілини.
Блискучий плуг. І з неба глибини
Засяють зорі, щастя амулети.

І ти моя дитина мила,
Бо серед тиші рівноваги сила...
Турботний день – болячі переб'є

Міняє душу на дрібні моменти...
Одне, одне лишається моє:
Тебе люблю... Твої дивлюсь портрети –

V

Тебе люблю! Твої дивлюсь портрети:
Тут милий рух, там лінія лица,
То стан гнучкий, то очі... Без кінця
В'яжу той цвіт у соняшні букети.

І так не дні, літа минають... Де ти?
Невже озватись важко до сліпця,
Який голки з тернистого вінця
Вкладати мусить у дзвінкі терцети.

А на чолі снує тривогу біль,
Секунди йдуть, як сотні довгих миль...
А де спочин? Не бачу тої хати,

Що вандрівця та прийме в свій куток.
Твої уста бажаю цілувати,
До них співаю пісню, як струмок.

VI

До них співаю пісню, як струмок,
До тих окрас, що формою взивають,
До таємниць, що лиш простори знають:
Там спить сніжинка, замкнена в платок.

Я срібну нитку змотую в клубок,
Якою пані гапти прикрашають...
До лабіринту з нею учащають,
Щоб не заблудить, не трапити в наврок.

А крім того, це прядно дум моїх
І самоти холодний, дикий сміх,
І те, що ніч прозора, довга, чує,

Заплетена в мереживо гілок.
Байдужно всім, коли душа сумує,
З вогню жаги балакає пророк.

VII

З вогню жаги балакає пророк...
Над берегом, поміж рухливі гори,
На хвилі шле прохання і докори,
Які летять, як за листком листок.

І бурі шум не подає звісток,
І птах мовчить, а серце думку боре:
Співають в ним блакитний гімн простори,,
Осяяні громадами зірок.

Киплять вони: вода й душа людини,
По їх слідах лишаються руїни.
Там пісні сум, минулого краї,

Чи то безмежна влада річки Лети,
Що шепче так: «Забудеш дні свої...»
І слухають царі й анальфабети.

VIII

І слухають царі й анальфабети,
Що ти моя, що я тебе люблю,
Що дні краси без тебе я гублю:
Що долю взять – нема мені кебети.

Я лиш співець: мої чуття – куплети:
Це крам такий – на хліб не зароблю!
І вже ніяк того не підкуплю,
Що продає парфуми і стилети.

Любити ж дам без криці, без парфум, –
Це все одно, що засівати сум.
Не хочу я надалі так страждати!

Я у землі позичу диких сил...
Як та весна, я хочу розцвітати,
Нехай на день струсну я з себе пил.

ІХ

Нехай на день струсну я з себе пил,
Який припав з чужих чобіт на тіло;
Я хочу так, щоб все вогнем горіло,
Щоб я світив, як самоцвіт-берил.

Тебе візьму, й під захистом вітрил
(Мене життя безглузде наморило),
Полину там, де б сонце нас зігріло,
В таємний світ, за різний небосхил.

Покину все... Та й що покину тут?
Здичілий край, обдертий, наче прут,
Поділений між підпанком і паном...

А будь рабом, як під'яремний віл,
Схилятися... Доволі! Хоч над раном
Нехай на мить почую розмах крил.

Х

Нехай на мить почую розмах крил...
З човна візьму тебе я, мов дитину,
І покажу землі сумну картину,
І цілий ряд засмічених могил.

Потому ми знайдем чудовий діл,
Гаї, пташок, і сонце, і калину,
І тиху ніч, багато квіту-крину,
Солодкий мед, мов пахощі з кадил.

Нам тра спочить, подихати красою,
Бур'ян скосить умілої косою,
Знайти плаї, що в гору поведуть;

Збудити сни, на мить завмерлі співи...
Я все тобі повинен повернуть:
Твої уста дали мені молитви.

XI

Твої уста дали мені молитви:
Я з них п'янів, мов од вогню вина;
Творив казки, вичерпував до дна
Солодкий пал і опори мінливі.

Я йшов туди, де тіні полохливі
Віки гниють... Сміявся сатана
З моїх пригод. А вогники з багна
Тягнули вглиб, лукаві і зрадливі.

Топивсь не раз, пропасниця трясла,
Бажав кінця, а доля дні несла,
Хоч чорний птах літав над головою...

І так два роки безнадійно жив.
Та хоч у снах я бачився з тобою, –
Постава вся – складала власний спів.

ХІІ

Постава вся – складала власний спів,
Давала міць, і вірилось у Пана,
Що він живий, що згоїлася рана,
Яку йому старезний час зробив.

А з ним Сатир і Німфи, що без слів
Кохують мент, і Ельфи, в звук тімпана
Танки ведуть од вечора до рана
Й минулий вік, здавалось, пояснив.

І бачу, ти живеш серед природи,
Мов гарний день між днями непогоди;
Пахтиш гірким, прянистим духом трав.

В очах зірки блискучі і щасливі...
Детально я цей образ малював:
Хода і сміх дзвінкий – робили впливи.

ХІІІ

Хода і сміх дзвінкий – робили впливи...
В душі моїй зростала і цвіла
Твоя краса. Ти квіткою була,
Блакитним сном, що випестили ниві.

Скажи мені: де ділися шумливі
Потоки свят, якими ти пливла?
Невже й тебе поранила стріла
І хвора ти на дотепи з'їдливі.

І я застиг, як той завмерлий світ:
Кружляю там, де бачу втертий слід,
Заклятий бог в малій жебрацькій ролі,

Що без людей вже голову схилив...
Нема снаги, зникли навіть болі, –
Я всі чуття – тобі одній спалив.

XIV

Я всі чуття – тобі одній спалив,
Але вони, як фенікс, можуть встати,
І будуть знов одну тебе чекати,
Отруту п'ють, аби тільки налив.

Бо звикли так: ніхто їх не корив,
Не жалував – ти мусила це знати –
Вони все йшли од хати і до хати,
І хто стрічав – нахабно їх дури.

Лиш це пройшло... Я знову уявляю
Вечірній час і плюскіт водограю,
І шепіт слів, і близькості імлу,

І форму рук на одягу з саети...
На сей мотив, на хвилю цю одну, –
Давно хотів я написати сонети.

XV

Давно хотів я написати сонети,
Хоч і боюся вислову думок...
З безмежних мрій сплітаю цей вінок,
Казки віддам уявою поети.

Тебе люблю... Твої дивлюсь портрети –
До них співаю пісню, як струмок...
З вогню жаги балакає пророк
І слухають царі й анальфabetи.

Нехай на день струсну я з себе пил,
Нехай на мить почую розмах крил.
Твої уста дали мені молитви,

Постава вся – складала власний спів,
Хода і сміх дзвінкий – робили впливи, –
Я всі чуття – тобі одній спалив.

Київ, січень 1918 р.

«Море»
З циклу сонетів

*O Meer!
Mutter der Schönheit, der Schaumentstiegenen!
Groszmutter der Liebe! Schone meiner!
«Die Nordsee» H. Heine*

Зачнів

I

І я стою, блакитне, над тобою,
І міряю твою величну міць...
Костандівські бузки, ярки щирець,
І будяки, що мріють над горою

Колись тут грек свого шукав спокою...
І Пушкін душу лікував з костриць,
А Гоголь бачив перельотних птиць,
Міцкевич стежив за твоєю грою.

А ти цвітеш у соняшним вогні
Чи топиш зорі в ночі буряні.
І легко дихати твоїм простором,

Між шумами нагадувать, що ти
Живе, блискуче, темно-синім зором
Збагнеш в майбутньому нові світи.

Шаланди

II

Шаланди линуть у безкрайне море,
В рожевим блиску пружених вітрил...
Вечірній промінь додає тих сил,
Що хвиля їх, напевне, не поборе!

Мовчать рибалки, міряють простори...
Росить обличчя їм солоний пил,
Черкає вітер махом дужих крил,
Немов ножем невдалу думку поре.

І темний волок і канат пахтить,
І темне небо тихо мерехтить.
А там земля лишилась, як сільвета,

Де в чарах ночі стигне виноград,
Де жде морця закохана Жанета,
І їй пахтить просмолений канат.

Туман

III

Сирена стогне, мов жива істота: –
Попереджає у густій імлі
Тих вандрівців, що прагнуть до землі...
В тумані жаль пливе... Ячить скорбота...

На очі тисне лудою білота,
І привидом блукають кораблі...
І дні минулі тануть, як малі,
Спинився час, мов посеред болота.

Байдужно спить приморена вода,
Та скаче вершником по ній нуда.
А крик сирени ломиться шматками,

Лящить водою, мов залізний кий,
Що кинено з смертельної нестями
У морок той, задушливо-липкий.

Чайки

IV

Літають чайки, сонця блискавиці,
Лунає крик, то заклик шле акин,
А води шьють свою шовкову синь
І протинають у сріблястій глиці.

Ще раз у гору, ще хвилина міці,
На море падають і кануть в тінь...
Під скелями відроджується тінь
В блакитний тон гартованої криці.

Пільгристи неба... гарні, наче сни
Далекої, юнацької весни,
Що одцвіла гарячими роками...

І білий в синьому рішучий блиск,
Який так хочеться вловить руками,
Простерти крила в гострий обеліск.

Маяк

VI

Ворушиться живе, червоне око:
То змружить вії в оксамитну ніч,
То на воді сплете химерну гич,
Рубінами свердлить її глибоко.

А восени пташки летять щороку...
Для них маяк, неначе смерті бич!
Сміється вітер в мурах, наче сич;
Стрибнув і зник у божевільнім скону.

На мить засліпли очі маяка...
Погрозами киває хвиль рука.
Ревуть і стогнуть стоголосі сурми...

А він стоїть самотній, наче дід...
Прикутий до землі, побитий бурьми, –
Все міряє той самий круговид.

Шторм

VII

Шаліють буруни, мов ходять гори...
Стрибком злітає хвиля, як орлан!
Провалля чорні, мов страшний казан.
Ревуть вітрів скажені, дикі хори!

Ридають хмари, шлють свої докори...
Об скелі б'є води тяжкий паркан,
І скелі зяють тисячами ран,
І ріжуть блискавки важкі простори.

Спізнивсь «Чічерін», «Пестеля» нема...
Над водами блукає тільки тьма.
Гарчить каміння рокотом неволі.

Душа болить за того вандрівця,
Що стежку загубив своєї долі,
Що муки час рахує без кінця.

Штіль

ІХ

Мовчить вода, прозора, мов кришталь,
Шовками стелеться на круговид...
Такий гостинний і бадьорий вид,
Що вже немає за минулим жалю.

Я свій баркас до берега причалю,
Де золотом іскриться моря слід,
Де од медузи лине темний слід,
Хоч вся вона подібна до опалю.

Там рибки грають срібним табунком
І море спить по спільно з бережком,
Гаряче сонце водами парує,

Вітрець сопе між травами в степах...
Південна тиша над усім панує
І тільки деколи пролине птах.

Місяшне сяйво

X

Мов круглий щит, що сковано Дедалом,
Над морем сходить місяшне лице –
Навколо німб, Іридине кільце, –
Просторів синь п'янить рожевим палом.

Рухливий шлях розбило срібним ралом...
Пливе баркас, маленький, мов пірце...
Скрутилась хмарка в золоте кільце...
Під місяцем дверцята півовалом...

Над берегом застиг де-Рішельє: –
Щось думає чужинець за своє.
Іскриться порт. Бряжчать залізні крани.

Ліворуч ген заводи в глибину.
Лапатим листям шелестять платани,
А блиски моря ваблять в далину.

Діалог

ХІІ

– Вам що робити? – Вітер смаглим скелям, –
– Аби лягти на березі на ринь,
Встромити ноги у прозору синь
І думку сплести у саду жерделям!

– Повірити тобі, що тим мінстрелям, –
Шумує море й хмуриться на тінь...
– Мене потовк, мов той скажений кінь
Хлопчак дурний, що тішиться орелям.

А гори мовчки гнуть свої хребти:
Вони з водою й вітром не на «Ти».
Лукаві хмари сонце загулили...

Шумлять, ляцять і вітре, і бурун,
Що пробують свої юнацькі сили
Що в камінь б'ють, як в тіло ніжних струн.

Вілли

ХІІІ

Об скелі море б'є патлату хвилю
На райдуги, навколо шумовин.
Хатки малі рибалчиних родин
Вітри гризуть і в рани кроплять сіллю.

Руїни панських вілл укрились цвіллю,
Бує чад здичавлених родин.
Солодким хором віє цвіт жасмин,
Що плаває у соняшнім похміллю.

В затоці сплять потомлені човни: —
Той гріє бік, а той шматок спини...
Рибалки волоки сухі згортають...

Там з вудками на камені сидять...
І хвилі йдуть і голосно співають,
Що аж руїни з ляку мерехтять.

Ерос

XIV

Гарячий камінь. Баранці на морі...
Мінлива даль в рожевому чаду.
І я з тобою берегом іду,
І ти прекрасна в осяйним мажорі.

Засмагле тіло, грають очі – зорі,
Іскриться сіль у тебе на виду.
Маленьку руку я в свою кладу...
Й мені бракує віддиху в просторі!

Руде волосся над твоїм чолом
Звучить на синьому, як той псалом.
Ласкаві хвилі слід ноги стирають...

А моря шум приглушує слова,
Що їх уста уперто промовляють,
Що з них п'яніє в мене голова.

На хвильоломі

XVI

Все вище, вище скачуть хвилі-коні,
На білих гривах соняшний алмаз...
На них напав якийсь шалений сказ,
Запінились, іржуть на добрі гоні.

На хвильоломі дзвін ридає в дзвоні,
Гримить граніт... Бетон, вода і час
Зчепились в дикій боротьбі нараз...
Хрустять кістки та ляскають долоні!

І важко дихає водою порт,
Що кораблі боронять од когорт.
Хвилюються його могутні груди...

Дзвенить залізо і шаліє трос...
На березі працюють вперто люди
А на шкафуті вартовий матрос.

Капітан

XVIII

Над морем ніч простерла сині шати,
Капела мінить райдугу вогнів...
Між хвилями збирається на гнів,
А пароплав згорнув свої канати.

Та капітан сидить, що й не пізнати,
Над берегом, похмурий, – він змарнів!
Його дитя хтось інший вже повів,
Щоб ранок дня без нього зустрічати.

Дзвенить ланцюг... Машини шум гуде...
Старий устав, як той пінгвін іде...
Не може думати, коли згадає,

Що він примушений топтати гній...
«Теодор Нете» в мороці зникає,
Блищить на щоглах вогник золотий.

Капітан

XIX

Ех, капітане! – Зір туманять сльози...
Гора... Спинився й дивиться у тьму.
Чорніє рейд... Здається він йому
Проваллям ночі, що несе погрози.

В порту вогні, як золоті мімози,
Як свічі панахидні... Та кому
Вони несуть свою важку туму,
Гуртують вітер, хвищу і морози.

Твоя рука зворушено тремтить,
Думки стоять... І нічого робить, –
Вони прийшли в чужу, порожню хату...

Доволі, вщерть! – Спиною до води...
Пересягнув життя стрімку загату
І слухом ловить кроки від ходи.

Епілог

XX

Писать про море можна без упину
І все ж не буде виспівано спів...
Як поки люд живе – не скінче слів, –
Так і поет блакитного роману.

Бо що не день, то на таку заману
Покинеш сотні тих барвистих слів,
І все нове: і радощі, і гнів,
І сонця блиск, і мороки з туману.

Хіба красу стихії на слова
Ти пересадиш, щоб була жива?
Хіба той шум та можна передати,

Бездню вод у співах донести,
Посіяти в катренах аромати,
Щоби в терценах плетивом сплести.

Одеса, серпень-листопад 1930 р.

Листки Календаря

Замітки з блокноту. Листки календаря

Я йду по життєвій дорозі самотою... Зустрічаю людей і знайомих і незнайомих, а вони кидають у мою душу квіти... Свої і чужі мені однаково незрозумілі: стільки таємниці криють ті хвилини, коли вони мовчать, що я почуваю себе серед якоїсь чудодійної казки. Злі і добрі – однаково дивляться на мене, однаково одривають квітку хвиливого погляду, щоб кинути мені на спомин. Часом ласкаво усміхнуться, часом байдужно, наче муха, сядуть на струну моєї вразливості, часом щось загадкове кинуть у мою істоту... Сині, сірі, чорні, карі, – цілі маси одмін кольору і настроїв. Я роблю собі з них букети – чудові квіти людської душі – і дивлюся і вони на мене дивляться.

1900-і рр.

Коли б мене попрохали розповісти цілий день, т. є всі події дня зі всіма подробицями, то я не міг би нічого розказати. Я б нічого не міг знайти цікавого для стороннього слухача, бо все, що пройшло, не дало б мені ніякого матеріялу для фантазії, а хіба ж можна щось розповідати без неї. Але пережити такий день – се так важко, наче зробити нудну, нервуючу роботу. Ціла маса дріб'язкових деталей, сила маленьких образ, величезний натовп різноманітних думок і головне порожнеча. Порожнеча од самого ранку до далекого вечора, до нудної і довгої ночі.

30.IX.1914 р.

Давить. Вся та людська глупота, все те, що люде звать «характером», – все викликає тільки огиду і непереможну втому. «Ти без характеру», – кажуть тобі. Повстає образа в душі за себе, повстає збуджений, киненим словом, лютий звір і хочеться протестувати, виявити той «характер». Спочатку, звичайно, бажання бути грубим, потому уже більше тонка риса – підкорити других, зробити їх рабами свого, може й безглузлого, Я і вічно ступати серед перестрахи інших. Постійно боротися з обмеженим поглядом людей до того, поки сам не втрапиш нитку живої думки. Доводити іншим те, що тобі давно відомо – значить самому стати на мертву лінію, кружляти в зачарованому колесі якоїсь кабалістики. Та й чи варта та сама перемога мого Я над другими, коли загрожує

втратою ширшого світогляду, заміною дійсного життя на підтримання власного авторитету перед дурнями. Хіба мені не все одно якої думки про мене цілі плеяди ідіотів? Вони лізуть в моє життя, як докучливі мухи, але це не значить, що я повинен тільки те й робити, що ганятися за ними з хлопущою. Не варто витрачати стільки енергії на ту хвилину спокою, яку можна віднести – звичайно відносно, – коли переб'єш ту настирну тварину. Краще раз і назавсігди постановити, що вони мене не обходять, прийняти радикальні способи, обплутати ті частини тіла, куди вони можуть доступити і йти своєю дорогою далше, все далше, до мети власного задоволення. Тільки особисте щастя дасть те саме і другим, а не те, що праця для другого. Для другого – се лиш дріб'язкова філантропія, половинчата і нещира робота. Для себе – це є все. Що буде зроблено гарного для себе, те дасть і будучому для всіх багато. «Ганчірка», – скажуть тобі. Яке мені діло до того, що ви бачите і яку назву даєте тому виглядові. Я вас не чую, я не хочу чути, я не повинен чути, коли бажаю хоч трохи зберегти роботу свого розуму і свого розвитку на протязі хвилевого людського існування.

Чернігів, 14.III.1915 р.

Така весна, така, що годі кращу уявити. Після дощу теплий вечір, сяють зорі, а найбільше вечірня – велика і радісна, як тремтяча квітка. Вся природа дихає справжнім віддихом живої істоти. Повітря пересичене почуттям принадної сили, яка горить фосфоричним полиском; тонкими нитками того блиску, як нервами, обплутана земля. Хмари осіли до обрїю і, як лукава брївка, там од часу до часу підморгує вогником блискавки. Пахне, п'янить цвітом... Як в такі моменти хочеться кохати, кохати до забуття. Всюди бачиш миле личко, неясні форми постави, почуваш рухи і шепіт... Очі, багато очей, затягнених туманом мрійності з іскоркою бажання. І солодка утома в'яже тіло шовковим сповитком.

Київ, 3.V.1916 р.

Я, мов на кладовищу, серед конторських столів. Чимала хата, наповнена останнім сонячним промінням літа; у вікна дивляться верхи зелених дерев, червоний будинок університету, а праворуч золоті бані Володимирського собору. В одчинені вікна залїтає маса звуків, а серед них один настерний і нестерпучий, що б'є по нервах – се вигуки сол-

датської пісні. З різким присвистом і з конячим ритмом. Переривається, Слава тобі Боже, але намість його сухий дріб тарабану – ще гірше! Здалека свистять паровики на залізниці; ляпають підковами коні по бруку і чути ще якісь дитячі голоси. Найбільше мене нервує, звичайно, пісня. Живо встає та маса безглуздя, що живе серед людей – се потреба війни і солдатської сили. По що? Невже можна так серйозно відноситись до сього? Серйозно носити якісь брязкальця на ногах, довгі ножі при боку, великі рушниці з колючими верхами і ними вбивати людей? Це якийсь сон, кошмар, божевілля! Але це робиться і на жаль робиться серед всього людства серйозно. Все потоптано воєнним чоботом, нароблено з здорових і сильних людей маси калік: сліпих, безногих, ревматичних, божевільних, сифілітиків, стовбнякуватих, припадошних, сухотників, сердечно хворих, безруких, та хіба можна все вирахувати, що дає війна що дня на протязі такого часу, як вона існує.

Київ, літо 1916 р.

Дивним спокоєм впливають гармонійні лінії на людину. Творити такі лінії є найвищим щастям, оживлювати мертво поверхню полотна чи паперу і надавати їм форми своєї ідеї – се те найвище, що може людина досягнути в своєму життю. Зафіксувати шматок природи, вираз людського обличчя або цілу, роками вистраждану думку, – що ж більше?

Бачити на те, щоб перетворивши, віддати у досконалій формі критичну есенцію внутрішнього переживання – завдання тих ліній. Зробити вічним те, що так швидко вмирає, і дати зразок душі, яка зросла серед красот природи, напоєна її чарами. Навчити сумувати за красою, навчити лагідності людину, зв'язати мову у букет прекрасних квіток, щоб вона так само пахла, як пахнуть квіти у ранішні і вечірні сутінки. Лініями, як шовковою сіткою обплутати людину, лініями примусити бути уважними і спостережливими, лініями навчити не зносити хаотичності і безладу, того випадкового, що вічно блукає серед людської громади.

Київ, 27.VI.1916 р.

Немає сили ні про що думати. Все отупіло і розплилося в якусь масу – хаотичну і невиразну. Те, що люде звуть часом роботою утворено умисне штучно аби знищити всяку живу думку. Пишеш без кінця ті самі папери, нікому непотрібні, пишеш до того, що готовий після такої ро-

боти піти на найгірші речі, аби тільки позбавитись абсолютної глупоти. Я певний, що злочин має більше змісту, як нудна канцелярійна робота.

Київ, 9.VI.1916 р.

Нудно і одноманітно перейшов увесь день. Навіть не помітив змін погоди. Були думки, були бажання, але вони так само зникли, як і минуле кудись у безвість. Ті стрічи, які були з людьми, і ті люде з якими зустрічався – зробили вражіння теж чогось байдужного. Навіть трудно з ними починати було розмови. Були довгі перерви, в моменти яких ми почували, що хтось інший нам заважає і що його присутність буде фатальною для нас на увесь час нашої стрічи. З великою охотою прощалися, почувавши, що скінчився важкий обов'язок побачення. Характеристична риса – повна нещирість, робленість і бездушність. Вечір закінчив нудний день читанням газет – теж по більшості пустих. Мене смішить і досі телеграма з Іспанії, що край схвильований тим, що німці оголошили гостру блокаду, і що вивіз апельсинів з краю ставить їх у дуже скрутні умови. Може бути!

Київ, 24.I.1917 р.

Новий листок мого календаря. Без кінця падає дрібний сніг і щось є в тому містичного. Здається, що він все може засипати, всіх утихомирити, надати усьому вигляд рівності і спокою. Та не так приймає то моє почуття. Якась тривога і жаль охоплює душу. Я з чимсь не згоджуюсь, моя гаряча кров протестує проти того настерного холоду, що залазить всюди. І думка мимоволі лютує проти вітру, який осипає лице пекуче-холодним пилом сухого снігу. Ніщо не цікавить. Жіночі обличчя почервоніли до неприємного червоно-фіолетового тону і відчуваєш, що мускули затверділи і не можуть, як звичайно, давати тих одмін, що накладає що хвилини думка на зовнішні форми людського виду. Всі такі незграбні у теплий одежі, кудись поспішають непевним кроком, бо під ногами слизько.

Я не знаю куди мені подітися – одне бажання як найшвидше увійти до теплої хати і може заснути, може сісти у крісло, вставитися очима байдужно у просторінь і чекати поки сама думка згодиться прийти у голову. – Яка завгодно – хіба не все одно. Без зв'язку, без цілі. Я не буду

протестувати, бо втома перемогла мене і можуть входити думки самі дикі: я їм того не бороню. Я тільки боюся присутності людини: вона почне щось розпитувати, щось розповідати, почне рухатися, а мені того зараз не потрібно. Я хочу побути у владі повної прострації. Навіть в утомі можна знайти певну частину насолоди.

Київ, 25.I.1917 р.

Коли питають: Який уряд кращий? – правий чи лівий. Це питання подібне до того – яка рука у злодія краща – права, чи ліва. Про середину навіть смішно говорити.

Чернігів, 29.VI.1922 р.

Не люблю я північної зими. Коли в хаті тепло, а на дворі сніги та морози, то гарно. Але зате, коли в хаті немає чим пропалити, то настрої од холоду надзвичайно падає. Бідність на півночі робиться дуже нахабною. Вона скупчує людей по кутках, приводе з собою вогкість, хворобу. Вона ділить людей на різні табори, які гостро одмежуються один од другого. Встає безпричинна ворожнеча, народжується злобливість, піднімає голову помста. Темно і холодно. Люде виринають зі своїх нір загорнені у що трапиться. На перехрестю стоїть п'яний чоловік і щось обмірковує. Він сильно п'яний, глупо, до нестями, як це може бути тільки тут, серед холоду. Вилізла з ближньої хати друга постава і кудись поспішає. Завернула за ріжок.

– Гей, почекай, – гукає той, що на перехрестю.

Постава – ніякої уваги.

– А, що б... – і в повітрі бринить шалена лайка.

– Ти що? – злобно шипить постава, що повернулася назад.

– Як мені трапити на таку-то вулицю, – змішується п'яний. Ще щось балакає і як у бруді, брѳохається серед поганих слів, які так і ллються з його язика.

Група хлопчуків – іде валкою і на все співає непристойні пісні. А зверху темно і холодно.

Постава повернулася і зникла серед п'їтьми. Той, що на перехрестю остаточно загруз серед бруду власних слів. Холодно, темно. Не люблю північної зими!

29.XI.1923 р.

Розглядаючи світ звірячий, та світ людини приходиш до дуже не-веселих висновків з приводу, нібито найвищої істоти на землі. Закони одних і других настільки не схожі і настільки закон звірини вищій, що втрачаєш не тільки повагу до себе, а втрачаєш просто рівновагу в життю. Та дрібочка всеохоплюючої краси, що створила людина – гине у масі бруду, неохайності, жорстокості; жорстокості сліпої, нічим не виправданій.

2.XII.1923 р.

Так нестерпуче хочеться спати. Як би змога, то впавав би і заснув, як той велет у казці на добу, на дві, на три. Навіть не тішить природа, багатство фарб і музичність звуків. Все одно те не для мене. За вікнами пливуть хмари, як білі вітрила далеких кораблів на синьому тлі безмежного повітряного океану. Пливуть десь у гору і гинуть там, де вже я не можу бачити, за стелею моєї службової клітки. Густо-зелене, лапчасте листя каштану за вікном застигло, як замуроване. Райська яблуня червоніє аксамитним овочом, а з нею аж чорна акація залягла своїм тілом.

А тут стіни, шафи, папери... І люде, як стіни, шафи й папери... І повітря застоює, як давня свячена вода у пляшці, а в ньому божевільно стрибають звуки ундервуда. Наче клацає зубами хворе щеня... змовкне на момент, а там знову трах-тах-тах, тах-тах! І знову так само.

Приходять люде з волі та приносять з собою запах свіжого повітря в одежі, приносять світлі очі та веселу усмішку і дивуєшся – де вони те взяли... невже там, за стінами службової в'язниці? Невже воно там є і полишилося, як тисячі віків тому.

Знову натискає на потилицю, очі невблаганно заплющуються, підлога хитається під ногами.

– Що? На яку, питає, посаду призначений Кандзюба. Добре... трохи пізніше...

Згадується ранок, базар, до хідника поставлені в ряд конячі лоби такі сумні, такі позбавлені думки, як це буває з худобою, коли нею керує людина. Таку силу зневіри, тупості та байдужності могла придбати тварина тільки з допомогою людини. Хитнулася підлога, заплющились на момент очі, знову картина: солдат, вартовий. Туди й назад... Стук, стук! – рушницею об хідник. Позіхає. В'яло рухаються ноги, як пуди тягне за

собою... Цок-цок! – довго розглядає затвор у рушниці і знову пуди, а не ноги пересовує туди й назад.

Якась фатальна доля зробила з людини маріонетку. Стук, стук, – рушницею об хідник... «Зайди з пратувару, гаварять тобі», – цок, цок! – ляскає затвором рушниці.

Вже всі його поминають і знову пуди тягає солдат – туди й назад. Стільки байдужності, тупості, знеохоти виявляє його постава. Позіхає.

Хитнулася несподівано підлога, на момент зникло все, я заснув... Це тривало не більше кількох коротеньких секунд, але сон був справжній, глибокий.

Що? – знову та біла в'язниця, той мурований льох, де гинуть люде, замуровані людьми на довгі роки, часто на все життя.

І чим воно краще за справжню в'язницю? Чим краще! Ніхто не чує того, як жахливо кричить душа людини. Гей, сто лихих на вашу голову, що створили такі форми людського побуту!

Хто дав право насміхатися над людиною Вам, тим, що зветься урядами всього світу. Невже вам ніколи й ніхто не скаже, що ви просто шахраї, нездари, мерзотники. Кому потрібні ваші мудрі мішки канцелярії з висмоктаними подобами людини, кому потрібні ваші ножі, гармати, тюрми, маніфести, декрети, медалі, подяки, увесь той груз, яким ви обдаровуєте людськість?

Ви так дорого коштуєте людині, а так сієте зло, гидоту, тупість, байдужність, зневіру.

Ваші установи – дома шалених мук, яких не могла вигадати ніяка інквізиція.

Бо інквізиція була жахлива хвиля, але ж настільки безглузда, що мусіла впасти, а ваше – жахлива система, розрахована на віки.

Так нестерпуче хочеться спати. Як би змога, то впав би і заснув, як той велет у казці на добу, на дві, на три.

Чернігів, 28.VII.1924 р.

Кажуть, добро настало. А в чому те добро? Щодня комісарша за стінкою інтернаціонал грає, а потому чижика. По між тим і другим ідуть якісь дешеві шантанні пісеньки. І піаніно у комісара чуже: з музичної школи взято. А от раніше тут же, за стінкою, урядовець жив: Боже царя співали і також чижика грали і шантанні мотиви були. А от добра ніколи не було. Звичайно, того загального добра, про яке так давно люде

мріють. От вам приклад справжнього добра: взяли ви служницю. Держава і каже: користаєшся чужою працею, то заплати податок. А ще заплати гроші найнятій, нагодуй, одягни, дай теплий куток, а то покине. А заслабне, то ляже оберемком вам на клопіт. Ви також на службі (на державній). Вас також найняли, але... хата, де ви працюєте, не палена, платні не стає на годівлю, а як заслабнете, то лежить собі дома, а начальству ще посвідку од лікаря дайте, що ви дійсно слабі, бо Вас викинуть на вулицю. І за те, що ви наймит од податку установа звільняється. Може так і добре.

– Нігілізмом віє од вас...

Може бути. Тільки я не розумію. Життя людського не можу зрозуміти. Всі на добро працюють, а кривда виходить. І хотів би я побачити такий куток, де б не було потрібним тюрми, поліції, чи міліції, де б збройні люде не ходили і не водили б беззбройних. От так іде собі ватага людей, а навколо їх з рушницями і ножами і це прилюдно і не сором... Не можу я цього зрозуміти... не годен. Може їх треба лікувати, а не з ножами водити. От же кажуть зараз, що Уайльда треба було лікувати за гомосексуалізм, а уряд Англії його до редігської тюрми запакував. Урядові ліки. Може бути... Нігілізм, анархізм. Діло не в назвах. Од них нічого не прояснюється. Тільки так гидко жити.

Початок 1920-х рр.

Рядами стоять соняшники. Головасті, в обдряпаних лапатих одежах. Голови важно похилили до сонця й до моря. Щось робить їхні постаті подібними до впокорених людей, що зігнули спрацьовані хребти, щось прив'язало їхні натруджені ноги до посохлого ґрунту і тільки ще по дені-де золоті тарілки, як золоті труби, стремлять переможно до світла, вітаючи прозорий серпневий ранок.

Море іскриться срібним шитвом, що проколюється гострими піками кукурудзи.

Берег вигинає хребет з насолодою до тепла і полискує рудавим оксамитом рослин. Важно по ньому сидять людські оселі. Деревя проти світла нагадують темно-зелені, синяві клякси з контурами жовто-золотої облямівки. Наче хто хотів надати форми тим кляксам, щоб вони впорядковано лягли на поверхню землі.

Тіні ще спочивають, довгі, на весь зріст, хоч поволі підтягують свої члени, почувуючи потребу прогнутися. Яри полускалися, як достигла

диня, де в розломинах світить ніжне тіло середи та груба шкура затінку. На всьому опалева суга ранішньої години.

Гвалтуються десь над берегом собаки, вперто, заядло. Ніч була місячна і просковзнула дуже тихо, подарувавши світанкові блідно-цитринове обличчя.

На краєчку моря блиснуло рубіном сонце й забарвило рівну смугу краєвиду поливом японського глазуру, що лягає на опуклі стегна порцелянових ваз.

Синє дихання повітря ледве ворушилося за срібними блисками місяця в протируч сонцеві. Сояшники важко прогнулися, як упокорені постави, от-от упадуть ниць, простягнувши зелені вузлуваті руки по землі, тільки, що з фанфарами будуть співати сонцеві славу.

Одеса, Аркадія, 16.VIII.1932 р.

Каждый день одно письмо. Всего одно письмо, не больше. Но это каждый день. Как листья улетают они, сорванные временем. Только одно письмо каждый день. Но дней прошло много, очень много, дней человеческой жизни. И это похоже на то, что листья облетают и дерево становится, как пустая рыбацья сеть при неудачном улове. Правда, сквозь петли ярко сверкает голубое небо, сверкает по-весеннему, радостно. Но это не то. Это горсть драгоценных камней в то время, когда нужно во что бы то ни стало иметь пищу. В прошлом, вспоминаю, такие же весенние дни. Окно с решеткой – те же темные петли, а за ними такое же голубое небо. Нет, еще верхушки акаций. Целый день плывут белые облака, а вечером, в углу, где стоит параша, умирают последние лучи вечернего солнца. Так больно сжимается сердце, когда умирает этот последний, розовый отблеск дня. И умирает в таком месте, где по необходимости человек принужден отправлять свои нужды. Как теперь, так и тогда я не знал и не знаю, что накопили против меня. Чувство боли, обиды сжимало грудь. Все время звучал один мотив – За что? А дни приходили и проходили. Много их ушло весенних и нежных, знойных дней лета, когда я задыхался от спертого воздуха и обливался потом от жары. То же одиночество, та же тоска и то же умирание последних розовых лучей дня.

Одеса, 1950-і рр.

Сногату

Михайло Іванович Жук народився 20-го вересня, 1893 року в містечці Каховка над Дніпром. Батько був красильником і кровельником; мати – прийомщицею пшениці на паровому млині панів Панкеевих. Бідні люде не багато тямлять про своїх попередників-родичів. Баба, дід, ще трохи прадід, а потому вже все зливається у масу, у народ.

Немає родословних книг, немає гербів, немає істориків.

Навіть гублять свої могили на широких просторах землі і не знайдеш, де, коли і хто похований і навіть не тямлять прізвищ, бо вони дуже швидко зникають у масі, як порошинка серед вихростої куряви. Так і тут.

Тьмяною лишилося у хлопця, що він був єдиним сином в родині, згадка про те, що дід – з батькового боку – був моряком, мав невеличкий парусник і їздив по Чорному морю до Туреччини, до Греції, навіть до Італії. Він був одружений вперше зі смирною людиною, але його дружина померла замолоду і полишила одного сина – Василя Жука. Не було на кого кидати хлопця відпливаючи в море, та, крім того, було й майно в Херсоні, що розвалювалося без хазяйського догляду, а тому Григорій Жук – подружився вдруге. Подружжя випало нещасливе, бо друга жінка слабувала на алкоголізм і, породивши одного сина – Івана, – зовсім спилася.

Повертаючись з моря до дому – Григорій Жук завше натикався на п'яну дружину, та на безліч приятельок, які розтягали все, що могли, з дому. Починалася звичайна сцена розправи, а тоді й сам Григорій Жук напивався до нестями, поки не вирушував знову до подорожі. Алкоголь став розрадою Григорію, як дома – так і в морі. Скінчилося на тому, що він п'яним потопив парусника на побережних скелях, а у відповідальність за крам, який віз на йому, йому зліцитували все майно, що мав у Херсоні.

Останній час життя – сидів під церквою, прохав милостиню і пив. Своє, особливе розуміння не дозволяло йому вступити на службу до своїх же товаришів: бути залежним од хазяїна, бути наймитом, – не укладалося в голові моряка.

Іван, син Григорія по другому подружжю, – навчався у штурманській школі, але по смерті батька, – мусив повернутися до матері (не було чим платити за школу) і з 13-ти літ вступив у науку до підрядчика-красильщика. Пияцтво приголомшених працею майстрів, які завше били підручних хлопців, посилаючи їх у шинок за горілкою. Настане

свято, то теж не краще. Знову женуть на жебри під церкву, щоб потому купити горілки тим же майстрам. Щоденна тяжка праця у підрядчика, де хлопчуки зимою няньчили хазяйську дітвору, носили помії, палили грубки та їздили до світу у плавні за комишом, що йшов на паливо хазяям. Влітку теж не легше. Цілими днями товкти мідянку, на фарбування дахів, дихаючи отруйним пилом і знищуючи дитячий, кволий організм.

Часом тільки на розвагу п'яна мати і більше нічого. В такій атмосфері, звичайно, вирощувалися нові пагони алкоголіків, та змучених людей, яким і був Іван Жук, батько Михайла Жука. Єдине і важливе, ще збереглося в душі Івана – це особлива якась чулість до пригнічених, до всіх тих, що носили тавро невдалих людей.

Прадід, з боку матері – козак, запорожець. Помер вже старим, за сто років. З дочкою (бабою посварився за те, що вийшла заміж за кріпака і прийшов миритися вже десь перед смертю. Останні роки шевцював і пив запоєм. Пропивав все і повертав до хати майже голий.

Дід з боку матері кріпак – Микита Крюков, за непокірливу вдачу був відданий паном у салдати і прослужив на військовому кораблі 22 роки. Закуштував линьків, та знущання, аж поки не одпустили на волю. Тут одружився і до смерті вже працював, то тягаючи колоди на лісному складові поденно, то їздячи на поденну роботу з рибалками по Дніпру.

Баба Марина, сухенька, гарна жінка, вічно затуркана дідом, робила по хазяйству цілими днями. Тиха, проворна – жила богом та онуком. Нічого дивного, що люде в біді звертались колись до бога. Бог робився у них тим порятунком на всі болі, які дошкуляли за тяжкого життя. Нічого дивного, що жіноцтво найбільше зверталось до його, бо воно було в найтяжчому стані: з одного боку загальноекономічні умови, а з другого традиції рабства жінки перед мущиною.

Може найбільший вплив мала на хлопця баба Марина. Примовляла українською мовою, розповідаючи народні перекази та казки, – баба вливала першу любов до краю, до його долі, та до будучини того краю.

Померла баба Марина, коли хлопцеві було вісім років. Настав важкий період в його життю, бо батько якраз покинув родину і поїхав з полюбовницею до Криму. Мати працювала на млині від шостої до шостої і не мала змоги доглянути хлопця. Наймала у них через сїни кухню Мадам Швермен.

Мадам була по роду німкеня, жила з онуком Сергієм і заробляла тим, що навчала дітвору. Син її, коваль, одружився вдруге. Молода жінка незлюбила хлопця, а тому Сергій і лишився у баби. Надзвичайно

добра людина була Мадам Швермен. В її хаті завжди був притулок скаліченим птахам та животині. Були безногі гуси, каліки собаки та коти. А також дрібне птаство, що замерзало часто у зимові холоди, – знаходило притулок у Мадам Швермен.

Коли входив малий Михайло у хату Мадам, то звідти обдавало тим знайомим духом, який він тямив од ярмаркових звіринців, – гострий і прикрий дух аміаку. Михайло і Сергій вчилися також з усіма дітваками. Головною наукою були мови. Сергій, звичайно, тому що балакав з бабою на німецькій мові – вчив німецьку, а Михайло французьку. Сергій був шибеником, мазунчиком бабусі, а Михайло боязким і нерішучим.

Мамі ніколи було мазати Михайла. Їй треба було все робити скоро і рішуче. Тому Михайла жорстоко била за кожну шкоду. Такий спосіб виховання найбільше відповідав людині, що цілими днями була поза хатою. Але зробив невиправиму шкоду, позбавивши хлопця волі, та можливості бути рішучим у життю.

Літом зовсім інше життя було у Михайла. Перш за все – спали на дворі під наметом, щоб не кусали комарі. Цілісінький день потому на березі Дніпра, під лісопилкою, де стоять плоти і де дітваки деруть кору.

Посиніють, цокотять зубами, але деруть корину за кориною, розстеляють проти сонця, щоб сохло, а потому лантухами тягнуть у двори.

Степова місцевість, немає топлива – курай, кізяк, солома, очерет, от і всі засоби на опал. Зима гостра і довга, палива не докупишся.

Значить – кора.

Так, але ж пропасниці стережуть малих робітників.

Скільки їх погинуло од пропасниці, а скільки погинуло поміж колодами, коли маленька ніжка необережно ковзалася на хиткому дереві і тіло булькало у воду.

Мама хвалила Михайла. Тільки трохи докупляла соломи або кураю, а то на всю зиму ставало кори.

Початок 1930-х рр.

М. М. Коцюбинський

Згадки

Познайомився я з Коцюбинським у 1905 році. Там же, в Чернігові на Сіверянській вул. 3, на одній із субот. У нього бували суботи, а потому по-неділки: для знайомих. Щось в роді товариського чаю. Познайомився... Ні, що я кажу, таке слово зовсім не пристало до Михайла Михайловича. За пів години мені вже здавалося, що я його знаю дуже давно, що він свій та що я в себе в хаті. Бо людяність – це його особлива риса. Я в цей час молодий. Мені 22 роки, але за тих півгодини ми вже з ним наче приятелі. Висока, трохи сутула постава, чудова голова, де чітко позначається відкрите чоло, загострений ніс, чорні вуса Як додати до цього скромне, але чепурне одіння, м'який жест і рішучі, вічно помітливі карі очі, то Ви трохи вже побачите Коцюбинського. Я таким його знав. Коли він засмаглий і в червоному у турецькому фезі, то нагадує собою європеїзованого турка.

Він любить схід, любить сонце. Він вічно тужить за ним.

В хаті повно народу, особливо молоді. Гімназисти, семінарист. Поміж ними дорослі – українські діячі. Адвокати, земці, педагоги.

Він балакає з Вами, але насторожений – ловить вухом розмови поблизу і влучно вставляє слова до тих розмов. Він усюди. Але все таки слухає уважно і Вас. Він зацікавлений Вами. Бо ви людина, українець, а це для нього все.

– Ви мистець? Як це гарно! Нам потрібні культурні сили, багато культурних сил. Може підемо в садок?

Садок дійсно прекрасний. Овочеві дерева і повно квіток.

– Тут нічого не було. Все це прийшлося самому створити, – каже М. М. Його усмішка така ласкава, Він увесь зайнятий Вами. З одного боку садиби старовірська церква, з другого боку сусіди, з фронту глухий високий паркан з такими ж дерев'яними воротами, а з четвертого вривається скелею туди, на Лісковицю, що побігла до Десни своїми маленькими будиночками, що загорнені в садки.

Листя вже пожовкло і його повно на землі. Буйно цвіте красоля, наче маленькі вулкани вибухають з землі. Гордовито стоять нерухомі жоржини, біліє пахучий тютюн, ще квітнуть пишним цвітом осінні троянди. Ця вся хвиля квітів, як піна морської води, буйно докотилася до веранди невеличкого будинку, що стоїть по серед двору, і де живе письменник.

Він розпитує за Вас – про себе ані слова. Він тільки живе Вами. Його цікавить національне життя Галичини. Його цікавлять громадські справи.

– Як тут мертво, як тут мертво! – Жаліється він.

– Ви щасливий! – у вас все життя попереду. Ви нічим не зв’язані. А тут служба... Але то пусте, нічого... – Зразу вриває він. – Може підемо до хати? Незручно, що людей покинули. Я сими днями зайду до Вас.

Мені хотілося бачити у себе М. М., але було сором запрошувати на своє убоге помешкання, де я тоді жив і яке складалося з одної кімнати та кухні, що була напівтемна.

Я ще тоді не служив бо тільки закінчив академію за кордоном і повернувся до батька. Батько ж заробляв мало, бо працював щоденно у підрядчика на малярних роботах. Та ще й був засланий під нагляд поліції з Києва. Якось неохоче сказав свою адресу. Вмовилися на день і годину

Все було зроблено, аби достойно прийняти М. М. Батько навіть папіряного комірця одягнув, як я його не переконував, що цього не потрібно.

Він прийшов у неділю, високий, чистий, з квіткою в петельці.

Перший момент неловкості за імпровізовану меблю з дерев’яних ящиків – швидко пройшов. І пройшов завдяки самому М.М. Він просто не звернув на це уваги. Так же зручно сів на ящику, як би це було панське крісло. Його цікавили мої малюнки, мої писані твори.

Я розгортав картон за картоном: композиції, портрети, квіти, багато рослин...

Купа рулонів виростала на підлозі. А він дивився. Знову повертав до того, що бачив... Очі стежили, пальці нервово рухалися на гачкуватому кийку.

– Гарно! Дуже цікаво! – уривками кидав він зауваження. Очі блищали... Поєднання зростало, це почувалося в тому, чого не висловиш, але що відчуваєш. Особливо ми зійшлися в любові до рослин.

Навипередки згадували назви – латинські, народні. Доповнювали малюнки тими постереженнями, що були і в нього і в мене. Наче це була окрема нація, доля якої нас так цікавила. Батько смоктав цигарку й похилився, мотаючи головою, бо йому заважав незручний комірець.

Мама приладнала чай, за яким вже батько скинув свого «хомута», як він його називав. Він прекрасно відчув, що Коцюбинському цього непотрібно.

Так непомітно поминуло кілька годин.

Жовтень, знаменитий жовтень царського 1905 року.

Маніфести, поцілунки на вулицях, збори, мітинги, надії.

Швидше гнало кров серце. Коцюбинський просто засяяв...

Він всюди. Де б що не було, де б що не робилося.

– Ви подумайте! – хіба не сценка, – в захваті оповідає він. – В городській думі мітинг. Єврейська молодь ходить з шапками і збирає на революцію. Підходить юнак до жандарма – На революцію, товаришу, на революцію! Жандарм хвилину думає, виймає повільно з кишені гаманця і, одвернувшись, риється в ньому, потому «жертвує» цілих 20 копійок. – Ха-ха! – Жандарм і 20 коп. на революцію. А морда така стеряна, бо чорт зна що робити. Може, як не даси, то колись повісять. Все таки краще дати.

М. М. радісний, червоний. Він всюди. Де б що не було, де б що не робилося. Його наче напакували подіями.

Він рішуче приймається за заснування «Просвіти». Він головує. Він веде агітацію за поширення філій. Кожна філія, кожна цифра збільшення членів Просвіти, підносить його, наче хвиля. Він пише лист за кордон про надсилку всіх українських газет та журналів. І за який час досягає того, що заборонене українське друковане слово, полилося, як водопад у прорвану греблю.

Він сам складає реферати. Він успішно веде численні прилюдні вечірки. Він дбає за збільшення коштів «Просвіти». Запрошує концертів сили. Всюди він, рухливий, коректний, європеець...

Він про все забув – громадське життя – це його стихія.

Він вірить в потенціальні сили народу. З захопленням оповідає, який лад завели робітники в Локнистому, де захопили панський маєток.

– Вперед – просвіту, просвіту і ще раз просвіту! Їм, народу, потрібне знання.... Давайте лекції по агрономії, творіть культурне вогнище з просвіти. Широка демократія... До чорта попів і церкву, що туманили людям голови. Одібрати всі церковні скарби...

Так жив у ті моменти Коцюбинський.

Нарешті настала смуга чорної реакції. Широкою хвилею полилися погроми. М. М. згас, замкнувся в собі, стримуючи гнів. Просвіти держався, як чогось дорогого і останнього.

От і Чернігівський погром. Він на вулиці, він мусить все бачити на власні очі. Його не пускала родина, але він все таки на вулиці. Бігають збентежені люде, чути постріли, реве десь натовп, дзвонять соборні дзвони... І він справді побачив своїми очима, коли той спаситель, син жидівського народу, верховодить погромом.

То палали панські маєтки, що запалював людський гнів, а тепер вже палали села, які підпалював жандармський генерал Рудов.

О, той Рудов!

Коцюбинський затиснув зуби.

– Нічого, Михайле Івановичу! – казав він мені. – Це тільки жахлива перерва. Які вони дурні! Так дешево могли купити спокій у народу. Хіба він багато вимагав? Трохи поліпшення і трохи людяності.

Почали видирати останнє – «Просвіту». Зробили просто. Запросили до губернатора актив і запропонували йому вийти з «Просвіти».

Після цього – громада сама розпалася, як офіційна установа. Знову все мусіло йти в підпілля.

Рудов – отримав чин «генерал-лейтенанта».

Палій-негідник, що так героїчно палив села, беззбройну масу споконвічних рабів.

Тоді й виростає у Коцюбинського бажання продовжити свою «Фата Моргану».

Він ділиться зі мною деталями третьої частини. Друга – краса, порив, вогонь!

Третя – «усмирення», де героєм має виступити Рудов і такі, як він. Де йдуть сумні, але міцні фаланги «Вішаних»... Де часто стихійні партизани, з остраху перед шибеницею виказують найкращих товаришів, аби врятувати своє життя.

Що робити? Але й тут М. М. знаходить дещо. Зробимо обмін дітьми. Будемо виписувати сюди дітей галичан, щоб українізувати молоде покоління.

Треба шукати якогось виходу. Так бути не може.

Тепер М. М. знову береться за об'єднання на своїх понеділках... В його домі буває Василь Еланський (Блакитний). Буває Тичина. Буває Ревський. Молоді хлопчики, семінаристи. Все мої учні. Вони вже підготовані на нову стежку.

М. М. радіє кожному новому, що може в дальшому поповнити нечисленні сили, що працюють на культурному полі українського розвитку.

Нарешті настає трагічна смуга смертей: М. В. Лисенка, Лесі Українки і божевілля українського колоса Івана Франка. Це щоразу, як громом приголомшує М. М. Такі втрати, такі невідшкодовані втрати. Та й він сам уже хворий. Лице його ще більше зробилося красивим в останньому розцвіті.

Це вже не той Коцюбинський, періоду Бессарабських оповідань –

повновидий, трохи зважнілий, міщанкуватий. Це якийсь дорогий, одшліфований самоцвіт.

Лице нервове, але й душа вся одкрита на те, щоб слухати. Початок цього одшліфованого обличчя вже є з того моменту, як я малював його портрет (осінь 1907 року), часи перебутого, часи «усмирення».

Це й момент просто жаклиний по своїй тонкості, по своїй загостреності...

– Я не боюся смерті – каже мені М. М. – але я хотів би знати, скільки мені ще лишилося, щоб зробити принаймні найважливіше.

За своє минуле – Коцюбинський найменше балакав. Він старанно крив те, що навчався колись у духовній школі, це так зрозуміло. Він ненавидить попів і церкву, а тут, як сором який, от та духовна школа. Часом скаже уривками й змовкне. Почав розповідати мені, як часто тяжко замолоду було. Як треба було і навчатися й бігати на приватні лекції, потому наче схаменувся і змовк. Другого разу, уривком, сказав, що він був вільним слухачем на Київському університеті та що його за «політику» погнали. Що з великими труднощами якось вдалося вступити на посаду по міністерії хліборобства (період написання «Для загального добра»).

Потому знову, що він страшенно витратився на лікування ніг, на які заслаб до того, що який час ходив на милицях, та що, певне, цей ревматизм поклав свою руку йому на серце. От так – все уривками. Ще раз про те, що його предки походять з Польщі і що давніше прізвище їхнє було Козуб-Якушинські. Що вже потому злилося в Коцюбинських. Знову уривок і знову і так завше.

– Не варто згадувати. Це просто не цікаво. Важно, чим є людина, а не те, хто і чим коли був.

Вірний цьому принципіві – він завше полишався скритним. Коли йому траплялося давати до журналів біографічні відомості, то він просто страждав. Бувало від понеділка й до понеділка я все чую одне й те саме: «І що його написати? Як це противно самому ж писати за себе». І коли бувало якось вже складе необхідні відомості, то аж веселішає.

– Вже нарешті надіслав. А то просто сором перед людьми, що так затримував.

Межи іншого сам любив читати мемуари та біографії.

Така скритність мала, очевидячки, більше глибокі причини, як звичайна його коректність у поводженні з людьми. Там певне було чимало болючих місць, недостачі та нужди, може й неприємних компромісів,

яких не хотілося не тільки згадувати, а які може хотілося стерти назавше. І він стирив.

– Не варто згадувати. Це просто не цікаво. Важно, чим є людина, а не те, хто і чим коли був.

Така суворо оцінка минулого. Не менше суворо Коцюбинський ставить до своєї праці. Мимоволі я мушу коротше нього спинитися на процесі його творчої роботи. Перш за все зазначу, що з своєї праці він був завше не задоволений. Завше скаржився: «Як трудно писати. Та ще я так повільно працюю. За три години, а то й за чотири не більше п'яти четвертинок паперу. Це ще хороший день, буває ще й менше. Є такий щасливі, що пишуть швидко, багато й цікаво... А я не можу. Потому воно повинно у мене вилежатися. Так неприємно, коли написане мусиш зараз же посилати. А грошовий стан вимагає такої роботи... нічого не вдієш... Треба підлягати вимогам життя».

Коли зароджувалася у М. М. думка про щось написати – він старанно і довго до неї готувався. Робив потрібні нотатки, особливо з природи, а найбільше все мусіло скластися до написання в голові. Коли він мені казав, що все вже уявляється детально, до дрібничок, то я знав, значить сими днями він вже буде писати. Цей довгий процес підготовки завше коштував М. М. великого напруження. Часом річ в голові перероблялася на ново, по кільки разів. Найбільшої ваги в своїй роботі він віддавав на закінчення речі – останній штрих найважніше знайти. Бо їм ладен змазати весь твір. І цей штрих часто змінювався, поки не знаходилося відповідного вислову.

Що він жив у захопленню даної речі та що уперто працював над нею – помічав я тому, що на протязі кількох тижнів при наших зустрічах він уривками завше вертався до того ж самого. Нова риса, нова деталь, нове закінчення.

Врешті, коли вже зроблено, написано й переписано, – той самий вислів завше чувся у його.

– Не так, не вдалося, як би можна трохи затримати та ще попрацювати. Але вже й так запізнився. Треба надіслати. Хоть Віра Устимовна (дружина М. М.) й каже, що воно не дуже погано. Але мені все таки не подобається. Вона, правда, суворий критик... Та все-таки мабуть похлібляє. Я їй завше читаю вперше свої речі.

Часом свої речі М. М. зачитував і на своїх понеділках. Голос у його був приємний, спосіб читання виразний і простий. Так, наче оповідає не з написаного, а наче з того, що ще раз бачить перед собою. Так, пам'я-

таю, зачитував «Persona grata», «Інтермеццо», «Він іде», «Подорож до Криниці», та інші. Зачитував він свої речі не часто. Не любив. Все те саме суворе відношення до себе.

– Погано я читаю, – казав він. По закінченню речі він завше якось стишено запитував – Не дуже це скучно вийшло? Я так боюся, щоб не було нудно!

Зовсім інше відношення виявляв він, коли ділився своїми вражіннями за інших авторів. Очі йому іскрилися. Голос набирив повної радості. Він любив особливо французів – Золя, Флобера, Мопассана, Анатолія Франса. Останнім він просто захоплювався. Подобались йому також Бласко-Ібаньєс, Кіплінг, Фарер, Кнут Гамсун, Йонас Лі, Юхані Ахо, Зельма Лагерлеф, особливо її «Геста Берлінг».

– Як люде пишуть, як вони вміють писати, – казав він. – Горький так прекрасно написав про своє дитинство. Бунін «Людину із Сан-Франціско». У нас тільки Леся Українка, Стефаник та Франко можуть так писати. А от я не можу. Суворий, жорстокий осуд самого себе, – це Коцюбинський.

Таким він був завше.

Десь коло 1908 року різко позначився перелом у його життю. Почалося кохання до іншої жінки. Воно, правда, почалося ще з 1906 року, але в 1908, завдяки перехопленому дружиною від коханки листу, питання стало руба і гостро. Це була мовчазна буря (звичайно для інших), про яку знав я та моя дружина. В листах до коханки, що мають зараз у моєму розпорядженню і які я можливо, що скоро випущу, – видно той курс, який було взято М. М. Його листи, коротенькі записки, свідчать про те, що воля в даному разі непохитна. Що тільки його стримує сліпа мати та діти, яким він не може нанести цього удару.

«Тільки ти для мене єдина, тільки з тобою я можу жити», – пише він. Мука такого подвійного життя наростає і стає нестерпучою, коли слабкість приковує його до лічниць або до ліжка. Так трудно послати листа до неї, а побачити, то й зовсім не можна.

Довга мрія за тим, щоб все порвати та скинути ярмо брехливого становища, – терпить катастрофу, яку врешті визнає і сам М. М. Йому не стає снаги, щоб покинути дітей.

Вельми характерна і надзвичайна риса стриманості чувається у листах того часу. Ні одного образливого слова про свою дружину. Ні одного словечка пострікання.

А перетерпів багато. Це вже, може зопалу, повідала його дружина

– моїй. Була така ніч, коли він всю її проходив по своїй кімнаті туди й назад, як непритомний.

І ні слова, насамперед мені. Я тільки знав про всі деталі через мою дружину. І тепер знаю з листів. І в тих листах усе таке рівне, наче ніякого болю немає. Часом маленька рисочка нарікання на свою долю... Й більш нічого. Знову рівний, наче ніякої бурі не було. Коли й можна помітити, що йому не солодко, то хіба в тої особливої ніжності, яку він виявляв до коханки в своїх листах. В такі моменти ніжність наче стає єдиним ліком на всі болі. Говорить прекрасне, наче компенсує те що темною тінню насунуло на всю його поставу. Навіть сторожа і то легко обляяв що подав листа коханки на стіл до дружини.

І ті болі в його літературних творах теж виявляли саму красу. Наче надмірна доза краси в «Інтермецо» дає йому ліки, щоб перетерпіти такий тягар.

«Інтермецо» якраз написано після того вибуху, що рубя поставив його взаємовідносини поміж жінкою та коханкою. Далі, на Капрі, він з надмірною красою оповідає про дві половини свого серця. Наче в своїй хворості він знаходить прообраз свого життєвого страждання, наче шаленою красою хоче стишити свій біль.

Чим більше муки – тим більше краси. Чим більше раз колисує буря – тим більше рівноваги, тим найменше стеряности.

Момент оновлення його діяльності припадає на той час, коли він отримує нарешті допомогу від літературного товариства. Але цей момент і є останньою смугою його життя.

Він розцвітає, наче пишним цвітом перед моментом смерті. Не дурно з таким захопленням він оповідає мені про капрівські агави, що зацвітають раз в життю, щоб потому вмерти.

З якоюсь особливою хапливістю він ліквідує свою посаду в статистиці, гуляючи вже вільним зі мною на Чернігівському бульварі, – з дитячою радістю розгортає всі літературні плани будучого.

– Як гарно, бути незалежним од службового ярма. От так линути в світі, як птах, не почувачи перешкод у своєму леті. Бути зимою там, де тепло, де сонце. Бачити Італію, вдихати її цілюще повітря.

Він любить Горького. Він з захватом оповідає про нього. Йому подобається Марія Федорівна Андрієва, тодішня дружина Горького. Він так радий, що через Горького можна в деякій мірі розбити той лід, що панує в російській громаді про українське питання. А найбільше він любить італійське сонце, італійські «феста» (свята), італійських риба-

лок, що живуть на Капрі. Вони, італійці, огнепоклонники, – з радістю повідомляє він мені.

Вони люблять теж вогонь, як його колись любила людськість. Проту любов до вогню він оповідає і в гуцулів. І знову за те, що там живе минуле розуміння вогню.

– Хіба це не чудо, Михайле Іванович, – сірник. Подивіться, як квітка розквітає в руках. І це найбільш прекрасна квітка, яку я знаю. Хіба не вогонь примушував людей робити величезні дива? – Знову запалює сірничок, який тихо горить у півсмерку бульвару, де ми сіли трохи спочити.

Настав квітень 1913го року. Мене покликали підписати духівницю. Це було ранком. Вся природа святкувала буйну весну. А в хаті півтемно і тільки болючі стогони хворого. Щось затримувалось и затяглось до першої години. Нарешті всі пішли. Я лишився, бо ще щось треба було зробити. Вийшов у садок, щоб трохи розвіяти смуток та втихомирити той стогін, який заповнював усю хату. Знову ввійшов. Глянув на годинника – 25-ть на третю. Раптом метушня. Чийсь голос: «Подушку з киснем! Де подушка?»

Стогін болючий, наче злився в одну ноту – а – а – а!

І така тиша, тиша! Хтось нервово скинув запинало з вікна.

А тиша вже сіла жовтим воском на загострене обличчя. Я не вірю, я отупів.

Золоті крила – птиці-сонця лягли на підлогу, тріпочуть під стелею.

Коцюбинський помер пів на третю, осяяний сонячним промінням весняного дня.

Він мріяв, щоб померти при сонцю і сонце виконало його мрію. Могутнє сонце що дає хвалу життю!

Одеса, 5.V.1926 р.

Михайло Коцюбинський

Познайомився я з Коцюбинським навесні 1905 року.

Познайомився на зборах, звичайно потайних, Чернігівської української громади. Кілька людей особливо були помітні на тлі тодішньої напруженої буденщини Чернігова й серед них особливе вражіння справиляли Коцюбинський, адвокат Ілля Шпраг, поети Самійленко та Вороний. Атмосфера дійсно була напружена, бо українці не мали права не те, що збиратися, а навіть виявляти себе українцями. Жандармський полковник Рудов та поліцаї добре стежили за тим.

З того вечора й по день смерті я вже часто зустрічався з Михайлом Михайловичем.

Нас в'язало багато спільних інтересів – національна справа, мистецтво й громадська робота. По питанням мистецтва наші смаки дуже сходилися. Коцюбинський любив малярство й часто заходив до мене подивитися на те, що я роблю. Буквально годинами, терпляче переглядав мої рисунки, а коли я чого не показував, рахуючи його невдалим, то він якось особливо тим цікавився.

– Ви дуже суворі до себе, – казав він. – Але воно добре, дуже добре задля артиста взагалі. Суворість ніколи не пошкодить. А читали Ви північних письменників? Які вони прекрасні: Кнут Гамсун, Стріндберг, Оле Гансен Яка краса.

Я записую.

– Почитайте, обов'язково. Щасливі! Можуть жити з літератури. А ми от з вами, бачите, по наймах... Та не журіться, – наче схаменувшись каже він, – воно минеться. Мій девіз, що все буде добре.

Лагідно грає його усмішка, темні й гострі очі пильно стежать за всім. Що мене вражає в Коцюбинському, то це те, що лице його не таке, як я бачу на фотографіях, що зроблені до мого приїзду. Зараз у його інше лице, більше натхненне, більше заглиблене. Наче келих, де грає добірний колір старого вина. Ще мене вражає, що його одяг завше вишуканий, європейський, хоч і простий. Він його вміє не лише купити, але й носити. І в цьому я бачу, що він не засмоктаний болотом провінції, що він інстинктивно це робить, щоб одрізнити себе від тої неохайності, що в провінції слугує за простоту. Він ворог неохайності у всьому. Він ненавидить неохайність органічно. І це дійсно пасує до його останнього виразу в лиці: таким воно повинно бути.

Він вічно бентежить тим, що як художник він чогось не встигне зробити, а коли що зробити, то завше незадоволений. З листа до невідомої я от зараз читаю його слова: «Скоро я знову буду самотнім. Продовжую робити нотатки в записній книжці, як бджола збираю мед із Капрі. Тяжко бути письменником. Вічно відчуваєш якісь то обов'язки, вічно маєш розплющені широко очі на те, щоб помічати, вічно напинаєш струни свого серця та достроюєш до мелодії природи. І все тобі мало, все здаєшся сам собі вбогим, не досить тонким, лінивим, недбалим, вічно невдоволеним собою. Хотілось би увесь світ обняти та схоронити в серці, зібрати всі фарби та все проміння, знаходити матеріали до праці, а разом з тим з тугою відчуваєш, що ти невдалий апарат, недосконалий і не можеш виконати свого завдання». – Це так в'яжеться з його лицем. Таким я його знаю на протязі всього нашого знайомства.

Щотижня по суботах українська група та угрупована молодь збиралася до Коцюбинського. Це був день, коли всі ділилися своїми враженнями за тиждень – літературно-мистецькими, політичними та національними.

На цих же суботах Коцюбинський часто зчитував свої нові твори. Читав він гарно, але почувалося, що присутність слухачів його зв'язує, що йому якось ніяково перед аудиторією.

Настав 905 рік, а властиво перші блиски могутнього соціального руху. Коцюбинський зразу ніби відродився. Він всюди – на мітингах, на зборах, на громадській роботі. Він зв'язується з Галичиною, з емігрантськими колами Америки. Починає організовувати «Просвіту». І дійсно «Просвіта» росте. За короткий час Чернігівська установа має сотні членів, а також до десятка філій на Чернігівщині. Коцюбинський – голова першої «Просвіти» на Чернігівщині. Він старається здобути кошти. Випишує до Чернігова концертові українські сили. Приїздить М. В. Лисенко, Старицька, приїздить відомі бандуристи, читаються лекції з історії українського театру та укр. культури. Сам Коцюбинський зачитує реферат про Франка. Великі просвітні вечори для дітей. І головне, що має «Просвіта» – це буквально сотні часописів зі всіх кутків, де живуть українці.

Суботи вже в «Просвіті», а в Коцюбинського «Понеділки». На «Понеділки», всуміш зі старим громадянством молодь – гімназисти, реалісти та з духовного семінару. Йдуть жваві розмови, обмінюються думками. Центром і душею, звичайно, являється господар. Він до всіх уважний, він всюди легко й цікаво провадить розмови. Старші вже

розходяться, а молодь наостанку – беруть книжки до читання, де що розпитують, радяться. І як би не був утомлений М. М. – він цього не виявить перед людьми. Обтяженість працею по стат-бюро зовсім не відбиває його від громадської роботи. Просвіта для нього живе вогнищу і він увесь час віддає роботі в Просвіті. Цікавиться всіма новинами, як політичного так і літературного життя. Радіє кожній новій сатири Шебуєвського «Кулемету», снує думки за українську школу, наче поспішає, наче боїться чогось не зробити, що так важливо, про віщо так довго, очевидячки, думалося.

І коли прийшла реакція, погроми, смертні присуди, – Коцюбинський зовсім не втратив надії. Він мені з захватом казав:

– Скільки прекрасного явив народ за такий короткий час. Локнисте, де почалася комуна. Використаю обов'язково в своїй «Фата Моргани». Я гадаю зробити її в трьох частинах – перша та, що вже маю, друга революційні настрої й третя частина реакція.

І він дійсно ретельно збирає матеріали, головним чином зі судових процесів. Карні загани під керівництвом полковника, а тепер генерала чернігівської жандармерії Рудова.

Рудов зі своїми загонами палить села, мордує селян... Рудов організує погром у Чернігові, Рудова відзначають за це з Петербургу титулом генерала і навіть по його смерті ховають на цвинтарі Собору і роблять цитату з Євангелія «Прийдіть до мене всі трудівники та знедолені і я заспокою Вас». Дійсно – він заспокоював трудівників та знедолених.

В місті йдуть труси й арешти. Всякі папери, що можуть викликати непорозуміння, переходять на схованки. Правління «Просвіти» трусять по кілька разів і нарешті з наказу губернатора пропонують вийти зі складу правління Коцюбинському, Шрагові, Шкуркіній-Левицькій мені та доктору Базилевичу. Члени «Просвіти» тероризовані й самі розбігаються.

Нарешті бомба в губернатора Хвостова, суд над терористами та страта. Та й взагалі цілий ряд завішених між двох кладовищ – єврейським та православним.

В такі часи сформувалася майбутня третя частина «Фата Моргани», в такі часи писалася друга частина і цілком зрозуміло: широкою річкою почалися політичні суди. Кожна справа давала багатий матеріал часу повстання. Коцюбинський не раз нарікав, що тяжко розробляти тему подій, які ще так близькі. Але все ж не міг не писати. А на понеділках та на зборах в інших місцях, як у Шрага, Базилевича, Коцюбинський

ставив плани на далі. Захоплювався ідеєю обміну дітьми з галичанами на вакаційні періоди. Писав листи з цього приводу, влаштовував можливості. Просвіта остаточно вмерла й знову залишився в Чернігові маленький гурток турботних мазепинців, сепаратистів. Характерним являється той «благонамерений страх», який виховували в провінціях. Коли вийшли твори Коцюбинського в перекладі на російську мову й появились в книгарнях Чернігова, то обиватель одважно запитував «як, це писав той саме Коцюбинський, що в статбюро працює». Це в той час, коли майже на багатьох європейських мовах вже читали Коцюбинського.

Я вже не пам'ятаю Коцюбинського, щоб він був добре здоровим. Весь час він жалівся на хворе серце.

Матеріальна скрута, хворість, перевтома (бо працювалося й на хліб – статбюро й на літературу) – все це робило Коцюбинського особливо напруженим і ретельним в роботі. І він все жаліється, що не може працювати. Листи з клініки – переповнені тими скаргами. Він жаліється щоразу, що слабкість не дає можливості йому писати. Навіть в клініці він живе лише літературою. В листі до невідомої він пише: «А все ж лікарі тримають мене в ліжкові, забороняють хвилюватися, рухатися, – тим важніше все те, чим виявляється життя». І тут же: «Знайомлюся з новим для мене письменником Джеком Лондоном, що працював як чорноробочий на золотих розсипах у Алясці. В нас Лондону зробили рекламу Андреев та Купрін, на мою думку, зовсім надаремне. Це письменник типу Брет-Гарта, лише без його таланту та поетичності. Часами вдається йому написати непогане оповідання, цікаве може по своїй екзотичності, а в романах він сумний, одноманітний».

Далі – «навіть читати вже не можу, а публіка, що приходить до мене часто в надмірній кількості, просто це нервує». Далі – «Прочитав силу книжок, а все ж незадоволений, почуваю смуток за власною роботою. Та хочеться сісти до столу і взяти перо в руки. Лежачи я не можу працювати, голова не свіжа. Та й фантазія загубила крила».

Знову – «Читаю цілими днями і, мабуть, дуже порозумнів за цей час» – іронізує він із себе. На прохання невідомої порадити щось до читання, Коцюбинський з клініки пише: «Можу рекомендувати, до речі, останню новинку: Горький, Казки. Московське видання (вони дуже гарно написані). З перекладної літератури Джека Лондона (зараз виходить декілька видань). Він хоч і не першорядний письменник і багато гріхів у його (Хай вибачить Аллах Андрієву та Купріну за їхню рекламу, що

зробила такий успіх цьому американцеві в Росії!), але все ж трапляються талановиті речі та особливо цікавий для нас невідомий нам екзотизм описів оточення та типів». Описуючи свій настрій в університетській клініці у 912 р. він в листі від 2 грудня пише: «Є анекдот про цигана, який запевняв, що його батько помер з голоду «між двома хлібами». – Як же так? – А дуже просто: старого (торішнього) вже не було, а новий ще не вистиг. От щось подібне і з моїми враженнями: зовнішніх вражень я ще не одержую, а для того, щоб жити запасами, здобувати їх із себе немає ще належної свідомості організму. І почуваю я себе в цей невдячний період особливо вбогим і всім кореспондентам відповідаю на листи коротенькими листівками, що дають мені можливість ховати то убожество моїх вражень».

Звертаючись до своєї хворості, він там пише: «Доля так часто й так жорстоко б'є мене за останній час, що я примушений, аби погодитися з життям, згадувати і все добре, що вона коли-небудь подарувала мені. І тепер я вдячний, коли вона приносить мені листи від тебе, промінь сонця, або квітку. Я ще дивуюся, що я не зробився сварливим, знервованим та нелюдом. Все таки я в похлібливо-благодушному настроєві й часто посмінююсь зі всіх своїх трагічних пригод. Нічого, колись то буде краще. Дурниці. Моїм лікарям це найбільше подобається».

Ще далше він пише: «Я в своїй палаті наче в ув'язненні вже скоро 2 місяці. Дуже мені тяжко зносити це роз'єднання зі всім світом. Неможливість руху, відсутність свіжого повітря – а ще тяжче моя примусова бездіяльність».

Переїзд до Чернігова з клініки не багато допоміг. Хворість продовжувалась, здоров'я ставало все гіршим.

Трагедія поглиблювалася ще тим, що він не міг бачитися з людиною, яку любив, не міг навіть надіслати листа до неї. Правда, ця трагедія тяглась ще з 906 року, але тоді він не був прив'язаний до ліжка, мав змогу поводитися з собою так, як він того хотів.

Одинокість опанувала його як найбільше. «Я самотній!» – весь час казало його лице. «Я одинокий», – жалівся він своїй улюбленій дочці – Оксанці. «Я самотній» – казав він найближчим своїм знайомим.

За кілька день перед трагічним кінцем він прохав І. Л. Шрага: «Коли помру, то не ховайте мене з попами. Впорядкуйте громадський похорон».

Пригадую сцену одного разу на великдень. Приходить якийсь із семінаристів і вітається:

– Христос воскрес!

– А Ви бачили? – лукаво питає М. М.

Семінарист змішався.

– Та ні!

– А нащо ж Ви розповсюджуєте брехливі чутки.

Вже якось різко й суворо.

– Та, знаєте, звичка й традиція.

На жаль, громада примушена була підкоритися дійсності й поховати Коцюбинського з ненависними йому попами.

12 квітня, ясний, розкішний день, коли білі, мов лебедині пера, пливли хмари у блакиті, коли сонце співало «хвалу життю», коли пахощі з перших квітів кульбаби вливалися цілющим бальзамом у груди, в 25 хвилин на третю не стало М. М.

Я пригадую той останній гострий момент. З сторонніх людей був тільки я, а то сама родина. Припинився болючий стогін, настала жаклива, як прірва, тиша і серед тої тиші, приглушених сліз дітей, що обліпили мене навколо, почувся другий стогін – сліпої матері Коцюбинського. Вона сунула навмання з простягненими вперед руками. Сива голова трусилася й старечі вуста проклинали «О проклятий Бог, чого ти мене не послухав та замість мене забрав мою дитину. Мусичко, любий!»

Хтось зірвав простирадла з закритих вікон. Сонце ринуло в хату й спинилося тоненьким промінчиком на подушці. Сиве волосся старої розсипалося по безвладній руці сина, по тій руці, що подарувала стільки прекрасного українському народові.

Велике серце, трагічно самотнє, залишило свій край.

1929 р.

Тримітки

ПРОЗА

Мені казали: «Ще молодий!»

Вперше надруковано: Літературно-науковий вістник. Львів, 1906. Жовтень.

З наказу губернатора

Другий варіант. Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 1997. Вип. 1.

стор. 21 – «Сен-Рафаель» – популярна на ті часи марка вина.

Пісменник

Вперше надруковано: Дзвін. Львів, 1914. № 4.

стор. 26 – Іберменш – з німецької *ibermanch* (надлюдина).

стор. 28 – «Кієвлянін» – щоденна газета консервативно-монархічного спрямування, виходила з 1864 по 1919 рр.

стор. 28 – «Колокол» – щоденна газета монархічного, чорносотенного спрямування, виходила з 1905 по 1917 рр.

стор. 33 – Гаррісон – датський актор німого кіно Псиландер Вальдемар Ейланд (1884-1917).

Вона

Вперше надруковано: Літературно-науковий вісник. Львів, 1909. Вересень.

Сни провінції

Друкується вперше.

стор. 54 – Атрамент – (заст.) чорнило

стор. 54 – Максим Горький (Пешков Олексій Максимович, 1868-1936) – російський письменник, драматург, публіцист.

стор. 54 – Арцибашев Михайло Петрович (1878-1927) – російський письменник, драматург, публіцист.

стор. 54 – Ведекінд Франк (1864-1918) – німецький поет і драматург, попередник експресіонізму.

стор. 54 – «Синій птах» – п'єса М. Метерлінка.

стор. 54 – Андрєєв Леонід (1871-1919) – російський письменник, представник літератури Срібного віку.

стор. 59 – «Союз...» – «Союз русского народа», чорносотенна монархічна організація, що діяла в Російській імперії з 1905 по 1917 рр.

Дійсність та мрія

Вперше надруковано під назвою «Етюд». Музагет. Київ, 1919. № 1-3.

Смуток

Другий, розширений та перероблений варіант. Публікується вперше. Перший варіант надруковано: Музагет. Київ, 1919. № 1-3

Геній

Друкується вперше.

Бабуся

Другий варіант оповідання. Друкується вперше.

ЛЕГЕНДА. Драматична студія у трьох картинах

Вперше надруковано: Шлях. 1918. № 9

стор. 91 – Геліогабал (204-222) – римський імператор, відомий розпустою та розкішню прийомів.

КАЗКИ

Три глечики

Вперше надруковано: Жук М. Казки. Чернігів, 1920.

Кораблики

Вперше надруковано: Жук М. Казки. Чернігів, 1920.

Війна

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Водичка Молодичка

Вперше надруковано: «Казки», с. 42-49

Спляча красуня

Вперше надруковано: Жук М. Казки. Чернігів, 1920.

Музики

Вперше надруковано: Жук М. Казки. Чернігів, 1920.

Ма-зол-ке

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Циган і Чорт

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Добро

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Клопіт

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Старість

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Дядько та Дідько

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Про доброго короля Пустилихо

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Івасик-Ковбасик (нісенітниця)

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Добра душа

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Пшик

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Сливи

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

Ме

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2011. Вип. 6, ч. 1.

ВІРШІ

З книги «Співи землі» 1912

Вінок сонетів

Вперше надруковано: Літературно-науковий вісник. Львів-Київ, 1918. Серпень-вересень

стор. 189 – Анальфабет – (заст.) неписьменна, неграмотна людина

З циклу сонетів «Море». 1932

Друкується вперше

стор. 201 – Пушкін Олександр Сергійович (1799-1837) – російський поет, прозаїк, був у Одесі на засланні у 1823-1824 рр.

стор. 201 – Гоголь Микола Васильович (1809-1852) – був у Одесі у 1848 та 1850-1851 рр.

стор. 201 – Міцкевич Адам (1798-1855) – польський поет, був у Одесі на засланні у 1825 р.

стор. 206 – «Чічерін», «Пестель» – назви пароплавів.

стор. 208 – Дедал – з давньогрецької міфології, славетний скульптор і будівничий, винахідник різних будівельних інструментів.

стор. 208 – Грида – богиня веселки у давньогрецької міфології.

стор. 208 – Де-Рішельє – мається на увазі пам'ятник герцогу де Рішельє роботи І.П.Мартоса (1828). Арман Емануель дю Плесі, герцог де Рішельє був градоначальником Одеси, а згодом генерал-губернатором Новоросії та Бессарабії (1804-1814).

стор. 213 – «Теодор Нете» – назва пароплаву.

ЛИСТКИ КАЛЕНДАРЯ

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 1997. Вип. 1.

Одеса, Аркадія, 16.VIII.1932 р. – запис друкується вперше.

СПОГАДИ

Михайло Іванович Жук народився...

Вперше надруковано: «Дом князя Гагарина», Одеса. 2017. Вип. 8.

стор. 231 – Зліцитували – (діал.) продали з аукціону.

М. М. Коцюбинський. Згадки

Друкується вперше.

стор. 234 – Лісковиця – район Чернігова, одна з найдавніших частин міста.

стор. 213 – Чернігівський погром – описаний М.Коцюбинським в оповіданні «Він іде».

стор. 237 – Рудов Микола Петрович (1846-1912) – генерал-майор, начальник Чернігівського губернського жандармського управління.

стор. 237 – Еланський Василь Михайлович (Василь Еллан-Блакитний) (1894-1925) партійний діяч, поет. У 1910-1913 рр. навчався у Чернігівській духовній семінарії.

стор. 237 – Тичина Павло Григорович (1891-1967) – поет, перекладач. У 1907-1913 рр. навчався у Чернігівській духовній семінарії.

стор. 244 – Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) – композитор, піаніст, диригент, збирач фольклору, громадський діяч.

стор. 240 – Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка, 1871-1913) – поетеса, письменниця, драматург, перекладачка, громадська діячка.

стор. 240 – Франко Іван Якович (1856-1916) – поет, письменник, драматург, перекладач, вчений, громадський і політичний діяч.

стор. 240 – «Подорож до Криниці» – оповідання М.М. Коцюбинського «Як ми їздили до Криниці».

стор. 240 – Золя Еміль (1840-1902) – французький письменник, публіцист, політичний діяч.

стор. 240 – Флобер Гюстав (1821-1880) – французький письменник.

стор. 240 – Ги де Мопассан (1850-1893) – французький письменник, новеліст.

стор. 240 – Анатоль Франс (Франсуа Анатоль Тибо, 1844-1924) – французький письменник, літературний критик, лауреат Нобелівської премії.

стор. 240 – Кіплінг Джозеф Редьярд (1865-1936) – англійський письменник, поет, новеліст, лауреат Нобелівської премії.

стор. 240 – Фарер Клод (Фредерік Шарль Баргон, 1876-1957) – французький письменник, історик, журналіст, лауреат Гонкурівської премії.

стор. 240 – Гамсун Кнут (Кнут Петерсен, 1859-1952) – норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії.

стор. 240 – Йонас (Юнас) Лі (1833-1908) – норвезький письменник, драматург, поет.

стор. 240 – Юхані Ахо (1861-1921) – фінський письменник, журналіст, перекладач.

стор. 240 – Зельма Лягерлеф (Сельма Лагерлеф) (1858-1940) – шведська письменниця, лауреатка Нобелівської премії. З 1903 року переклади її творів друкувалися у «Літературно-науковому віснику». Мова йде про її твір «Сага про Єсту Берлінга».

стор. 240 – Бунин Іван Олексійович (1870-1953) – російський письменник і поет, лауреат Нобелівської премії. Мова йде про оповідання «Пан із Сан-Франциско» (1915). Помилка мемуариста – оповідання було надруковане по смерті М. М. Коцюбинського

стор. 240 – Інша жінка – Аппаксіна Олександра Іванівна (1880-1973), з 1903 по 1913 рік Коцюбинський написав їй більш 300 листів.

стор. 241 – Капрівський агави – з 1906 по 1913 М. Горький жив на острові Капрі (Італія), куди приїздив Коцюбинський.

стор. 241 – Марія Федорівна Андрієва (1868-1953) – російська актриса, друга дружина Максима Горького (1904-1921).

Михайло Коцюбинський

Друкується вперше. На рукописі рукою Жука написано «Читано 29.IV.1929 р. на курсах українознавства».

стор. 243 – Шраг Ілля Людвигович (1847-1919) – адвокат, громадський та політичний діяч, ідеолог чернігівської «Просвіти».

стор. 243 – Самійленко Володимир Іванович (1864-1925) – поет, драматург, перекладач

стор. 243 – Вороний Микола Кіндратович (1871-1938) – поет, перекладач, громадський діяч, актор.

стор. 243 – Стріндберг Юхан Август (1848-1912) – шведський письменник, драматург.

стор. 244 – Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868-1941) – поетеса, драматург, прозаїк, перекладач, донька Михайла Старицького, небога М. Лисенка.

стор. 245 – «Кулемет Шебуева», «Кулемет» – політичний антиурядовий сатиричний журнал, що видавав у 1905-1906 рр. М.Г. Шебуєв.

стор. 245 – Шкуркіна-Левицька Феодосія Степанівна – громадська діячка, службовець губернської земської управи. Була хрещеною матір'ю Ірини Коцюбинської.

стор. 245 – Базилевич Василь – лікар, член Чернігівської «Просвіти».

стор. 246 – Джек Лондон (1876-1916) – американський письменник, громадський діяч.

стор. 246 – Гарт Брет Френсіс (1836-1902) – американський письменник, поет.

стор. 248 – Мусичко – так рідні називали М. М. Коцюбинського.

Зміст

Т. Ліптуга. Вступ	6
О. Яворська. Велетень скрути.....	7
ОПОВІДАННЯ	11
Мені казали: «Ще молодий!».....	13
З наказу губернатора.....	17
Пісменник.....	26
Вона.....	36
Сни провінції.....	48
Дійсність і мрія	63
Смуток.....	66
Геній	71
Бабуся.....	75
ЛЕГЕНДА	77
КАЗКИ	93
Три глечики.....	95
Кораблики	100
Війна.....	104
Водичка Молодичка.....	106
Спляча красуня.....	112
Музики	115
Ма-зол-ке	118
Циган і Чорт	122
Добро.....	125
Клопіт.....	127
Старість.....	132
Дядько та Дідько	134
Про доброго короля Пустилихо.....	137
Івасик-Ковбасик	142
Добра душа.....	144
Пшик	147
Сливи.....	150
Ме	153
ВІРШІ	155
З книги «Співи землі»	157
Вічні мотиви.....	159

Біле і чорне	160
Дорога	161
Пауза.....	163
Епілог	164
Гори	165
Химери.....	166
З життя	167
Так хочу.....	168
Раб	169
Казочка.....	171
Мрії.....	172
На все буде пора.....	173
Пісні раба.....	174
ВІНОК СОНЕТІВ.....	181
«МОРЕ». 3 ЦИКЛУ СОНЕТІВ	199
Заспів.....	201
Шаланди	202
Туман.....	203
Чайки.....	204
Маяк	205
Шторм	206
Штиль.....	207
Місяшне сяйво	208
Діалог	209
Вілли	210
Ерос	211
На хвильоломі	212
Капітан	213
Капітан.....	214
Епілог	215
ЛИСТКИ КАЛЕНДАРЯ	217
Замітки з блокноту. Листки календаря	219
СПОГАДИ.....	229
М. М. Коцюбинський. Згадки	234
Михайло Коцюбинський	243
ПРИМІТКИ.....	249

Художнє видання

Михайло Жук

БІЛИМ І ЧОРНИМ ХОТІВ БИ Я БУТИ

проза, казки, вірші, нотатки, спогади

Комп'ютерна верстка – Кубанкіна Юлія

Підписано до друку 17.07.2018 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,41. Наклад 300 прим.
Зам. № 1707/2.

Надруковано у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
тел.: +38 0482 35 79 76

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.